

VILÁG- TÖRTÉNET

1. (33.) évfolyam 2011. 1–2.

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA TÖRTÉNETTUDOMÁNYI INTÉZETE
FOLYÓIRATA

- **JANCSÓ KATALIN**
A VILÁGGAZDASÁG SÖTÉT BUGYRAI:
KAUCSUKLÁZ A PERUI AMAZÓNIÁBAN
- **TARI ADRIENN**
SPANYOLORSZÁG KÜLPOLITIKÁJÁNAK FŐ IRÁNYAI
PRIMO DE RIVERA DIKTATÚRÁJA IDEJÉN
- **FIZIKER RÓBERT**
EGY MÁSIK AUSZTRIA
AZ OSZTRÁK GONDOLAT FORMÁLÓDÁSÁNAK ÁLLOMÁSAI
- **SZEMLE**
HAHNER PÉTER, DEMMEL JÓZSEF,
JUHÁSZ JÓZSEF, BARÁTH MAGDOLNA,
HANTOS-VARGA MÁRTA, UDVARDI PÉTER,
HORNYÁK ÁRPÁD ÍRÁSAI

VILÁGTÖRTÉNET
A Magyar Tudományos Akadémia
Történettudományi Intézetének folyóirata

Szerkesztők
Gecsényi Lajos (felelős szerkesztő)
Bíró László (szerkesztő)
Bottoni Stefano, Farkas Ildikó, Martí Tibor,
Pálosfalvi Tamás (rovatvezetők)
Katona Csaba (olvasószerkesztő)

Szerkesztőbizottság
Glatz Ferenc (elnök), Anderle Ádám, Borhi László,
Erdődy Gábor, Fischer Ferenc, Fodor Pál, Klaniczay Gábor,
Majoros István, Papp Imre, Pók Attila, Poór János

TARTALOM

Tanulmányok

Jancsó Katalin: A világgazdaság sötét bugyrai: kaucsukláz a perui Amazóniában	1
Tari Adrienn: Spanyolország külpolitikájának fő irányai	
Primo de Rivera diktatúrája idején. Historiográfiai vázlat	13
Fiziker Róbert: Egy másik Ausztria. Az osztrák gondolat formálódásának állomásai a lopakodó anchluss árnyékában (1918–1938)	23
Kolontári Attila: Kozák emigránsok szervezkedése Magyarországon az 1920-as években	39
Katona Eszter: Spanyol vizeken horgonyzó olasz hajók ügye (1943–1945)	61
Vukman Péter: Jugoszlávia és az el nem kötelezett országok belgrádi kongresszusa, 1961. A Foreign Office iratai tükrében	77

Szemle

Histoire de France (Hahner Péter)	91
Richard Pražák: Dějiny Uher a Maďarska v datech (Demmel József)	94
Új könyvek a Nyugat-Balkánról (Juhász József)	97
A. A. Фурсенко: Россия и международные кризисы. Середина XX века (Baráth Magdolna)	102
Philippe Chenaux: L'Église catholique et le communisme en Europe (1917-1989). De Lénine à Jean-Paul II (Hantos-Varga Márta)	107
Julia E. Sweig: Cuba: What Everyone Needs to Know (Udvardi Péter)	113
Gojko Malović: Seoba u Maticu (Hornyák Árpád)	118

A világgazdaság sötét bugyrai: kaucsukláz a perui Amazóniában

Az utóbbi években egyre nagyobb figyelem összpontosul az amazóniai térség történéseire. A nemzetközi szervezetek aggodalommal figyelik a fakitermelés mértékét és az esőerdők pusztulását, ami veszélyes változásokat okoz az ökoszisztémákban. Az Amazonas vidéke először a gyarmatosítás idején kecsgetett gazdagsággal: aranyat kutatva érkeztek ide az első európaiak, azonban az expedíciók nem sok sikerrel jártak. Gyapot, kakaó, cukor, fahéj és néhány értékesebb fa kitermelésén kívül a térség viszonylagos háborítatlansága a 19. századig megmaradt. A század 30-as éveitől kezdődött meg a „fekete arany”, azaz a kaucsuk kitermelése, majd a kínafa kérge iránti egyre nagyobb keresletet követően valódi kaucsukláz indult el az 1890–1920 közötti időszakban, amely drasztikus változásokat hozott magával, és ez nemcsak a terület növény- és állatvilágát, de az ott élő indián törzseket is érzékenyen érintette. E tanulmány célja, hogy korabeli leírások és beszámolók felhasználásával történeti kitekintést nyújtson a perui Amazónia kizsákmányolásának kezdeteire, illetve röviden rávilágítson néhány aktuális problémára a térségben.

A perui Amazónia a világ egyik legnagyobb biodiverzitású régiója, több mint 7300 száras növényfaj,¹ 1700-nál is több madárfaj él itt, ezek közül száznál is több endemikus.² A növényvilág számos hasznosítható kincse közül a legértékesebbek: a mahagóni, fahéj, cédrus, balsafa, kaucsuk, kopál, pálmafélék, gyógynövények, gyümölcsök és zöldségek. A mezőgazdasági termelésben a kávé, a takarmánynövények, a banán, a jukka, a kukorica, a koka, a szója és a rizs a legjelentősebbek.³ Mindemellett fontos földgáz- és kőolajlelőhelyek is találhatók a térségben. Napjainkban a Peru területének majdnem 60%-át kitevő, mintegy 780 000 km²-en 42–48 etnikai csoport él, melynek tagjai 12 nyelvcsaládhoz tar-

1 Sistema de Información de la Diversidad Biológica y Ambiental de la Amazonía Peruana. <http://www.siamazonia.org.pe>.

2 Denis Lepage: Checklist of Birds of Peru, Bird Checklists of the World. Avibase. <http://avibase.bsc-eoc.org/checklist.jsp?lang=HU®ion=pe&list=clements>.

3 Fernando Rodríguez Achung: El recurso del suelo en la Amazonía peruana, diagnóstico para su investigación. Instituto de Investigaciones de la Amazonía Peruana, Iquitos, 1995. 28. <http://190.187.112.90/Publicaciones/CD/documentos/ST014.pdf>.

toznak. A népességet tekintve, 300 000 fő él itt, akik az 1993-as népszámlálás szerint valamivel több mint 900 közösségben élnek,⁴ közülük sok ma is teljesen elszigetelten a civilizációtól. Más források 54 etnikai csoportról és 14 nyelvcsaládról beszélnek, azonban a teljes lélekszámra vonatkozó adatok általában minden szerzőnél ugyanazok.⁵

Ahogy már említettük, a köztársasági korszakot megelőző évszázadok során viszonylag háborítatlan volt a terület. Az első európaiak – eredetileg Gonzalo Pizarro, majd Francisco Orellana vezetésével – fahéj után kutatva érkeztek a térségbe, majd a gyarmati korszakban az arany vált a legfőbb célá, kitermelésére már ekkor indián munkaerőt használtak fel, számos esetben kegyetlen módon. Egyes indián csoportok, mint például a mai Peru és Ecuador határán élő shuarok az erőszakra erőszakkal válaszoltak, és kiűzték területükről a spanyolokat, akik a 17. században több expedíciót indítottak a „visszahódításra”. Céljuk a shuarok leigázása, redukciókba való áttelepítése és új telepek alapítása volt. Az expedíciók erős indián ellenállást váltottak ki.⁶ A 19. század közepéig a benépesítésre irányuló törekvések nem sok sikert hoztak.

A 19. század ipari forradalma nagy változást hozott magával mind gazdasági, mind infrastrukturális téren. A kontinensek közötti hajózás, utak és vasutak építése elősegítette, hogy újabb felfedezőutak által az európaiak a világ más régióiban keressenek ásványkincseket. A tudomány is a fejlődés szolgálatába állt: megsokszorozódott a találmányok és a felfedezések száma, így újabb és újabb növényeket, nyersanyagokat ismertek meg, ami elősegítette az ipar fejlődését. Amerika és Amazónia még szinte érintetlen területei igen értékes régióknak számítottak, ahová a 18. század végétől egyre több utat szerveztek, míg a 19. században el nem érte a csúcspontját az utazók és a felfedező expedíciók száma. A résztvevők beszámolóiban pedig a táj, a természeti kincsek leírása mellett az ott lakó népek is megjelentek, akiket az európaiak civilizálandó, alsóbbrendű fajokként szemléltek. Maga a perui kormány is szorgalmazta az ismeretlen területek feltérképezését és utak építését, újabb nyersanyag-lelőhelyeket és lehetséges munkaerőt keresve. Az 1860-as években például folyami flottát és hajógyárat alapítottak Iquitosban, és hajózhatóvá akarták tenni a folyókat, hogy így alakítsanak ki összeköttetést az atlanti partvidék országaival.

A 19. század közepén a perui kormány másik törekvése a „civilizálás” volt. Legmegfelelőbb formájának az európai bevándorlás ösztönzése tűnt, ami azonban nem volt túl sikeres: csupán pár száz bevándorlót regisztráltak az amazóniai térségben, főként németeket. Ugyanebben az időben egy belső migráció is végbement: a szomszédos tartományokból, departamentókból a helyi oli-

4 Carlos Soria: „Los pueblos indígenas amazónicos peruanos. En busca del desarrollo sostenido.” Előadás: 2002. szeptember 12., Coloquio Internacional de Derecho Ambiental, Universidad de Guadalajara. www.elaw.org/system/.../peru.pueblos.indigenas.doc.

5 Pedro Mayor Aparicio–Richard Bodmer: *Pueblos indígenas de la Amazonía peruana*. CETA, Iquitos–Perú, 2009. 29.

6 Luisa Abad González: *Etnocidio y resistencia en la Amazonía peruana*. Universidad de Castilla-La Mancha, Cuenca, 2003. 109–120.

garchia kezdett terjeszkedni az őserdő belseje felé, és a civilizálás jelszavával megpróbálta azt „meghódítani”, sok esetben elűzve az indián lakosságot saját területéről. Fiatal indiánokat igyekeztek befogni cselédnek, és megkezdődött az indián munkaerővel való kereskedelem is. A fehér invázió ellen ekkor elszigetelt indián lázadások törtek ki.⁷

A kaucsuk kitermelése

A kaucsuk felfedezése pár évtizeddel korábbra tehető, az 1745-ben Charles Marie de La Condamine által vezetett francia expedícióhoz köthető. 1839-ben Charles Goodyear felfedezte, hogy kénnel összekeverve és melegítve a kaucsukból gumi készíthető, az ipar pedig hatalmas lehetőségeket látott az új anyagban, melyre a nemzetközi igények (először főként angol, majd észak-amerikai és német) elkezdtek rohamosan növekedni. Példaként az angol import alakulását említhetjük: míg 1862-ben 2800 kg, addig 1910-ben 4 500 600 kg kaucsuk érkezett a szigetországba.⁸ Az első kaucsukkitermelő ország Brazília volt, azonban az Amazonas mentén egyre feljebb haladtak a kitermelők az értékes nedvet adó fa után kutatva. A 19. század utolsó harmadára a brazil Manaus és a perui Iquitos lett a két legfontosabb amazóniai kaucsukközpont.⁹ A kerékpár-, majd autóipar növekvő igényei és a tömör gumi használatának elterjedése a kaucsuk árának növekedését és valódi kaucsuklázat indított el, melynek csúcsa az 1880–1910 közötti periódus volt. 1913-ig Brazília, Peru és Bolívia voltak a világ legnagyobb kaucsuktermelő országai. A kitermelés mértékének növekedését mutatja, hogy míg 1884-ben Peruban 540 529 kg, 1917-ben már 3 000 000 kg volt az éves export, mely 1921-re 208 000 kg-ra csökkent.¹⁰ Az export csúcspontját az 1910-es év jelentette, ekkor mintegy 4 500 000 kg kaucsukot exportált az ország.¹¹

Az Amazonason való nemzetközi hajóforgalom és az infrastruktúra fejlesztése mellett a megfelelő munkaerő biztosítása elengedhetetlen volt ahhoz, hogy ki tudják elégíteni a nemzetközi piaci igényeket. A kaucsuk kinyerése, feldolgozása és szállítása során hatalmas munkaerőigény keletkezett, melyet a térség indián lakosságának munkára fogásával akartak kielégíteni. Az indián mint alsóbbrendűnek tekintett faj tűnt a legmegfelelőbbnek a nehéz feladatokra, ráadásul mindamellett, hogy olcsó munkaerő volt, több más előnnyel is bírt: kitűnő helyismerettel rendelkezett, és mivel a kaucsukot az indián népek már korábban is használták a gyógyászatban, ismerték azt is, hogyan lehet a legegyszerűbben kinyerni a megfelelő fafajokból.

7 Alberto Chirif: „Época del caucho y barbarie.” In: Carlos Valcárcel: El proceso del Putumayo. Monumenta Amazónica–CETA–IWGIA, Iquitos, 2004. 3–11.

8 L. Abad Gonzalez: i. m. 174.

9 Juan García Morcillo: „Del caucho al oro: el proceso colonizador del Madre de Dios.” Revista Española de Antropología Americana 12. (1982) 257–258.

10 Julian Idilio–Santillana Valencia: Historia del Perú. Lexus Editores, Barcelona, 2000. 926.

11 Jesús San Román: Perfiles históricos de la Amazonía peruana. CETA, Iquitos, 1994. 142.

A témánkat feldolgozó tanulmányok általában nem említik, de érdekes megjegyezni, hogy a helyi indián lakosságon kívül kínai munkaerő is megjelent a perui amazóniai térségben az 1870-es években. Az eredetileg a csendes-óceáni partvidékre érkező kínai munkások főként a guanó kitermelésében, a part menti cukornád- és gyapotültetvényeken, illetve a vasútépítkezéseken dolgoztak. A kaucsukláz kirobbanásával kínai kulik jelentek meg az esőerdei területeken is, 1899-re már a kínai volt a legnagyobb számú külföldi kolónia Iquitosban. Sok kínai nem közvetlenül a kaucsuk gyűjtésében vett részt, hanem kereskedelmi tevékenységet folytatott: a helyi terményeket (kávé, rizs, kukorica, kakaó, cukor stb.) hajókon a kaucsukkitermelőkhöz és az aranyosókhoz szállították, akikről csereáruként főként kaucsukot szereztek be, amit aztán jó áron értékesítettek Iquitosban. A kereskedők a településen később megnyithatták saját üzletüket és letelepedhettek.¹²

A munkaerő azonban döntő többségében indián volt: a különböző dialektusokat beszélő, főként természeti népek között szinte semmilyen kapcsolat nem volt, így csak a kereskedők megjelenésekor szereztek tudomást az új jövevények céljairól. A vállalkozók elsőként a korábban létrejött missziókkal kapcsolatban álló, azaz a „civilizált világot” már ismerő indiánokkal igyekeztek kielégíteni a munkaerő iránti igényeket, később azonban megindult az ismeretlen indián csoportok felkutatása is, sok esetben valódi hajtóvadászatot folytattak elfogásukra. A kaucsukkereskedők, azaz caucherók fegyverrel felszerelt „muchachó”-kat, jórészt brit karibi szigetekről, Barbadosról vagy Trinidadból származó afrikaiakat alkalmaztak az indiánok összegyűjtésére (hajtóvadászataikon sokszor több indiánt öltek meg, mint amennyit elfogtak), felügyeletére és a gyűjtés irányítására. Ők jelentették a kapcsolatot a kereskedők és az indiánok között, és ők voltak azok, akik a „piszkos” munkát elvégezték, azaz az indiánokat veréssel munkára kényszerítették, ha pedig nem engedelmeskedtek, vagy betegek voltak, megölték. A caucherók akkora mennyiségű kaucsuk gyűjtését követelték, amit alig lehetett teljesíteni, a nem teljesítés pedig büntetést vont maga után. Az indiánok munkába vonása rengeteg visszaélést és erőszakot szült, ami elől az ott lakók megpróbáltak elmenekülni, vagy fellázadni, ez utóbbira a válasz még nagyobb elnyomás és öldöklés volt. A kitermelést irányító munkafelügyelők, a kereskedők mind negatív figurákká váltak az amazóniai indiánok számára, akik az addig számukra ismeretlen civilizált világból a személyi függés, az „enganche” rendszerét és a rabszolgasorsot ismerték meg.

Az „enganche” egyfajta jobbágyszerű személyi függést jelentett, amely az eladósodáson alapult. Az indiánokkal olyan szerződést írtak alá, amelynek részleteit nem is értették. A szerződések értelmében az indiánok ruhát, machetét, szállást és kevés fizetséget kaptak (ellátásukról saját maguknak kellett gondoskodniuk), és annyi ideig kellett dolgozniuk, ameddig nem kerestek meg annyi pénzt, amivel vissza tudták fizetni a kapott eszközöket. A szerződés tulajdonképpen éle-

12 Isabelle Lausent Herrera: „Los inmigrantes chinos en la Amazonía peruana.” *Bulletin de l'Institut Français des Etudes Andines* 15. (1986) No. 3–4., 55–58.

tük végéig a caucherókhoz kötötte őket.¹³ Ha pedig egy munkás meghalt, tartozása az özvegyére vagy a fiára szállt. A függésben álló indiánok száma igen magas volt, az egyik legnagyobb caucheróhoz (César Arana) a kitermelés csúcsán mintegy 12 ezer indián tartozott, de vannak olyan adatok is, melyek szerint ez a szám 40 ezer is lehetett.¹⁴

Peruban az 1870-es évektől kezdődött a kaucsuk nagymértékű kitermelése, először a Putumayo, Marañón, Ucayali, Huallaga folyók, majd délebbre, a Madre de Dios mentén, ahol kalandorok, üzletemberek és kereskedők kaucsukbárókként hatalmas területeket tartottak ellenőrzésük alatt. Leghíresebbek közülük a perui Julio César Arana (a Putumayo folyó partjai mentén) és Carlos Fitzcarrald (Ucayali körzetében), illetve a spanyol Máximo Rodríguez (Madre de Dios közelében) voltak.¹⁵ Julio César Arana tevékenysége a legjobban dokumentált, vele a továbbiakban részletesebben is foglalkozunk. Carlos Fermín Fitzcarrald a már említett Ucayali folyó körzetében kezdte meg tevékenységét. César Aranával ellentétben róla jóval kevesebb korabeli beszámoló született, a ferences rendi Gabriel Sala 1897-ben íródott naplóját érdemes megemlíteni, amely leírást ad az indiánokkal szembeni barbár bánásmódról.¹⁶

Fitzcarrald számos expedíciót vezetett Madre de Dios térségébe, róla neveztek el egy szorost is, amely a Mishagua és Manu folyók területeit köti össze. A szoros megkönnyítette a szállítást Iquitos felé. A felfedezőutak nyomán kezdődött meg a térségben a betelepülés és az első kaucsuk-haciendák megalapítása. Fitzcarrald 1897-ben az Urubamba folyóba fulladt, és ugyan testvére három évvel később még megpróbálta újjáéleszteni az üzletet, a 20. századra megszűnt a vállalkozás. Máximo Rodríguez is ezen a területen kereskedett a 20. század első évtizedében, caucherói részt vettek a bolíviai–perui határviták fegyveres összetűzéseiben. A két ország közötti határvonalat végül 1912-ben rögzítették, ekkortól azonban már drasztikus csökkenés következett be a dél-amerikai kaucsuk iránti keresletben a nemzetközi piacokon.¹⁷

A helyi mesztic (ecuadori, perui, kolumbiai, brazil) kereskedőkön kívül főként franciák, olaszok, spanyolok és németek vettek még részt az üzletben, akik kapcsolatot tartottak a tengerentúli megrendelőkkel. A caucherók először Iquitosban valamelyik kereskedőháznál jelentek meg, hogy pénzhez jussanak, amivel beindíthatták az üzletet. Először az induláshoz szükséges munkaerő összegyűjtése volt a cél, majd nekivágtak az őserdőnek, még kiaknázatlan területeket kutatva. Ösvényeket vágtak, megjelölték a kaucsukot adó fákat, kiosztották a

13 Ingrid Fernandez: „The Upper Amazonian Rubber Boom and the Indigenous Rights 1900–1925.” *Florida Conference of Historians* 15. (2008) 52–58.

14 J. San Román: i. m. 159.

15 Pilar García Jordán: „En el corazón de las tinieblas... del Putumayo, 1890–1932. Fronteras, caucho, mano de obra indígena y misiones católicas en la nacionalización de la Amazonía.” *Revista de Indias* 61. (2001) Núm. 223. 596–598.

16 Gabriel Sala: *Apuntes de viaje del R.P.Fr. In: Gabriel Sala: Exploración de los ríos Pichis, Pachitea y Alto Ucayali y de la región del Gran Pajonal. Imprenta La Industria, Lima, 1897.*

17 J. García Morcillo: i. m. 260–262.

munkásoknak az ellátmányt és a munkát, majd megkezdték a kaucsuk kinyerését. Jesús San Román Jorge von Hassel,¹⁸ egy német mérnök leírására hivatkozva két-féle caucherót különböztet meg a kaucsuk kinyerésének módja alapján. Az egyik típus Brazíliában jellemző, és shiringuerónak hívja, ő óvja a fát, és egypár vágást ejt csak rajta, összegyűjtve a kifolyó nedvet, gondolva a jövőre és arra, hogy még a későbbiekben is hasznosítani lehessen a fákat. A perui cauchero azonban sokkal kevésbé „békés természet”, kivágja a fákat, hogy az utolsó csepp nedvet is kinyerje belőle.¹⁹ A leírt két különböző kinyerési mód két különböző fajfajtahoz köthető: a brazil kaucsukfával (*Hevea brasiliensis*) ellentétben a Peruban nagyobb mennyiségben található *Castilloa ulei* vagy *elastica* fajtából nehezen lehet csak kinyerni a nedvet, valóban ki kellett vágni a fát, hogy nagy mennyiséget kapjanak. Azonban ez a módszer természetesen hosszú távon a faj állományának csökkenéséhez vagy kipusztulásához vezet, illetve az esőerdő nem tud, vagy csak nehezen és nagyon lassan képes reprodukálódni. Ez a magyarázat arra, hogy Peruban sok helyen nem állandó területen folyt a kitermelés, hanem amikor már elfogytak a kivágható fák, a munkások újabb lelőhely után kutattak. Ahol a Heveából nyerték a kaucsukot, ott állandó területen folytathatták a munkát.

Korabeli leírások a munkakörülményekről

A caucherók munkásaikat embertelen körülmények között tartották, a halálozási ráta pedig igen magas volt. Dr. Rómulo Paredes, az 1911-ben Iquitosban dolgozó helyettes bíró így jellemzi a helyzetet: „A bűncselekmények egyik oka kétségkívül az a mohó vágy volt, hogy a lehető legrövidebb időn belül maximális mennyiséget termeljenek ki. Azokat az indiánokat ugyanis, akik nem teljesítették az elvárásokat, megkínózták és megölték, a lázadókat macheteütésekkel és fegyverrel kényszerítették, hogy teljesítsék a parancsokat. A büntettek és a hozam egyenes arányban álltak egymással, azaz ahogy nőtt az első, úgy nőtt a kinyert kaucsuk mennyisége. Következésképpen minél több volt a meggyilkoltak száma, annál nagyobb volt a termelés, melyből világosan látszik, hogy a kaucsuk nagy részét vér és halálos áldozatok árán termelték ki.”²⁰

Az idézett bírón kívül több más szemtanú leírása is forrásként szolgál a korabeli viszonyok feltérképezéséhez. A legtöbb leírás a már említett kaucsukbárónak, Julio César Aranának a Putumayo folyó mentén alapított kaucsukkitermelő vállalkozásához kötődik. Arana az említett folyó partján két körzetben, Encanto és Chorrera központtal indította el tevékenységét, *Hevea brasiliensis* után kutatva. 1903-ban megalakította a Casa Arana y Hermanos, azaz az Arana és Testvérei Házát,

18 Jorge M. von Hassel a perui kormány felkérésére dolgozott Peruban a 20. század elején és több tanulmányt jelentetett meg különböző témákban, többek között a perui Amazóniáról. Emellett ő az, aki Hiram Bingham előtt már több írásában jelezte Machu Picchu létezését és pontos földrajzi elhelyezkedését.

19 J. San Román: i. m. 151–153.

20 Uo. 157.

1907-ben pedig londoni cégét, a Peruvian Amazon Companyt. Ebben az időben egy észak-amerikai mérnök, Walter Hardenburg Putumayo körzetében járva szemtanúja volt az ott dolgozó indiánok körülményeinek. Arana emberei elfogták, azonban sikerült megszöknie, és 1909-ben a *Truth* című londoni lapban megjelentette leleplező írását, melyben az Arana Házat visszaélésekkel, bűncselekményekkel, öldökléssel, kínzásokkal, kényszermunka alkalmazásával gyanúsította. 1912-ben Hardenburg *The Putumayo, the Devil's Paradise* címmel könyvet is megjelentetett a látottakról. Az alábbiakban egy részletet közlünk Hardenburg leírásából: „Amikor elérkezik a nyersgumi leadásának ideje, a szerencsétlen áldozatok megjelennek szállítómányaikkal a hátukon, asszonyaik és gyermekeik kíséretében, akik a cipekedésben segítenek nekik. Amikor elérik a körzet központját, lemérik a kinyert gumit. Már tapasztalatból tudják, mit kell mutatnia a mérleg nyelvének, így amikor látják, hogy a teljes megkövetelt mennyiséget sikerült leszállítaniuk, ugrálnak és ujjongva nevetnek. Ellenkező esetben arccal a földre roskadnak és ebben a helyzetben várják a korbácsot, puskagolyót vagy macheteütést. A büntetés kiválasztása a körzetparancsnok joga, azonban általában ötven korbácsütést adnak, amíg a hús cafatokban nem lóg róluk, vagy esetleg machetével feldarabolják őket. E barbár tetteket a többi indián szeme láttára hajtják végre, akik között a megbüntetettek asszonyai és gyermekei is ott vannak. Ha a megkövetelt teljes mennyiséget sikerül leszállítani, akkor egy 30 centavót érő szájharmónikát, egy 50 centavót érő színes pamut zsebkendőt, néhány gyöngyöt vagy hasonló értéktelen kacatot kapnak. Ezt nagy örömmel kell fogadniuk, máskülönben megkorbácsolják vagy lelövik őket. A fehérek nem törődnek az indián étkezésével, ami pedig a ruházatát illeti, nincs is nekik: mind a férfiak, mind az asszonyok teljesen meztelenül élnek...”²¹

A hírek és leleplező írások gyorsan bejárták egész Európát. A brit külügy-minisztérium a történésekre reagálva, illetve a rabszolgaság-elleni és az őslakosok védelmére létrejött szervezet (Anti-Slavery and Aborigines' Protection Society) közbenjárására 1910-ben egy ír diplomatát, Roger Casementet, Rio de Janeiró-i konzult küldte az ügy kivizsgálására, aki részletes beszámolót írt a látottakról. Tőle származik az az adat, amely szerint 12 év alatt több mint 30 ezer indiánt öltek meg a térségben. A beszámoló hatalmas nemzetközi botrányt kavart.²²

A putumayói ügy

César Arana cége ellen már 1903-tól jelentek meg különféle panaszok, de az igazi botrány 1907–1908-ban robbant ki. A már említett mérnök, Jorge von Hassel például 1905-ben így ír: „Jelentősek azok a változások, amelyek Peru keleti területeinek bennszülött lakossága között következtek be a »fekete arany« nevezett

21 Walter Ernest Hardenburg: *The Putumayo, the Devil's Paradise*. T. Fisher Unwin, London, 1913. (2. ed.), 217–218.

22 Jancsó Katalin: *Indigenismo político temprano en el Perú y la Asociación Pro-Indígena*. Szeged, 2009. 40–41.

nyersgumi kitermelésének köszönhetően. Egyes indián törzsek elfogadták a kereskedők által elhozott »civilizációt«, másokat maga a civilizáció semmisített meg. Emellett az alkohol, a puszkagolyók és a himlő pusztított közöttük, mindössze pár év alatt. Kihasznlom az alkalmat, hogy tiltakozzak a civilizált világ előtt a visszaélések és a primitív népek szükségtelen pusztítása ellen, amelyeket az úgynevezett civilizált ember kapzsisága az amazóniai piacok egyszerű kereskedelmi árujává tett; az ugyanis mindenki számára köztudott, hogy a bennszülött rabszolgákat kereskedelmi áruként tartják számon. A perui, brazil, kolumbiai és bolíviai kormányok fennhatósága alatt álló őserdei területeken az őslakosokat semmilyen törvény nem védi a fehér emberek általi támadásoktól, akik úgy üldözik és vadásszák őket, mint a dzsungel állatait, egyedüli értékük az a summa, amit eladásukért kapni lehet. Ha e szerencsétlenek nem kapnak semmilyen védelmet, majd mindannyiunk igazságos bírja elítéli azt a nemzedéket, amely minden ok nélkül semmisíti meg az indián fajt, e föld valódi tulajdonosát.”²³

A botrány terjedését az is elősegítette, hogy Európában még alig csitult el egy korábbi, hasonló ügy, amelyre még mindenki emlékezett: a 19. század utolsó éveiben Belga-Kongóban elefántcsont, kopál és kaucsuk kiaknázása folyt, hasonlóan kegyetlen módszerekkel, a bennszülött lakosság megtizedelésével. Ráadásul éppen Roger Casement volt Kongóban is az angol konzul, és 1903-ban az ő jelentésének hatására indultak el változások. 1906-ban Casement már Brazíliában volt konzul; a perui panaszok és feljelentések, melyek száma meghaladta az ezret, éppen ebben az időben kezdtek napvilágot látni. Az említett előzetes információk birtokában indult el Casement 1910-ben Iquitosból Putumayóba egy öttagú vizsgálóbizottság kíséretében. A tagok a következők voltak: R. H. Bertie ezredes, L. H. Barnes, a trópusi területek földműves szakértője, W. Fox kaucsukszakértő és botanikus, E. S. Bell kereskedő, H. L. Gielgud, a Peruvian Amazon Company vezetője és titkára. Casement 1911-ben tért vissza az útról, és *Blue book* (Kék könyv) címmel írta meg jelentését. Peruban a nemrégiben formálódott indiánvédő szervezet, az Asociación Pro-Indígena (a továbbiakban API) folyamatos levelezésben állt az ügy mellé álló, már említett rabszolgaság-elleni társasággal. Az angol társaság a vizsgálat menetéről tájékoztatta az API vezetőségét, míg a perui társaság igyekezett minden mozzanatról és újabb történésről beszámolót küldeni, illetve csatolni a helyi sajtóban megjelent híreket. Az API vezetői ezek után a perui sajtóorgánumoknak eljuttatták a rabszolgaság-elleni társaság beszámolóit, és igyekeztek minél nagyobb nyilvánosságot adni az ügynek. 1912-ben saját lapjukban számoltak be a Kék könyv megjelenéséről és folytatásokban közölték is részleteit.²⁴

A Kék könyvet olvasva számos információhoz juthatunk a térségről, helyzetéről, a helyi viszonyokról. Casement az alábbi általános leírást adja: „Putumayo egy mintegy 1000 mérföld kiterjedésű terület.”²⁵ A caucherók e terület

23 W. B. Hardenburg: i. m. 23.

24 Jancsó K.: i. m. 142–143.

25 Putumayo teljes területe mintegy kétszerese az itt megjelöltének, Casement az Arana Ház által felügyelt terület méretére utal.

kizárólagos urai. (...) Chorrera a központi kaucsukraktár helye, 9, szekciónak nevezett körzet tartozik hozzá, melyek az indián munkaerő felhasználásával annyi kaucsukot nyernek ki, amennyit csak az áldozatok energiáiból kifacsarni lehet. Az összegyűjtött kaucsukot a körzet elhelyezkedésétől függően szárazföldi vagy folyami úton szállítják indián erőkkel Chorrerába, majd onnan a társaság [Peruvian Amazon Company – J. K.] gőzhajóin Iquitosba. A körzetvezetőknek szép házaik vannak (...), megépítésükre az indiánokat kényszerítik, mindenféle fizetség nélkül. A körzetvezetőnek semmi más munkaeszközre nincs szüksége, mint fegyverre és munícióra, ezzel tudja félelemben tartani az indián munkásokat. A társaság tagjai, amikor éppen nem indiánokra vadásznak, függőágyukban pihengetve vagy kártyázással töltik az időt.”²⁶

Casement szintén pontos adatokkal szolgál az indiánok munkájának értékéről is. Például Matanzas telepén 55 kg kinyert kaucsukért egy pamut függőágygal fizettek, míg 20 kg kaucsuk egy nadrágot és egy pamutinget ért.²⁷ Casement felsorolja a munkásokkal szemben elkövetett bűntényeket, és megnevezi a gyanúsítottakat is. Ő maga a saját szemével több mint ezer olyan kaucsukot cipelő indiánt figyelt meg, akiken láthatóak voltak az ütlegetések nyomai. Mintegy 40 ezerre becsülte a társaság számára dolgozó indián munkások számát a régióban. Casementnek a külügyminisztériumnak küldött jelentései között számos olyan is szerepelt, amelyben a diplomata arra panaszkodott, hogy a perui hatóságok egyetlen főbb bűnöst sem tartóztattak le. Casement 1913-ban lemondott posztjáról és hazaköltözött. Még ebben az évben részt vett az Ír Önkéntesek megalakulásában. Mint a független Írország támogatója, az I. világháborúban tárgyalásokat folytatott a németekkel és egy ír brigád felállításán dolgozott. Végül kémkedés és szabotázs vádjával letartóztatták, majd 1916-ban Londonban kivégezték. César Aranát ellenben sosem ítélték el. Komoly politikai karriert futott be Augusto B. Leguía kormányzása alatt (1919–1930), a parlamentben az amazóniai régió fejlesztése és az indián tulajdon védelme volt tevékenységének legfőbb célja. Leguía bukása után visszavonult, és 1952-ben, 88 évesen halt meg.²⁸

A nemzetközi hangulat és a feljelentések nyomására Augusto B. Leguía (1908–1912), majd Guillermo Billinghurst (1912–1914) kormányzása alatt egy bírói bizottságot neveztek ki a már említett Rómulo Paredes vezetésével az ügy kivizsgálására. Paredes megállapította Casement állításainak igaz voltát, ezt követően pedig Iquitosban bírósági tárgyalást indítottak, melyen mintegy 215 letartóztatásról döntöttek, azonban ezek nagyrészt végrehajthatatlanok voltak, ugyanis az érintettek többsége akkorra már elhagyta az országot (Aranával egyetemben, aki, ahogy jeleztük, Leguía második kormányzása idején tért vissza az országbá). Paredes vizsgálatáról és a tárgyalásról részletesen beszámolt könyvében Carlos Valcárcel, az ügyben szintén részt vevő másik bíró.²⁹ A könyvből világosan

²⁶ Roger Casement: Libro Azul. El Deber Pro-Indígena 4. (1913) [január] 8.

²⁷ Roger Casement: Libro Azul. El Deber Pro-Indígena 3. (1912) [december] 8.

²⁸ Jancsó K.: i. m. 143.

²⁹ Carlos Valcárcel: El proceso del Putumayo. Imprenta Comercial, Lima, 1915.

kitűnik: a különböző szemtanúk, alkalmazottak, utazók állításai egybehangzóak az elkövetett bűntényeket illetően. Leguía kormánya további intézkedéseket hozott a munkakörülmények javítására és az indiánokkal szembeni elnyomás ellen, 1915-ben törvényileg tiltották meg az indiánok toborzását a saját lakhelyükön kívül eső helyekre, az intézkedéseknek azonban nem sok foganatja volt.³⁰

A történetek megértéséhez nem szabad elfelejtkeznünk egy fontos mozzanatról: a botrány kitörésének idején Peru és Kolumbia között határviták folytak éppen a Putumayo folyó térségében. A „senki földjén” először a 19. század utolsó harmadában kolumbiai telepesek jelentek meg kaucsuk után kutatva, de a század utolsó éveiben, majd a 20. század elején a perui kormány és kaucsukkereskedők is érdeklődni kezdtek a régió iránt, kirobbantva így egy határvitát a két ország között. A korabeli írások szinte mindegyike foglalkozik e problémával is, példaként Norman Thomson *The Putumayo Red Book* című írását említhetjük, melyet a szerző Roger Casement *Kék könyvének* kiegészítésének szánt, a határvitát illetően pedig Kolumbia elsődleges jogait igyekezett bizonyítani. Könyvében említést tesz arról, hogy César Arana 1907-ben azt állította, a perui kormány kérte fel őt arra, hogy segédkezzen megelőzni egy esetleges kolumbiai behatolást perui területekre. Az incidensben tíz kolumbiai halt meg. Thomson szerint a perui sajtó és a közvélemény előtt a putumayói eseményeket és az indiánokkal szembeni visszaéléseket úgy interpretálták, mint amelyek perui területen történtek, és amelyekért a perui kormány a felelős. Ez lett volna az ára annak, hogy implicite elismerésre kerüljön a térség perui fennhatóság alá tartozása.³¹

A perui kormány Arana és cége tevékenységét a barbár népek civilizálása-ként szemlélte, a korabeli sajtóban, számos beszámolóban és maga a kormány, illetve a cég argumentációjában ez fontos „eredményként” szerepelt, illetve az is, hogy a cég hozzájárult a térség peruanizációjához (mely a perui fennhatóságot védte a kolumbiai ambíciókkal szemben). A kormány és Arana interpretációja szerint Thomson állításaival ellentétben a vádak hátterében egyrészt Kolumbia Peru lejáratását szolgáló próbálkozásai álltak, így szerevezve nemzetközi támogatást Kolumbia területi követeléseinek, másrészt pedig a briteknek a világpiac ellenőrzésére irányuló törekvései.³²

Az állandósult határvitákat Kolumbia és Peru között az 1922. évi Salomón–Lozano-szerződés zárta le, a terület nagy része Kolumbiához került, ráadásul Kolumbia így egy Amazonashoz vezető kijáratot is megkapott. Amikor a titokban aláírt szerződés tartalma 1927-ben napvilágot látott, Arana nagy tiltakozó kampányt indított az egész térségben a szerződés és annak védelmezői ellen, tiltakozásának azonban nem volt eredménye.³³

A britek törekvései szintén sikeresnek bizonyultak. A különböző amazóniai országok tiltó törvényei ellenére az angol kormány megbízottja, egy

30 P. García Jordán: i. m. 603–605.

31 Norman Thomson: *El libro rojo del Putumayo*. Arboleda & Valencia, Bogotá, 1913. 143–144.

32 P. García Jordán: i. m. 593–594.

33 Uo. 615.

Henry Wickham nevezetű ember 1876-ban titokban 70 000 kaucsukpalántát csempészett ki a brazil amazóniai térségből és juttatott el a londoni Királyi Botanikus Kertbe, ahonnan aztán a töveket tovább szállították Malajziába, Afrikába, Indonéziába és Ázsia más trópusi vidékeire, holland és angol gyarmatokra. Az ázsiai kaucsuk hatalmas konkurenciát jelentett, nagy mennyiségű és olcsó nyersanyag árasztotta el a nemzetközi piacot, a maláj nyersgumi ára ugyanis a fele volt az amazóniainak. Mindez az amazóniai kaucsuk iránti kereslet csökkenését hozta magával. Az ázsiai kaucsuk 1905-ben jelent meg a piacokon, 1911-től a piaci változások már éreztették is hatásukat az amazóniai térségben. 1914-re a gyarmati ültetvényekről kitermelt nyersgumi mennyisége felülmúlta az esőerdőkből származót, több mint 60%-os világpiaci részesedéssel, míg ugyanez az adat 1922-ben már 93% volt.³⁴ Mivel az amazóniai területeken monokultúrás gazdálkodás alakult ki, a gazdasági helyzet drasztikus módon romlott. A II. világháborúban ugyan újra erősödött a kereslet – főként észak-amerikai részről, a nehézkes délkelet-ázsiai beszerzés miatt –, sőt 1942-ben egy új céget (Corporación Peruana del Amazonas) is alapítottak az olaj és nyersgumi kereskedelmének elősegítésére, a szintetikus gumi megjelenése újra megnehezítette az eladásokat.³⁵

A kaucsukláz hatásai

A kaucsukláz számos változást indított el az amazóniai térségben. Ezek egy része demográfiai: a telepések megjelenése előtt a területen élő törzsek közül jó néhány ma már nem létezik (például a nonuyák vagy resígarók) vagy közel áll az eltűnéshez. Az európaiak megjelenése, a belső migráció, a betegségek, az öldöklés és a hajtóvadászatok megtizedelték a bennszülött lakosságot. A korabeli utazóktól és tudósoktól származó források alapján a Putumayo és Caquetá közötti térségben a kaucsukláz idején mintegy 63 ezer főre lehet becsülni az indián lakosságot, ma ez a szám nem haladja meg a hatezret. Ribeiro és Wise adatai szerint az andoque indiánok száma 1910-ben még 10 ezer, 1975-ben már csak 100, míg például a witito indiánok létszáma a két említett évben 15 ezer, illetve 1200 fő volt.³⁶ A bennszülött lakosság egy része más, a fehér ember által kevésbé megközelíthető helyre menekült, voltak olyanok, akik más törzsekkel keveredtek, megint mások kapcsolatba kerültek a civilizált világgal, és egy teljesen más kultúrával ismerkedtek meg, annak minden negatívumával.

Az indián társadalom szerkezete felbomlott, de a telepések is változtak: alkalmazkodniuk kellett az őserdő viszonyaihoz. Az indián földtulajdonosok szolgálává váltak, az indiánok korábbi falvai eltűntek, helyükön pedig megalakították az haciendákat, sajátos feudális viszonyaikkal. Megjelent az angol tőke és az európai bevándorlók is, akik egy még kevésbé ismert kultúrát hoztak magukkal. A mono-

³⁴ A. Chirif: i. m. 32.

³⁵ J. San Román: i. m. 243.

³⁶ A. Chirif: i. m. 37.

kultúrák gazdálkodás következményeként a mezőgazdasági termelés egyéb ágazatai igen alacsony szintre jutottak. A bevándorlók számának növekedésével viszont egyre nagyobb lett az importigény a különböző szükségletek kielégítésére, így a bevételek egy részét importtermények beszerzésére költötték a térség fejlesztése helyett: a régió igen keveset profitált a kaucsukláz nyereségeiből.³⁷

Az amazóniai kaucsuk iránti kereslet drasztikus csökkenése mind gazdasági, mind társadalmi téren krízishelyzetet vont maga után. A kaucsuk árának hirtelen esése a nemzetközi piacokon a bevándorlás megtorpanását és az elnéptelenedést jelentette a térségben, az haciendák nagy része megszűntette tevékenységét, a kaucsuk gyűjtése pedig jóval kisebb területen folytatódott, illetve azt felváltotta más fafajták kitermelése. Egyes helyeken megpróbálták lecsökkenteni a kaucsuk kitermelésének költségeit, azonban a nyersgumi árának további csökkenésének hatására felhagytak a fejlesztésekkel.³⁸ A körülmények arra kényszerítették a térségben maradtakat, hogy új kitermelhető nyersanyagok után kutassanak.

37 J. San Román: i. m. 161–164.

38 J. García Morcillo: i. m. 263.

Spanyolország külpolitikájának fő irányai Primo de Rivera diktatúrája idején

Historiográfiai vázlat

Miguel Primo de Rivera külpolitikájának irányvonalát nem rajzolhatjuk meg anélkül, hogy a 20. század első évtizedeinek spanyol eseményeit meg ne vizsgáljunk. „Az 1898–1923 közötti éveket a spanyol történetírás többszörös válságként szemléli” – írja Anderle Ádám.¹ A nemzeti mozgalmak erősödése, a földtulajdon körüli problémák éleződése, valamint a politikai villongások lecsendesítése mind megoldásra váró feladatot jelentettek.

A korábbi korszakok dilemmái

Primo de Rivera külpolitikája a korábbi liberális kormányok által kiépített kapcsolatrendszerre támaszkodott.² Gustavo Palomares szerint azonban ez a külpolitikai örökség több szempontból sem volt megfelelő.³ Annak okait, hogy nem alakult ki hatékony külpolitika, a következő tényezőkben látja: „Nincs összehangolt és világos elv a nemzetközi célokban; a külpolitikai irányokban nincs egy globális vízió arról, mi is Spanyolország szerepe Európában és a Mediterráneumban; nincs tervezés, a külpolitikai tevékenységet inkább csak az improvizáció jellemzi, nincs diplomáciai összhang.”⁴ Palomares szerint azonban a legnagyobb gond abban gyökerezik, hogy „nincsenek ambiciózus nemzetközi törekvések arra, hogy megoldják a marokkói problémát, és hogy a Népszövetségben állandó helyet foglaljanak el”.⁵

María Fuencisla Marin Castan szerint Kuba elvesztése (1898) után Primo de Riverának a következő problémákat kellett megoldania: „*leküzdeni a kezdeti*

1 Anderle Ádám: Spanyolország története. Pannonica, Bp., 1999. 116.

2 Primo de Rivera diktatúrája jelentősen törekedett a politikai hatalom megerősítésére, amely nagyobb kohéziót és állandóságot feltételezett a spanyol külpolitikában, részben kijavítva a korábbi évek problémáit – a folyamatosság hiányát és a döntéshozás összehangolását. Hipólito de la Torre Gómez: La regeneración internacional fallida (1915–1931). In: La política exterior de España (1800–2003). Coord. Juan Carlos Pereira. Ariel, Barcelona, 2009.

3 Gustavo Palomares Lerma: La política exterior española: de la dictadura de Primo de Rivera a la guerra civil 48. In: La Política Exterior Española en el Siglo XX. Ciencias Sociales, Madrid, 1994. 48.

4 Uo.

5 Uo.

zavart, mely a status quo fenntartása körül keletkezett; elismerni a másodrendű ország kategóriát, és a nemzetközi színtéren nagyobb szerepet kell vállalni; sokkal realistább diplomáciát folytatni, kilépni az elszigeteltségből; követni a neokoloniális elvet, főleg marokkói területen; a Mediterráneumban érdekelt országokkal rendezni a kapcsolatokat; nemzetközi kapcsolatok újrafelvétele, hogy az ne csak a Foreign Office-tól függjön.”⁶

Spanyolország külpolitikai irányát öt fontos cél határozta meg: biztonság, önállóság, jólét, státus és presztízs.⁷ Kuba függetlenné válása több szempontból is változást hozott Spanyolország életében. Spanyolország gyarmat nélküli orszaggá vált, felértékelődött szigeteinek és marokkói területeinek a jelentősége. Vagyis a presztízs és a biztonság szorosan összefonódik. Palomares kiemelte a presztízs fontosságát is a spanyol külpolitikában, igaz, ő „orgullo”-nak nevezi, vagyis büszkeségnek. Palomares szerint „a katonai direktórium Afrika- és Tanger-politikáját a világos célok hiánya és a büszkeség vezérelte”. Így akarta Spanyolország megtalálni az egyensúlyt a Mediterráneumban.⁸

A 20. század elején azt láthatjuk, hogy a nagyhatalmak sorra kötik egymással a szerződéseket. 1904-ben francia–angol szövetség jött létre (*Entente Cordiale*). Spanyolország eljutott arra a felismerésre, hogy „egy kis hatalommal rendelkező ország, szövetségesek és nemzetközi garancia nélkül, bizonytalan helyzetbe kerülhet” – írja Carlos Seco Serrano.⁹ Marokkóban Spanyolország helyzete korántsem kielégítő, a törzsi lázadás mellett az a külső veszély is fennállt, hogy esetleg Franciaország vagy Anglia is területszerzési igénnyel lép majd fel. Ezt látva, igyekezett Spanyolország diplomáciai és egyéb szerződések által rendezni kapcsolatát Franciaországgal, Angliával és Portugáliával, létrehozván ezáltal egy új négyoldalú szerződést, amelyhez hasonlóra 70 évvel korábban, 1834-ben már volt példa.¹⁰ Angliával gazdasági területen is erős volt a kapcsolata, a 20. század elején Nagy-Britannia volt a legfőbb kereskedelmi partnere Spanyolországnak.¹¹

Geostratégiai szempontból Spanyolország nagyon fontos szerepet játszott, hiszen mind a Földközi-tenger, mind az Atlanti-óceán felé nyitott. „Nemzeti szuverenitása megvédéséhez létfontosságú a területei között a tengeri és légi utak, közlekedés szabadságának biztosítása” – írja Zoltán Márta.¹² Az I. világháborúban vállalt semlegessége is bizonyította, hogy mennyire fontos szerepet tölt be elhelyezkedésének köszönhetően, bár a semlegességgel nem mindenki értett egyet. Ismert Álvaro Figueroa Torres, a Liberális Párt vezetője, többször miniszterelnök

6 María Fuencisla Marín Castan: La política exterior española entre la crisis de 1898 y la dictadura de Primo de Rivera. In: La Política Exterior Española en el Siglo XX. Ciencias Sociales, Madrid, 1994. 21.

7 Böde Tamás Tibor: Spanyolország külpolitikája és kereskedelmi kapcsolatai. BGF Külkereskedelmi Főiskolai Kar, Bp., 2008. http://elib.kkf.hu/edip/D_13994.pdf. A hozzáférés ideje: 2009. április 20.

8 G. Palomares Lerma: La política exterior i. m. 49.

9 Carlos Seco Serrano: La España de Alfonso XIII, El Estado y la política. Vol. I. Espasa Calpe, S.A., Madrid, 1996. CLV.

10 Uo. CLIX.

11 Uo. CLX.

12 Zoltán Márta: A gyarmati hadseregtől a békefenntartó hadműveletek modern, professzionális haderejéig. Doktori értekezés, Bp., 2007. 8.

(Romanones első grófja) mondása: „*Van semlegesség, amely megöl.*”¹³ Spanyolország semlegességét elsősorban az indokolta, hogy sem gazdaságilag, sem katonailag nem volt felkészülve egy újabb háborúra. Illetve, ahogyan majd a II. világháborúban is, úgy gondolta, hogy semlegesként, esetlegesen jó politikával, jól időzített háborúba lépéssel Tanger újra spanyol fennhatóság alá kerülhet. Azonban a háború során végig kísértett annak veszélye, hogy az esetleges háborúba lépéskor a Pireneusoknál állomásozó francia erők megtámadják Spanyolországot, vagy Anglia elzárja kereskedelmi útvonalát. Mindkét lépés végzetes lett volna Spanyolország számára.

Az I. világháború alatt azonban az angol és a francia propagandagépezet sokkal jobban működött, mint a német. A németek csak 1914 után próbáltak olyan spanyol lapokat megnyerni, mint a *Liberal*, az *Imparcial*, az *El País* és a *Correspondencia*, hogy azok németbarát cikkeket közöljenek, illetve IV. Károlyt arra kívánták sarkallni, hogy Habsburg leszármazására való tekintettel rendszeresen levelezzen XIII. Alfonzzal, ezzel is erősítse a két ország barátságát. Ahogyan magában a királyi udvarban (XIII. Alfonz édesanyja, Mária Krisztina Habsburg, felesége, Viktória Eugénia angol), ugyanúgy a társadalomban is kialakult egyfajta kettősség: a lakosság egyik része németbarát, a másik antantbarát volt. Ahogyan Pallagi Mária írja: „A spanyol nemzet a háború előestéjén két nagy táborra szakadt: a germanófilos (németbarát) és az aliadófilos (antantszimpatizáns) csoportjára, melyek közül utóbbi példaképének a III. Francia Köztársaságot és az angol alkotmányos monarchiát tekintette, és gyűlölte az antidemokratikus, autoriter Német Birodalmat.”¹⁴

Az biztos, hogy XIII. Alfonznak nagy szerepe volt abban, hogy Spanyolország az I. világháború alatt végig semleges tudott maradni. A marokkói kérdésben tisztában volt azzal, hogy mivel Anglia és Franciaország esetében érdekellentét áll fenn, ezért szövetségese csak Németország lehet. Azonban azt is látta, hogy ha az angolok elzárják hajózási útvonalait vagy megszállják Portugáliát, Spanyolország igen kellemetlen helyzetbe kerülhet, ezért Spanyolországnak jól kellett taktikáznia. Romanones grófja tisztán látta a kérdés érzékenységet. „*Semlegesség, mely öl*” című cikkében a következőket írja: „Amennyiben a német érdekek érvényesülnek, vajon Németország hálás lesz-e segítségünkért? Biztos, hogy nem. Egy győzedelmeskedő Németország a Földközi-tenger feletti uralomra tart majd igényt... És mi nemhogy elfelejthetjük marokkói igényeinket, hanem eltékozoljuk önállóságunk bázisát is, melynek biztosítéka a Földközi-tenger semlegessége. A másik alternatíva esetén, ha Németország alulmaradna ebben a konfliktusban, bizonyos, hogy a győztesektől nem számíthatunk semmilyen köszönetre. Mivel döntő pillanatokban nem álltunk mellettük.”¹⁵ A politikus üzleti érdekeltsége miatt is elsősorban antantpárti volt.

Mindenesetre sokan úgy ítélték meg, hogy „a brit uralom Gibraltárban nem más, mint egy tövis, mely mély sebet ütött Spanyolország szívében”.¹⁶ A német-

13 Romanones, Conde de: Hay neutralidades que matan. Diario Universal 1914. aug. 19.

14 Pallagi Mária: A spanyol semlegesség kérdése a bécsi diplomáciában, 1914–1928. Kézirat, Doktori értekezés, Szeged, 2007. 22.

15 Uo. 36–37.

16 Uo. 37.

barátság mellett még az is szólt, hogy Németország és Spanyolország között mindig is szívélyes viszony állt fenn, míg az antanthatalmak már sok borsot törtek a spanyolok orra alá. Sem Németország, sem az Osztrák–Magyar Monarchia nem jelentett geostratégiai szempontból veszélyt Spanyolországra. Az Osztrák–Magyar Monarchia propagandatevékenységét azonban jelentősen megnehezítette az, hogy a rejtjeles táviratokat csak Rómán keresztül tudták eljuttatni Madridba, így azok megérkezése több hetet is igénybe vett.

1906-ban az algecirasi konferencián Németország és Franciaország döntött a marokkói érdekszféra felosztásáról. Franciaország megnyerte Spanyolország támogatását, így Spanyolország kizárólagos jogot kapott a rifek lakta területen. 1912-ben pedig a madridi szerződés értelmében Marokkót két protektorátusra osztotta Franciaország és Spanyolország. Spanyolország azonban a gazdaságilag értéktelen északi résznek nem igazán tudta hasznát venni, emiatt hadjáratba kezdett a belső területek meghódítása érdekében. Németország 1914-ben felajánlotta segítségét a spanyoloknak, repülőgépekről bevethető gázbombákat kísérleteztek ki a célból, hogy a rif felkelők ellen hatékonyan tudjanak fellépni.¹⁷ A Portugáliának küldött német hadüzenet (1916) után és a korlátlan tengeralattjáró-háború következtében, mely során több spanyol hajót is elsüllyesztettek, Spanyolország kereskedelmének 2/3-a megbénult, így sokszor, újra és újra felmerült a spanyol hadba lépés kérdése.¹⁸

XIII. Alfonz a háború végén, mérleget vetve a semlegesség kapcsán, azt mondta: *„Spanyolország kilépett elszigeteltségéből, és visszatért az európai politika körforgásába, ismét olyan hatalommá válva ezáltal, amellyel számolni kell.”*¹⁹ XIII. Alfonz kétségkívül sok mindent tett a béke érdekében, kereső- és segélyszolgálatot hozott létre eltűnt rokonok felkutatására, békepolitikájának köszönhetően még Nobel-békedíjra is jelölték. Azonban ha a gazdasági mutatókat nézzük, akkor az antanthatalmak oldalára billent a mérleg nyelve: Franciaországgal 150%-kal, Angliával pedig 60%-kal nőtt a kereskedelem.²⁰

Spanyolország „elhivatottságai”

A német–francia vetélkedés Spanyolország megnyerése érdekében az 1920-as években is fennmaradt. Fischer Ferenc szerint 1919 után két nagy ideológiai irányzat erősödött meg. Az egyik a „pánhispanizmus”, a másik pedig a „pánamerikanizmus”.²¹ A pánhispanizmus horizontális, az Atlanti-óceánon átívelő egymásra találás. Berlin erőteljesen támogatta ezt a spanyol „szellemi híd” funkciót. Németország erőteljes veszélyként észlelte az észak-amerikai pánamerikanizmust,

17 Fischer Ferenc: Spanyolország jelentősége mint a Németország és Spanyol-Amerika közötti híd. In: A modernizáció határai. Tradíció és integráció Kelet-Európa (hazánk) és a Mediterráneum történetében, 19–20. század. Szerk.: J. Nagy László. Szegedi Tudományegyetem, Szeged, 2002. 44.

18 Pallagi M.: i. m. 64.

19 Uo. 119.

20 Uo. 137.

21 Fischer F.: i. m. 36.

amely kereskedelmi érdekeit erőteljesen veszélyeztetné ezen az „utolsó szabad kontinensen”.²² Ugyanakkor kettős célja is volt Németországnak a pán-hispanizmus támogatásával. Egyrészt megpróbálta a franciák által képviselt „pánlatin” ideológiát ellensúlyozni, egészen addig, míg teljesen vissza nem nyeri mozgásszabadságát és nagyhatalmi pozícióját. Másrészt pedig Németország úgy tekintett Spanyolországra, mint a „Németország és Spanyol-Amerika közötti híd”-ra – írja Fischer Ferenc.²³ A Németország és Franciaország közti rivalizálás a repülőgép-építő projektben csúcsonódott ki. 1926-ban Németországban megalakult a LuftHansa, majd 1927-ben a leányvállalata, az Ibéria.²⁴ Németország nem kevesebbre vállalkozott, mint egy rendszeres transzatlanti repülőjárat létrehozására. Ezzel párhuzamosan felértékelődött Spanyolország és az atlanti-óceáni szigetek jelentősége. Annak ellenére, hogy Németország elvesztette a háborút, újra (légi) nagyhatalommá tudott válni.

A hármaskori irányú politikai érdekeltséget Szilágyi István a következőképp interpretálja: az európai kontinensből következik „az európai elhivatottság” (vocación europea), az amerikai kontinens egészével való kapcsolat hívta életre az „atlanti elhivatottság”-ot (vocación atlántica), és a Földközi-tenger nyugati medencéjének országaival való külkapcsolat a „mediterrán elhivatottság” nevet kapta (vocación mediterránea).²⁵ Ez tükröződik XIII. Alfonz külpolitikájában is, melynek öt fő célja Carlos Seco Serrano szerint: a Gibraltári-szoros és Marokkó; négyes szövetség; ibérismus; ibéroamerikanizmus és a semlegesség.²⁶

Angel Martínez de Velasco könyvében a „hispanoamericanismo” felerősödését azzal magyarázza,²⁷ hogy egy erős kivándorlási hullám indult meg a latin-amerikai országokba az I. világháborúig.²⁸ Spanyolország kereskedelmi partnert látott a latin-amerikai országokban, hiszen Spanyolország a háború alatt fontos élelmiszer- és hadianyag-ellátóvá vált. Latin-Amerika hídként tekintett Spanyolországra, mely összeköti a kontinens államait a többi európai országgal. Másrészt, mint Angel Martínez de Velasco írja: „Az USA határozott imperialista politikája miatt a latin-amerikai népek újra az anyaország felé fordulnak akkor, amikor Spanyolország megszűnt gyarmattartó lenni, hiszen elvesztette a birodalom utolsó darabjait is.”²⁹

Primo de Rivera diplomáciai hálózat kiépítésével is próbálta erősíteni ezt a kapcsolatot. Míg a századelőn egyetlen latin-amerikai országban sem volt spanyol nagykövetség, addig Primo de Rivera nagykövetet nevezett ki Buenos Aires-

22 Uo.

23 Uo. 37.

24 Uo. 38.

25 Szilágyi István: Demokratikus átmenet és konszolidáció Spanyolországban. Napvilág, Bp., 1996. 145.

26 C. Seco Serrano: i. m. 1996.

27 Angel Martínez de Velasco: Política exterior del gobierno Primo de Rivera con Iberoamérica. Revista de Indias. Madrid, 1977.

28 Az I. világháborúban veszélyes volt az atlanti hajózás. Ekkor a két kontinens közötti kereskedelemre helyeződött inkább át a hangsúly.

29 A. Martínez de Velasco: Política exterior i. m. 790.

be Ramiro de Maeztu személyében.³⁰ Igaz, egészen 1930-ig más latin-amerikai országban nem volt spanyol nagykövetség, 10 állandó követség látta el a diplomáciai feladatokat, és ezek is csak minimális anyagi támogatást kaptak.³¹

Az 1929-ben megrendezett sevillai Ibéroamerikai Kiállítás is megpróbálta Latin-Amerikát közelebb hozni Spanyolországhoz. Ugyan csak Primo de Rivera bukása után, de Havannában és Santiago de Chilében is nagykövetségi rangot kaptak a diplomáciai képviselők. Angel Martínez de Velasco szerint: „Az új követségek létrehozása és közülük néhány nagykövetségi rangra emelése kétségkívül Primo de Rivera diplomáciai hálózat-kiépítési kezdeményezésének köszönhető.”³² Ezenkívül Primo de Rivera gazdasági téren is megpróbálta erősíteni kapcsolatait a latin-amerikai országokkal. Számtalan szerződés, egyezmény született Primo de Rivera hivatali idején, amely elősegítette a kommunikációs hálózat fejlesztését is.³³

Spanyolország külföldi megítélése

Gustavo Palomares szerint egyes országok külpolitikáját erőteljesen befolyásolta, hogyan is ítélték meg az adott ország belpolitikáját, vagyis a jelen esetben, Primo de Rivera diktatúráját.³⁴ Néhány ország, köztük Franciaország is Olaszországot és a fasizmust nagy veszélyként értékelte a Mediterráneumban. Primo és Mussolini rendszere között sokan párhuzamot véltek felfedezni, ezt Primo 1923-as olaszországi látogatása, majd az 1924-es Mussolini-látogatás csak erősítette. Az 1926-os döntőbírósi szerződés is nyugtalanította Franciaországot. Susana Sueiro szerint: „A Duce, amikor szövetségest keresett Spanyolországban, nem a két rendszer közti analógiára épített, hanem a Franciaországgal szembeni lehetséges ellensúlyt kereste.”³⁵ Primo de Rivera sok kérdésben kikérte Mussolini véleményét, azonban azalatt Mussolini is tisztában volt, hogy Primo de Rivera rendszere nem teljesen azonos az övével. Primo az ország megerősítését kívánta, megszabadítani az országot a korrupciótól, de cselekedeteiben nem kell a fasizmus gyökereit keresni, emeli ki Susana Sueiro.³⁶ Sőt a spanyol miniszterelnököt egyenesen elborzasztották a fasiszták túlkapásai, főleg a katolikus papokkal szemben elkövetett rémtetteik. Leg-

³⁰ Uo.

³¹ „A spanyol diplomácia finanszírozása Latin-Amerikában nem szegény vagy ritka volt, hanem egyszerűen szőrnyű. Sangróniz úgy gondolja, hogy a spanyolok anyagi hozzájárulása a latin-amerikai politikában kevesebb mint 10 százalékát tette ki annak, amit ugyanebből a célból a franciákra fordított.” A. Martínez de Velasco: *España e Iberoamerica, Relaciones Internacionales de España en el siglo XX.*, In: Proserpina I. 1984. 55.

³² A. Martínez de Velasco: *Política exterior* i. m. 791.

³³ A. Martínez de Velasco: *España e Iberoamerica* i. m. 55.: 1911–1931 között 44 szerződés, megegyezés, egyezmény jött létre.

³⁴ G. Palomares Lerma: *La política exterior* i. m. 50.

³⁵ Susana Sueiro Seoane: Primo de Rivera y Mussolini. Las relaciones diplomáticas entre dos dictaduras (1923–1930). Proserpina 1. (1984) 29.

³⁶ Uo. 36.

több ország úgy értékelte, hogy „az új kormány egy összetett krízis következménye, nem pedig politikai és társadalmi mozgalomé, melynek következtében a politikai »megoldás« nem feltételez túl nagy változást Spanyolország külpolitikájában” – írja Palomares.³⁷

Franciaország és Anglia is tartott attól, hogy esetlegesen egy túl szoros olaszbarátság esetén Primo de Rivera marokkói politikájában jelentős változás következhet be. Franciaországot is nyugtalanította Spanyolország és Olaszország közeledése, hiszen sokan úgy gondolták, hogy ez a franciák afrikai és marokkói pozícióit erőteljesen veszélyeztetheti. Tanger az 1912-es fezi szerződés után nemzetközi fennhatóság alá került. Ez Spanyolország és Franciaország terjeszkedési szándékában jelentős féket jelentett. Spanyolország ezt a döntést igazságtalannak ítélte meg. „Spanyolország úgy gondolta, igazságtalanság és tévedés volt Tangert a protektorátus alól kivonni, amikor 5 milliárdot és 40 ezer életet áldozott rá. Sőt Tanger spanyol kezekben nem jelentett senki számára veszélyt, hanem mindenki számára garancia volt” – írja Tusell.³⁸ Olaszország a korfui konfliktus óta sem Angliával, sem Franciaországgal nem ápolt túl jó viszonyt, emiatt nem sok esélye volt Mussolininek a tangeri kérdés rendezésére, mely elsősorban 1926 után, a sikeres alhucemasi győzelem után került újra napirendre. 1928 után azonban a tangeri álmoktól mindkét diktátor távol került, amikor Franciaország és Spanyolország szerződést írt alá.³⁹ Más hatalmak esetében nem volt egységes álláspont a diktatúrát és elsősorban a marokkói kérdést illetően. Palomares szerint az amerikaiak úgy ítélték meg, hogy „nehézségekbe ütközne Spanyolország külpolitikájának jelentős változása, illetve az erők átcsoportosítása a Mediterráneumban és Marokkóban”.⁴⁰

A „mediterrán elhivatottság” miatt elsősorban Angliával és Franciaországgal próbált meg Spanyolország jó viszonyt fenntartani. Javier Tusell szerint Anglia inkább „appeasement” politikát folytatott. Tanger status quójának biztosításán kívül az európai béke fenntartása volt a célja.⁴¹

Sok írás született a Népszövetséggel kapcsolatban. Javier Tusell szerint a Foreign Office-t elsősorban ebből a két szempontból érdekelte Spanyolország. Spanyolország népszövetségi tagsága 1926 után vált nyitott kérdéssé, amikor Németország tagja lett a szervezetnek. A Népszövetség bővülése felvetette azt a lehetőséget, hogy az állandó tagok listáját bővítsék, felmerült Brazília, Lengyelország és Spanyolország neve is.⁴² A népszövetségbeli tagság jelentőségének megítélése persze Spanyolországon belül sem volt egységes. A király nem volt túl

37 G. Palomares Lerma: La política exterior i. m. 50.

38 Javier Tusell: La España de Alfonso XIII. y el estado y la política (1902–1931). Vol. II. Del plano inclinado hacia la dictadura al final de la monarquía (1922–1931). Espasa Calpe, Madrid, 1997. 442.

39 G. Palomares Lerma: La política exterior i. m. 52.

40 Uo. 55.

41 Javiel Tusell: El dictador y el mediador. Las relaciones hispanoinglesas durante la dictadura de Primo de Rivera. Consejo Superior de Investigaciones Científicas, Centro de Estudios Históricos, Departamento de Historia Contemporánea, Madrid, 1986. 13.

42 J. Tusell: La España i. m. 436.

jó véleménnyel a Népszövetségről, szerinte „a Népszövetség szabadkőművességen alapul, és helyettesíteni kellene egy komolyabb és egy igazságosabb szervezettel”.⁴³ A vezető spanyol politikai elit azonban úgy ítélte meg, hogy esetleges tagság esetén más nemzetközi kérdésekben is eredményeket tudnának kicsikarni.⁴⁴ Mindenesetre, a korfui kérdés után Mussolini szívesen látott volna egy „latin testvért”, egy autoriter államot a Népszövetség állandó tagjai között.⁴⁵ 1926 augusztusa után azonban úgy tűnt, hogy Spanyolország egyre távolabb jutott ettől a céljától. Primo de Rivera teljes mértékben kiábrándult a nagyhatalmak politikájából, mint ahogyan ezt az ABC korabeli írása is tükrözi: „A nagyhatalmak igazságosságával kapcsolatban bizalmatlan, hiszen semmire sem becsülik azt az erőfeszítést, amelyet a spanyolok a világ és a béke előmozdítása érdekében tettek.”⁴⁶

A Népszövetség Spanyolország állandó tagságához való negatív viszonya arra ösztönözte a spanyol kormányt, hogy az ország kilépjen a szervezetből. Ezt a lépést az olasz sajtó éltezte. Mint Palomares írja: „Az olasz sajtó hősiek lépésként értékelte, amit a nemzeti becsület megvédése érdekében tettek.”⁴⁷ Ugyanakkor Olaszország sajnálatának is hangot adott, hiszen a spanyol kilépéssel elvesztette egyetlen támogatóját a tanácsban. Spanyolország két évig maradt távol a Népszövetségtől. 1928. március 9-én úgy tűnt, hogy a spanyolok végleg visszavonulnak a Népszövetség munkájától. Ekkor főleg a latin-amerikai országok és Olaszország szólaltak fel annak érdekében, hogy Spanyolország folytassa misszióját a tanácsban.⁴⁸ Bár Spanyolország és Primo de Rivera is állandó tagságot szeretett volna, mégis elfogadta a tanácsi tagságot, mely hat évre szól, de valójában 1937-ig folyamatosan tagja maradt a tanácsnak.⁴⁹

A külpolitikát alapvetően a spanyol állam három országhoz – Nagy-Britanniához, Franciaországhoz és Olaszországhoz – fűződő viszonya határozta meg, azonban a kapcsolatok fontosságában és céljaiban különbségek voltak. „Spanyolország számára Nagy-Britannia kötelező támpont volt, vagy legalábbis egyike a két legfontosabbnak, míg Nagy-Britannia számára Spanyolország nem volt egyéb, mint egy figura a bonyolult nemzetközi sakktáblán.”⁵⁰ Tusell úgy látja, hogy „Spanyolországra gyakorolt hatásával Olaszország okozta az alapvető instabilitást a Mediterrán területen”.⁵¹ Azonban azt is hozzátette, hogy a Foreign Office szerint a nagyhatalmak közötti egyensúly fenntartása szempontjából Spanyolország nem jelentett akkora veszélyt, mint Olaszország.⁵²

43 Uo. 441.

44 Uo. 437.

45 Gustavo Palomares Lerma: Mussolini y Primo de Rivera: Política exterior de dos dictadores. 1989. Madrid, Eudema Universidad, 1989. 123.

46 Uo. 131.

47 Uo. 132.

48 Uo. 133.

49 Uo. 134.

50 J. Tusell: El dictador i. m. 14.

51 Uo. 18.

52 Uo.

A már említett 1926-os olasz–spanyol szerződés létrejötte azonban sokakban felvetette annak a rémképét, hogy esetlegesen a marokkói kérdés rendezése érdekében Olaszország és Spanyolország összefog, hogy közös erővel lépjen fel Franciaországgal szemben. Azonban Tusell szerint „sem a franciák, sem az angolok nem gondolták komolyan, hogy valódi közeledés lenne Spanyolország és Olaszország között”.⁵³ Carlos Serrano nézete is nagyon jól tükrözi azt a viszonyt, amely Spanyolország, Anglia és Franciaország között fennállt: „Franciaország szomszédsága nélkül Spanyolország végérvényesen Anglia hatalma alá tartozna. Ha Anglia visszavonulna a szigeteire, a franciák hatalmukba kerítenék a Rajnától egészen Gibraltárig tartozó területeket. És ha egyik ország sem létezne, akkor afrikaiak lennének.”⁵⁴

Spanyolország külpolitikáját mégis José Ortega y Gasset idézete fejezi ki a legjobban: „Amikor Spanyolország európaizációjáért küzdünk, nem akarunk mást, mint egy, a francia és német kultúrától különböző, új kulturális forma kialakítását... A világ spanyol értelmezését akarjuk. Ennek megteremtéséhez azonban hiányzik a szubsztancia, hiányzik az anyag, amit el kell készítenünk... Nem kérünk mást, csak azt: Spanyolországra európai nézőpontból tekintsenek... a Franciaországba belefáradt, a Németországban kimerült, az Angliában legyengült... Európának napsütötte, új ifjúságunkra van szüksége.”⁵⁵

Lezárva áttekintésünket, arra juthatunk, hogy a 20. század első harmadának fontos spanyol külpolitikai kérdései közt nem szerepelt Közép- és Kelet-Európa, de hozzátehetjük: a spanyol külpolitika-történet horizontján sem jelentek meg régióink országai, sem a két régió közötti kapcsolatok kérdései.

53 J. Tusell: La España i. m. 446.

54 C. Serrano Seco: i. m. CLVIII.

55 Uo.

EGY MÁSIK AUSZTRIA

*Az osztrák gondolat formálódásának állomásai a lopakodó
anschluss árnyékában (1918–1938)*

Ausztria két világháború közötti történetének *mainstream* olvasata szerint az Anschluss kérdése folyamatosan napirenden volt, és – változó intenzitással, de – végig meghatározta az osztrák politika történetét. Az 1918 októberétől 1938 márciusáig vezető úton hat ezt igazoló állomás rögzíthető.

A köztársaság születésének vészterhes pillanataiban úgy tűnt, hogy a politikai pártok és a főleg a szociáldemokraták által uralt közvélemény egyöntetű óhaja a Németországhoz való csatlakozás, az Ausztriát egy nagy gazdasági térség részévé avató szükségmegoldás, az Anschluss. Ugyanakkor az osztrák diplomácia 1919 júliusában leköszönt vezetője, Otto Bauer maga is elismerte később, hogy a heves ellenpropaganda (továbbá a várható nagyhatalmi vétó és a német kormány szintén nem egyöntetű támogatása) miatt nem mertek népszavazást kiírni az Anschlusról.¹ „Königgrätz unokáinak”² a viszonya amúgy sem volt felhőtlen. Németország az I. világháborús „szövetség” után nem élvezett túlzottan nagy támogatást sem a katonák, sem a polgárság körében.³ 1918–1919 szocialista Anschluss-eufóriájából a nagyhatalmak ébresztették fel Ausztriát Saint-Germain-en-Laye-ben.

Az osztrák szövetségi tartományok a békeszerződés aláírását követő, inkább pszichológiai, semmint nemzeti-kulturális alapokon nyugvó Anschluss-mozgalmának a genfi jegyzőkönyvek aláírásával parancsoltak megálljt. 1925-től új lendületet vett a csatlakozási propaganda, és a gazdaság, a közlekedés, a kultúra, a jog és számos más területen folyt egy fokozatos gyakorlati összehangolódási folyamat, az úgynevezett „lopakodó Anschluss”, azonban politikai síkon kínosan kerülték az Anschluss melletti, de az annak bármilyen kárt okozó állásfoglalást is. Az 1930-as évek elejétől kezdve az osztrák nemzeti öntudat csíráinak megjelenésével párhuzamosan Németország került kezdeményező

1 Wilhelm J. Wagner: Der große Bildatlas zur Geschichte Österreichs. Buchgemeinschaft Donauland, Wien, 1995. 200.

2 Kurt Schuschnigg: Im Kampf gegen Hitler. Die Überwindung der Anschlußidee. Fritz Molden Verlag, Wien, 1969. 325.

3 Ehhez ld. Németh István: Hatalmi politika Közép-Európában. Német és osztrák–magyar Közép-Európa-tervezés (1871–1918). L'Harmattan, Bp., 2009. 243–251., illetve 306–311.

szerepbe az egyesítés kérdése kapcsán. Az aktívabb Ausztria-politikát három tényező segítette elő. Egyrészt a gazdasági világválság az osztrák gazdaság helyzetének további romlását idézte elő.

Másrészt időközben Ausztriában jelentős politikai befolyásra tett szert a nacionalista-konzervatív *Heimwehr* militáns mozgalma, mely az olasz–magyar blokkhoz kötődő félfasiszta diktatúrát akart. Ez komoly fenyegetést jelentett a német–osztrák kapcsolatok alakulására. Végül harmadrészt Aristide Briand francia külügyminiszter 1929 szeptemberében terjesztette elő az európai államok föderatív közösségének tervét. Ennek megvalósulása az európai politikai és területiális *status quo* rögzítését, azaz a német nagyhatalmi és revíziós politika végét is jelentette volna. A vámunio terve a dunai térségbe nagyhatalomként visszatérni szándékozó Németország egyre aktívabb politikájának első logikus lépése volt. Bár a nyugati államok ellenállásán megbukott, mégis új irányt mutatott: az európai államrendszer felborításának szándékát. A „német *bűnbeesés*” külpolitikai következményeként a nemzetközi együttműködés genfi szelleme helyére olyan robbanásszerű folyamat lépett, ami Németországnak Hitlert, Ausztriának Dollfuszt eredményezte. 1933–1934-ben a hatalomra került Hitler a mozgalom dinamikáját kihasználva az Anschluss lehető leggyorsabb realizálásával próbálkozott, és ez az osztrák náci elvetélt puccskísérletéhez vezetett. Ezután került előtérbe a nevezetes júliusi egyezményrel és Schuschnigg berchtesgadeni pokoljárásával fémjelzett „evolúciós megoldás”, mely Ausztriát belülről felőrölve eredményezte az Ostmark népszavazással is megerősített létrejöttét. Az utóbbi két esetben – legalábbis hivatalos, azaz kormány szinten – már nem beszélhetünk osztrák csatlakozási szándékról. Ausztria „*hazatért a birodalomba*”, áldozattá és csatlóssá is vált.

A másik értelmezés azt hangsúlyozza, hogy az önmagát életképtelennek tartó és önpusztító belső konfliktusokkal terhelt Ausztria saját Trianonját elszenvedve eljut az önálló állam elfogadásáig és igényléséig, valamint Ausztria régi-új küldetésének, Közép-Európa ismételt gazdasági integrációjának és a jövő föderatív Európája megteremtésének távlati felvállalásáig. Nemzeti koncentráció híján ez az állandó kísérletezés végeredményben a frontok megmerevedésével és a kor antidemokratikus tendenciájához való csatlakozással is járt: Ausztria konzervatív-katolikus-autoriter fordulatot hajtott végre. Az ország nagyhatalmi feláldozása végül szükségszerűen vezetett, fél évtizedes önvédelmi harc után, az Anschlusshoz.

Az 1920–1930-as évek osztrák, nagyjából a keresztényszociálisok által formált politikájának meghatározó személyiségei annak az osztrák konzervativizmusnak a folytatói voltak, melynek lojalitása nem egy „osztrák nemzetre”, hanem egy szupranacionális birodalmi patriotizmusra, az Ausztriát 640 éven át irányító Habsburg-dinasztiára és a többnemzetiségű dunai monarchiára irányult.⁴ Miután

4 Gottfried-Karl Kindermann: *Konservatives Denken und die Frage der österreichischen Identität in der Ersten Republik*. In: *Konservatismus in Österreich. Strömungen, Ideen, Personen und Vereinigungen von den Anfängen bis heute*. Hrsg. Robert Rill–Ulrich E. Zellenberg. Leopold Stocker Verlag, Graz–Stuttgart, 1999. 213.

ez a két tartóoszlop 1918–1919 folyamán leomlott, az osztrák politikai gondolkodás előterébe az új identitás keresése került. *Pethő Sándor* 1932-ben papírra vetett, az 1920-as évek királypárti magatartását jellemző megjegyzése az osztrák konzervatív politikával kapcsolatban is elhangozhatott volna: identitásuk „*belső emigrálódásba kényszeredett szívek halk és bánatos nosztalgiája*”, bár idővel egyre hangosabb és határozottabb nosztalgiája volt.⁵

A kezdet

I. (IV.) Károly császár az utolsó pillanatig integrációs tényezőként próbálta feltüntetni magát – kevés sikerrel. 1918. október 16-án kelt manifesztumában kinyilvánította, hogy a nyugati birodalomfélben létrejövő föderatív „*Nagyausztriai Egyesült Államoknak*” az élére kíván állni. A legenyhébb kommentár szerint „*a kiáltvány szövege most is csak a régi osztrák jelszót igazolja: későn és akkor is csak félig-meddig*”. Károly már másfél évvel korábban, 1917. májusi trónbeszédében is egyik alapvető céljaként egyenjogú népek szabad, nemzeti és kulturális fejlődéséről beszélt, de csak „*tanácskoztak és kötöttak az ügyön*”.⁶

A Habsburg Birodalomból 1918 őszén csak a dinasztia maradt meg, a „*régi birodalom háziúri lakásából a köztársaság szoba-konyha-dolgozószobás lakásába kellett költözni*”.⁷ A november 12-én létrejött új demokratikus köztársaság, Német-Ausztria önmagát „*a Német Köztársaság alkotórészének*” nyilvánította.⁸ Az „*állam, amelyet senki sem akart*”,⁹ tehát már születése pillanatában életképtelennek tartotta magát, Erwin Riegel szerint „*már az első mondatával, amit egyáltalán kimondott, rögtön öngyilkosságot követett el*”.¹⁰

Kétségtelen tény, hogy a keresztényszociálisok konzervatív szárnyának az első köztársaság végéig nem jött létre megfelelő kötődése a köztársaság államformájához. A keresztényszociálisok az ideiglenes nemzetgyűlés első ülésén még a monarchikus államforma fennmaradása mellett voltak. 1918 decemberében született pártprogramjuk nem is említette az Anschluss, sőt az 1919. májusi Anschlusspárti nagygyűléseken sem vettek részt a Bécsen kívüli lakosság többségét képviselő konzervatívok. Monarchista és republikánus szárnyuk még 1921-ben is

5 Kardos József: Legitimizmus. Legitimista politikusok Magyarországon a két világháború között. Korona Kiadó, Bp., 1998. 170.

6 Fiziker Róbert: Katonaként a békét kívánta. Boldog Károly. Élet és Tudomány 59. (2004) 7. 202–205.

7 Heinrich Drimmel: Vom Umsturz zum Bürgerkrieg. Österreich 1918–1927. Amalthea, Wien–München, 1985. 154.

8 Rolf Steininger: 12. November 1918 bis 13. März 1938: Stationen auf dem Weg zum „Anschluss”. In: Österreich im 20. Jahrhundert. Von der Monarchie bis zum Zweiten Weltkrieg. Hrsg. Rolf Steininger–Michael Gehrer. Böhlau Verlag, Wien–Köln–Weimar, 1997. 99–154.

9 Vö. Hellmut Andics: Der Staat den keiner wollte. Österreich 1918–1938. Verlag Herder, Wien, 1963. 562.

10 Paul Lendvai: Az osztrák titok. 50 év a hatalom kulisszái mögött. Sanoma Budapest Kiadói Zrt., Bp., 2007. 27.

harcolt egymással. A képviselőklubban lefolyt szavazás eredménye 60:20 lett a köztársaságok javára.¹¹

Az Államtanácsban november 12-én csak egyetlen keresztényszociális képviselő, Wilhelm Miklas szavazott az Anschluss ellen, illetve volt az államformáról szóló népszavazás kiírása mellett. Abban is jelentős szerepet játszott, hogy az új állami zászlóhoz a Babenberg-dinasztia állami színeit, a piros-fehér-pirosot választották,¹² illetve 1923-ban ő javasolta a bécsi érseknek, hogy kezdeményezzék IV. Károly boldoggá avatását, majd szövetségi elnökként Miklas az osztrák állami ellenállás szimbolikus alakjaként küzdött az Anschluss ellen. A keresztényszociálisok nem szavazták meg egységesen a Habsburgokat kiutasító és vagyonukat elkobzó törvényt sem, voltak, akik tudatosan távol maradtak a szavazástól.¹³ A monarchiából köztársaságba való átmenet nehézségeit és a „boldog békeidők” utáni kilátástalannak tűnő jövő miatti aggodalmakat jelzi, hogy az 1920-as évek elején Joseph Haydn *„Gott erhalte”*-jének, az osztrák császári himnuszának új strófája született:

Gott erhalte, Gott beschütze
Unsern Renner, unsern Seitz.
Gott erhalt – man kann net wissen –
Auch den Kaiser in der Schweiz.¹⁴

Ignaz Seipel és az „új osztrákság”

Ignaz Seipel, a teológus kancellár már 1918 decemberében úgy vélte, hogy *„a régi Ausztria semmi esetre sem halott”,*¹⁵ *„a dunai konföderáció bizonyosan el fog jönni, és meg fogja azt újítani”.*¹⁶ A prelátus 1922. május 31-én, első kormánynyilatkozatában nyilvánvalóvá tette, hogy a dunai monarchia föderatív és demokratikus megújításának híve volt, és megvalósulása helyett csak a monarchia *„fájdalmas haláltusáját”* nézhette végig.

11 Jacques Hannak: Johannes Schober. Mittelweg in die Katastrophe. Europa Verlag, Wien–Frankfurt–Zürich, 1966. 68–71.

12 Ugyanakkor az osztrák címer Karl Renner javaslatára fekete, vörös és arany színeket kapott, így a címer színszimbolikájában máig megmarad az Anschluszra vonatkozó osztrák vágyakozás. Robert, Menasse: Ez volt Ausztria. Összegyűjtött esszék a tulajdonságok nélküli országról. Kalligram, Pozsony, 2008. 37.

13 Friedrich Rennhofer: Ignaz Seipel. Mensch und Staatsmann. Hermann Böhlau Nachf., Wien–Köln–Graz, 1978. 181.

14 Geoffrey Bocca: Könige mit und ohne Thron. Europäische Monarchen im XX. Jahrhundert. Biederstein Verlag, München, 1961. 92.

15 Elke Russ: Das Problem einer österreichischen Nation und die Frage der wirtschaftlichen Lebensfähigkeit der Ersten Republik im Spiegel zeitgenössischer Politikeraussagen. Wien, Univ., Dipl.-Arb., 1991. 42.

16 Robert Kriechbaumer: Regierung und Vaterländische Front. In: „Anschluss” 1938. Eine Dokumentation. Hrsg. Dokumentationsarchiv des österreichischen Widerstandes. Zusammenestellt von Heinz Arnberger–Winfried R. Garscha–Christa Mittertutzner. Österreichischer Bundesverlag, Wien, 1988. 23.

Seipel elméleti-távlati síkon továbbra is a monarchista államformában, egy keresztény birodalomban vélte megtalálni az európai béke, az egység, a rend és az együttműködés biztosítékát. Ugyanakkor mivel a panaszkodásra hajlamos és a külföldtől segítséget váró osztrák népnek nem segíthet semmilyen *deus ex machina*, teljességgel értelmetlen volna most az adott államjogi viszonyok között az erőket nem összefogni, hanem egy külső változástól, a monarchia visszatértétől várni a megváltást. A köztársaság, „azaz a nép érdekében a köztársaságban végzendő munka” mellett tett hitet,¹⁷ tehát az ország érdekét, a gazdaság szanálását egyértelműen elébe helyezte személyes belső meggyőződésének. „*Primum vivere, deinde philosophari*”¹⁸ – vallotta. Ráadásul a szokásos osztrák axióma, a „*quieta non movere*” tőle sem állt távol. Azaz, nem érdemes a megtörtént, nyugvóponton jutott dolgokon sokáig rágódni, hanem az adott helyzetből kell a lehető legtöbbet kihozni.

Seipel azt a taktikát választotta, hogy a további esetleges fejleményekért a győztes hatalmakra hárította a felelősséget, miközben arról próbálta meggyőzni őket, hogy az „életképtelen”, de életre ítélt Ausztria fennmaradása nemzetközi szükségszerűség. 1922. augusztus 7-én Lloyd George angol miniszterelnökhöz írott jegyzékében úgy fogalmazott, hogy amennyiben Ausztria nem jut kölcsönhöz, az osztrák közvélemény előtt az antant hatalmait teszik felelőssé „az egyik legrégebbi civilizációs központ összeomlásáért Európa szívében”, és Ausztria jövődő sorsát ezen hatalmak kezébe teszik le.¹⁹ Az érvelés hatott, a Népszövetség 650 millió aranykoronás hitelének ára az Anschluss húszéves tilalma volt.

A gazdaság szanálása mellett Seipel a „*lelkek szanálását*” is fontosnak tartotta. Beszédeiben hangsúlyozta, hogy az osztrákok számára a nemzet egy bizonyos államhoz való tartozástól függetlenül a német nyelvterülettel és kulturális térséggel (de nem feltétlenül a német egységállammal) való közösségvállalást jelenti. Nézete szerint Ausztria feladata a „*nemzeti államképződmények közötti híd és nyugodt pólus*” szerepének betöltése és a közös nyugati kultúra szolgálata, a szellemi alapok megeremtése a sokféle népet egyesítő, együttműködő és békés Európának föderalista államszövetséggé való összefogásához.²⁰ A kancellár kijelentette, hogy szó sem lehet arról, hogy abból éljenek, hogy Ausztriát „*belépődíj ellenében idegeneknek mutogatják*”. Ez a megalázó bevételi forrás szerint nem egyeztethető össze az osztrákok történelmileg megalapozott büszkeségével és önérzetével.²¹

Az osztrák Páneurópa Bizottság elnöki tisztét is ellátó kancellár az 1930-as években is továbbvitt gondolatai, a két német állam egymásmellettiisége, illetve a „*keine Kombination ohne Deutschland*”²² alapelvének meghirdetése mellett a

17 Friedrich Wagner: Der österreichische Legitimismus 1918–1939. Seine Politik und Publizistik. Wr. ungedr. Dissertation. 1956. 102–103.

18 G.-K. Kindermann: Konservatives Denken i. m. 215.

19 R. Steininge: i. m. 110–111.

20 Fiziker Róbert: Az osztrák hivatásrendi állam. LIMES 16. (2003) 58. sz. 109–122.

21 R. Menasse: i. m. 78.

22 Walter Goldinger–Dieter A. Binder: Geschichte der Republik Österreich 1918–1938. Verlag für Geschichte und Politik, Wien, R. Oldenbourg Verlag, München, 1992. 125.

semlegesség és a hivatásrendi berendezkedés előfutára volt. A demokráciát a „belebeszélés rendszerének” tartotta, „melyben az éri el a legtöbbet, aki a leghangosabban kiabál”,²³ mégis 1931 júniusában, a Creditanstalt összeomlása után nagykoalíciót ajánlott a szociáldemokratáknak. Másfél évvel Hitler hatalomra jutása és egy évvel a Nemzetiszocialista Német Munkáspárt (NSDAP) ausztriai „általános offenzívájának” kezdete előtt az osztrák állam védekezőképességének erősítését tartotta szem előtt – elszánt politikai riválisának, Otto Bauernak a hatalomba való bevonásával. Ugyanakkor előre is menekült, és szeme előtt ekkor már egy hivatásrendi berendezkedés lebegett – a saját irányításával.

Az Osztrák Akció

Az önálló osztrák nemzet hirdetői már a két világháború között lerakták az osztrák nemzeti öntudat későbbi fejlődéséhez szükséges ideológiai alapokat. A konzervatív nemzeti ideológia három alapvető eleme a régi Ausztria iránti nosztalgia, az osztrák németiség vállalása és egy bizonytalan össznémet kultúrérzés volt.²⁴

Wilhelm Schmid *Vaterländische Blätter für katholisches Österreichertum* című, 1921-től megjelent orgánumban,²⁵ majd 1925-ben a katolikus-konzervatív-legitimista táborhoz tartozó gondolkodók *Österreichische Gemeinschaft* nevű szervezete által közölt írásokban már tetten érhetőek voltak a későbbi osztrák eszme gondolati csírái.²⁶ A nyilvánosság előtt csak 1927-ben jelennek meg az osztrák nemzeti ideológusok az úgynevezett Osztrák Akcióval. A tanulmánygyűjtemény szerzői – August Maria Knoll, jogász, szociológus, később Seipel magántitkára, a német származású Alfred Missong, publicista, az Osztrák Néppárt (ÖVP) egyik alapítója, a német katolikus pap és néprajztudós Wilhelm Schmid, Ernst Karl Winter, szociológus és Bécs későbbi alpolgármestere, végül Hans Karl Zessner-Spitzenberg, jogászprofesszor, Dachau első osztrák áldozata – Ausztria számára teljes önállóságot igényeltek, a két önálló, szerves kultúrkör egymás mellé rendeltégét hirdették.

Úgy vélték, hogy a jövő azé a konzervativizmusé, „amely tudja, mit akar, és olyannak fogadja el a jelent, amilyen”. Vállalni kell a „jobbaldalon állni és baloldali módon gondolkodni” eszméjét, tehát a hagyományokban gyökerező módon, de a kor követelményeinek és igényeinek megfelelően kell tevékenykedni. Ausztria és Európa sorsa és feladata az önálló, kulturális szempontból rokon népek 1919-ben szétszakított, nemzetek feletti uniójának helyreállítása, a szociális és európai eszme talaján a nacionalista motivációjú önmarcangolás helyett a bal- és

23 Uo. 154.

24 Handbuch des politischen Systems Österreichs. Erste Republik 1918–1933. Hrsg. Emmerich Tálos–Herbert Dachs–Ernst Hanisch–Anton Staudinger. Manzsche Verlags- und Universitätsbuchhandlung, Wien, 1995. 479.

25 Walter Wiltschegg: Österreich – der „Zweite deutsche Staat”? Der nationale Gedanke in der Ersten Republik. Leopold Stocker Verlag, Graz–Stuttgart, 1992. 285.

26 E. Russ: i. m. 67.

a jobboldali erők összefogása. Az osztrákok nem csupán a nosztalgikus múltot merengő, hanem a tevékeny patriotizmus jegyében hirdetik az „osztrák ember” felélesztésének és Ausztria önálló államiságának szükségességét és alapelvét.²⁷ Az anchlussot határozottan elvetik, azt csak „egy elementáris erejű politikai katasztrófa” hozhatná létre. Egy megnagyobbított Németország pedig veszélyt jelentene Európa kis államaira, egész Európára és a világra is – jövendőlték.

Az osztrák nemzet állami szuverenitásának első tudományos megalapozása – anélkül, hogy a szélesebb közvélemény tudomást szerzett volna róla – a későbbi katolikus-konzervatív politika alapvető elemeit, az önálló, hazafias öntudatú német-osztrák államiság igényét, a külpolitikai ellentéteket és a nemzetiségi problémákat békés úton rendező Páneurópa vízióját, továbbá távlati célként a monarchia restaurációját is magában foglalta.

Anton Wildgans: Rede über Österreich

Anton Wildgans költő és drámaíró 1930. január 1-jén az Osztrák Rádióban mondta el az önálló osztrák államiság mellett kiálló és jelentős belpolitikai visszhangot kiváltó jellemzését az ideális osztrákságról. Talán abban rejlett a titka, hogy a bizonytalan jelen új viszonyai között értelmet és a múltban gyökerező régi-új identitást adott az osztrákságnak.

Egyfajta kontinuitás érvényesült az új Ausztriában, mely politikai és szellemi-kulturális értelemben összekötötte azt a régi monarchiával. Wildgans véleménye szerint az új Ausztria építői a régi Ausztria örökségét is vállalják. Európa egykor volt harmadik legnagyobb birodalmában a sok nemzetiség alkotómunkájának eredményeként a világ kulturális teljesítményének jelentős része született meg, és ebben a multikulturális sokféleségben formálódott az „osztrák ember” is mint ennek a kultúrának a hordozója. Az osztrák ember át tudta érezni más népek nemzeti érzéseit, és ilyen módon „a népek, az emberek és a lelkek ismerője, egyszerűen: pszichológus” lett, ugyanakkor éppen ezért nem vált nemzeti értelemben a „tettek felsőbbrendű emberévé”. A népeket egyesítő Habsburg Birodalom szupranacionális, katolikus birodalmi patriotizmusa nem teremthetett szűk látókörű nacionalizmust. „Németsége” azonban „konciliánsabb, világfiasabb és európaibb”, mint a tiszta nemzetállamban élő birodalmi németek esetében. Úgy véli, itt az ideje, hogy a „bátor, becsületes és dolgozó” osztrákok – a művészetek, a kultúra és a dicső múlt konzervatív letéteményeseként – lemondjanak „a hamis szerénységük és a nem kellőképpen átgondolt önfeladásuk rossz szokásáról”, és megalkossák magukban az osztrák büszkeségre alapozott történelmi öntudatukat.²⁸

27 G.-K. Kindermann: *Konservative Denken* i. m. 218–219.

28 <http://www.antonwildgans.at/page87.html>. A hozzáférés ideje: 2011. november 28.

Engelbert Dollfuss és az „életképes Ausztria”

Az 1932-ben kormányra került Engelbert Dollfuss keresztülvitte, hogy a nemzetgyűlés beleegyezését adja a 300 millió schillinges népszövetségi kölcsönt eredményező, de az Anschluss tilalmát újabb 10 évvel meghosszabbító, Lausanne-ban aláírt jegyzőkönyv ratifikálásához, majd – Hitler hatalomra jutása után alig több mint egy hónappal – egy groteszk történelmi véletlen, a parlament önkikapcsolása után hozzáfogott a hivatásrendi berendezkedés megvalósításához. Dollfuss és a keresztényszociális politikai elit belső meggyőződése, a nációkkal való megegyezés lehetetlensége, a baloldallal való együttműködéshez szükséges politikai akarat hiánya és Mussolini befolyása együttesen eredményezte a korporatív orientációt.

Az új rendszer az állam megmentése érdekében elengedhetetlenül szükséges kormányzati formaként igazolta magát – az időben és tevékenységi körében is korlátozott, antik római diktatori hatalomra emlékeztetve.²⁹ 1933 májusában a kancellár határozottan kijelentette, hogy az állam külpolitikája csak egyetlen célt szolgálhat: Ausztria függetlenségének és az állam sorsáról való döntés jogának a biztosítását. A külhatalmakkal folytatott tárgyalások előfeltételének nevezte Ausztria becsületének, szabadságának és függetlenségének elismerését, mellyel a gazdaságát is megerősíteni kívánó Ausztria az európai népek közötti együttműködést és békét, sőt a németiség javát is szolgálni tudja.³⁰ Az „osztrákságukra és hazájukra büszke”, az idegen kultúrák felé nyitott és megértő osztrákok ugyanis – mint korábban a Monarchia idején – továbbra is közvetítő szerepet játszanak a német kultúrterület és más nemzetek között, ezért megvan a joguk és az akaratuk is jövőjük szabad formálására.³¹

Célként az óriási dinamizmussal munkához látó Dollfuss 1933. szeptember 11-én egy tömeggyűlésen a „*hivatásrendi alapokon és erős autoriter vezetés alatt álló Ausztria szociális, keresztény, német államának*”³² megteremtését nevezte meg a marxizmus, a kapitalista világrend, az Ausztriában is egyre erősebb nemzetiszocializmus és az egymással együttműködni képtelen, hiteltelenné vált pártok uralma elleni harc útján. Az osztrák szövetségi kormány volt az első Európában, amely 1933 júniusában betiltotta a nemzetiszocialista pártot.

1933. május 20-án jött létre a *Vaterländische Front* (VF), a korporatív eszmének és a függetlenségnek, továbbá Ausztria különleges küldetésének nyomatékos hangsúlyozására létrehozott szervezet, amelyről Robert Hecht, a hadügyminisztérium első szekciófőnöke úgy vélekedett, hogy annak „speciális bécsi

29 Karl Dietrich Bracher: *Nationalsozialismus, Faschismus und autoritäre Regime. Totalitarismus und politische Regionen. Konzepte des Diktaturvergleichs.* Hrsg. Hans Maier. Ferdinand Schöningh, Paderborn–München–Wien–Zürich, 1996. (Politik- und Kommunikationswissenschaftliche Veröffentlichungen der Görres-Gesellschaft) 363.

30 Gottfried-Karl Kindermann: *Hitlers Niederlage in Österreich. Bewaffneter NS-Putsch, Kanzlermord und Österreichs Abwehrsieg 1934.* Hoffmann und Campe, Hamburg, 1984. 30.

31 Uo. 220.

32 Lucian O. Meysels: *Der Austrofaschismus. Das Ende der Ersten Republik und ihr letzter Kanzler.* Amalthea, Wien–München, 1992. 56.

kávéház-színezete van”, ezért „kizárt, hogy egyetlen egységes, osztrák, hatalmas népmozgalom váljon belőle”.³³ Karl Renner mesélte később azt a talán nem igaz, de mégis találó anekdotát, mely szerint egy községben a VF egyik vezetője érdeklődik a település politikai pártállásáról. Megtudja, hogy a lakosság egyik fele bar-na, a másik meg vörös. „És akkor ki van a VF-ben?” – kérdezi. „Annak mindenki tagja” – hangzik a válasz.³⁴ Otto Bauer szerint a „mentőövet részben a Hitlerrel való kiegyezésben, illetve a Habsburgoknak a jogaikba való visszahelyezésében kereső” Hazafias Front „a Hitler antiszemitizmusától féltő zsidó polgárság, a monarchista arisztokraták, a klerikális kispolgárok, a Dollfuss ellen naponta lázadó és őt zsaroló Heimwehrek, az ellenük szervezett Ostmärkische Sturmsharen és a félig náci, félig szociáldemokrata szegény ördögök siserahadának egyvelege, akik csak azért viselik a piros-fehér-piros szalagot, hogy ne veszítsék el a munkájukat, vagy hogy munkát kapjanak”.³⁵

A részben kényszertagság alapján tevékenykedő szervezetnek az államrendszer erősen vitatott reformját kellett volna legitimálnia, de fennállása alatt csupán árnyékéletet élt, hatalom nélküli szövetséggé degradálódott, sőt 1936-tól – miután ellenőrizte tagjai hazafias meggyőződését – „besúgó és szaglászó szervezet” szintjére süllyedt.³⁶ Kétségtelen, hogy az osztrák államtudat felélesztéséért folytatott küzdelemben bizonyos részeredményeket fel tudott mutatni a kormány, bár van olyan vélemény, hogy kezdetben a kormánynak az állami függetlenség érdekében folytatott propagandája még azt az intenzitást sem érte el, amit „ma egy községi tanácsi választáson egy tartományi fővárosban bevetnek”.³⁷ Ennek ellenére Hitler hatalomra jutásakor az osztrák lakosság kétharmada minden pártpoli-tikai ellentét dacára az osztrák államhoz tartozónak vallotta magát.³⁸ A rendszer azonban nem volt képes tartósítani a tömegek lojalitását, ehhez hiányzott az igazán mobilizáló és integráló, a kormányzati-politikai rendszerre vonatkozó, az önálló államiságot hordozó nemzeti ideológia – csak egy „operettszerűen eljárt-szott Ausztria-patriotizmus”³⁹ létezett.

1934 áprilisától az egyetemeken és a főiskolákon kötelező világnézeti, ál-lampolgári és történelmi előadásokat,⁴⁰ a középfokú oktatási intézmények legfel-

33 Ludwig Jedlicka: Vom alten zum neuen Österreich. Fallstudien zur österreichischen Zeitgeschichte 1900–1975. Nö. Pressehaus, St. Pölten, 1975. 138.

34 Manfred Jochum: Die Erste Republik in Dokumenten und Bildern. W. Braumüller, Wien, 1983. 154.

35 R. Steininger: i. m. 203–204.

36 Gerhard Jagschitz: Der österreichische Ständestaat 1934–1938. In: Erika Weinzierl–Kurt Skalník: Österreich 1918–1938. Geschichte der Ersten Republik. Band 1. Styria Verlag, Graz–Wien–Köln, 1983. 505.

37 Henrich Drimmel: Vom Justizpalastbrand zum Februaraufstand. Österreich 1927–1934. Amalthea, Wien–München, 1986. 266.

38 Friedrich Fabri: Zur Psychologie des österreichischen Nationalgedankens unter besonderer Berücksichtigung des legitimen konservativen Denkens 1918–1938. Johannes Gutenberg Universität zu Mainz, Mainz, 1954. (Inaugural-Dissertation zur Erlangung der Doktorwürde) 9.

39 R. Menasse: i. m. 33.

40 Ingrid Mosser: Der Legitimus und die Frage der Habsburgerrestauration in der innerpolitischen Zielsetzung des autoritären Regimes in Österreich (1933–1938). Univ., geisteswiss. Diss., Wien, 1979. 120.

sőbb osztályaiban heti 3 óra honismeretet írtak elő, amelyeken a diákokat „hazafias érzületre, gondolkodásra és cselekvésre kell nevelni”.⁴¹ A tankönyvek Ausztriát a katolikus Európa közép-európai védelmezőjeként és a török félholddal szembeni védbástyaként mutatták be, a hadseregben, a népgyűléseken és a színházak repertoárjában újjáéledtek a régi, Habsburg-tradíciók. A történelmi hagyománytudat ápolására már 1933 áprilisában felállították a *Heimatsdienst* nevű, a dicső múltra emlékező szervezetet, sőt törvény született „Ausztria tekintélyének védelméről”.⁴² Az 1937 elején, az osztrák eszme és a történelmi értékek ápolására felállított *Traditionsreferat* 13 hónapos működése tevékenységi körének meghatározásával telt, kifelé semmiféle aktivitást nem mutatott.

Az 1934. májusi hivatásrendi alkotmány, amely „A Mindenható Isten nevében, akitől minden jog származik” szavakkal kezdődött,⁴³ köztársaság helyett „szövetségi államként” határozta meg Ausztriát. Hatályon kívül helyezték november 12-ének, a köztársaság kikiáltásának eddigi állami megünneplését is – amely a továbbiakban mint a „nyugalom, a megfontolás és a meggondolás napja” szerepelt a politikai kalendáriumban. Elszállították a köztársasági emlékművet, és az alkotmányban is rögzítve állami szimbólumként visszatért a császári sas – korona nélkül és piros-fehér-piros pajzson.⁴⁴ A májusi alkotmányból kimaradtak a Habsburg-törvények, melyeket 1935 júliusában részlegesen hatályon kívül helyeztek. Az osztrák önállóságért folytatott harcban az államnak, a társadalomnak és a gazdaságnak a hivatásrendi újjászervezéséhez, illetve a felülről irányított nemzetalkotáshoz – más alternatíva nem lévén – a régi Ausztria hagyományait szellemi erőforrásként, a történelmi identitás alapjaként és inspiráló tényezőként, továbbá az anchluss-propagandával szembeni defenzív propagandaeszközként kívánták igénybe venni.

Dollfuss a világ első keresztény hivatásrendi államát akarta megteremteni. Az osztrák hivatásrendi állam XI. Pius *Quadragesimo anno* kezdetű szociális enciklikájából és az abban körvonalazott társadalomszervezési elgondolásokból mérítette elvi alapjait. A személyi szabadság fontosságát hangsúlyozva, ugyanakkor az államnak a közjó érdekében gyakorolt beavatkozási jogát szélesebb körűnek elismerve, a korporatív állam funkcióját az osztályharc és az érdekcsoportok ellentéteinek felszámolásában, valamint az igazságos, keresztény társadalom megteremtésében látta a körirat. A modern kapitalizmus jelenségeinek bírálatát adó körirat és a Vatikánnal 1933 májusában megkötött konkordátum a keresztény-konzervatív államvezetés politikájának ideológiai alapvetését, egyfajta Bibliáját jelentette. „Nekünk – mint kis német államnak – az a törekvésünk, hogy első országgént, va-

41 Susanna Michaela Haydn: Die Entwicklung des Geschichtsunterrichts an Österreichs Gymnasien und Realgymnasien im Spiegel der Lehrpläne und Schulbücher der Ersten und Zweiten Republik. Diplomarbeit, Wien, 1992. 16–17.

42 Werner Suppanz: Österreichische Geschichtsbilder. Historische Legitimationen in Ständestaat und Zweiter Republik. Böhlau Verlag, Köln–Weimar–Wien, 1998. 107.

43 G. Jagschitz: i. m. 501.

44 I. Mosser: i. m. 108–110.

lóban az államéletben is kövessük a csodás ... enciklika hívó szavát”⁴⁵ – fogalmazott Dollfuss 1933 szeptemberében. Meggyőződéssel hirdette, hogy „egy felsőbb hatalom akarata” a dicső múlttal rendelkező, az osztrák identitását újra megtaláló, a keresztény-német kultúrát védelmező Ausztria megőrzése.⁴⁶

A hivatásrendi berendezkedés szervezeti és koncepcionális kérdései nem kerültek kifejtésre az alaptörvény szövegében.⁴⁷ Ez odavezetett, hogy a különböző konzervatív csoportosulások, a fasizmus kiteljesítését kívánó Heimwehr, az autoriter-hivatásrendi univerzalizmust hirdető, Othmar Spann-féle iskola és a katolikus társadalomtudósok is saját szájuk íze szerint próbálták tartalommal megtölteni az alkotmányban vázolt, jövőbe vezető utat. A gyakorlati kivitelezéshez az 1933. március 19-én életbe léptetett portugál alkotmány adott példát.⁴⁸ XI. Pius szociális enciklikájában az összesen 148 szakasz közül mindössze 7 foglalkozott a hivatásrendi berendezkedés kérdésével. A több szempontból bizonytalanul és homályosan fogalmazó alaptörvényben az állam hivatásrendi felépítésére vonatkozóan csupán három helyen találunk utalásokat. Mindezek alapján a pápai körlevél csupán az alaptörvény kiváltó momentumának, de semmi esetre sem alapjának tekinthető.

Az állam alkotmánya biztosította a zsidóság egyenjogúságát, de sem a keresztényszociális és katolikus egyházi vezetők, sem a hétköznapiak nem voltak mentesek az antiszemita felhangoktól. 1933 decemberében püspöki körlevél ítélte el a faji őrületet, keresztény patriotizmusra és az osztrák gondolat ápolására hívott fel.⁴⁹ Ennek főbb megállapításait a Hazafias Front Államprogramja is átvette. Ugyanakkor az egyház továbbra is ambivalens módon viszonyult a zsidósághoz.

Pszichológiai problémát jelentett az állam német jellegének hangsúlyozása. Az I. világháború után a győztes hatalmak úgy hoztak létre egy második német nyelvű államot Európában, hogy Németország korábbi politikai központjának, azaz Ausztriának megtiltották a csatlakozást a Német Birodalomhoz. Az anchluss történelmi szükségszerűségnek tartó nagynémetek és szociáldemokraták mellett Miklas, Dollfuss, utóda, Schuschnigg és Starhemberg Heimwehr-vezér is hangsúlyozta Ausztria német jellegét – mély egyéni meggyőződésből és taktikai megfontolásból is a nemzetiszocialista propaganda vitorlájából így kívánva kifogni a szelet.

Bibó István szerint a német egységből való kiszorulásra az osztrák németiség válasza „lagymatag, meggyőződés nélküli, egyik napról a másikra élő politikai gyakorlat (fortwursteln)” volt, és ez a „szkizofrén állapot” folytatódott 1918 után is.⁵⁰ Hitler a német egység ügyének élharcosaként jelenhetett meg az osztrák politika

45 Unser Staatsprogramm. Führerworte. Vorw. Walter Adam. Bundeskommissariat für Heimatdienst, Wien, 1935. 60.

46 Dollfuss an Österreich. Eines Mannes Wort und Ziel. Hrsg. Edmund Weber. Reinhold-Verlag, Wien, 1935. 31.

47 Ezért több politikai tényező és történész is úgy vélte és vallja, hogy az alkotmány semmi esetre sem nevezhető hivatásrendinek, és valóságos tartalom nélkül hirdetett meg egy elképzelést.

48 Kerekes Lajos: Az osztrák tragédia 1933–1938. Kossuth Könyvkiadó, Bp., 1973. 63.

49 G.-K. Kindermann: Hitlers Niederlage i. m. 224.

50 Bibó István: Az európai egyensúlyról és békéről című tanulmányának Az osztrák köztársaság zsákutcája című alfejezete. Válogatott tanulmányok. I. köt. 1935–1944. Magvető Kiadó, Bp., 1986. 456.

porondján, a vele szemben álló keresztényszociálisok, legitimisták, a korábban a hitlerizmus ausztriai pandanjaként működött Heimwehr és az osztrák munkásság európai szellemű német hivatása „időleges és feltételes” önállóságot tudott csak teremteni. Arról ilyen módon szó sem lehetett, hogy német vér folyjon, Dollfuss sem lett mindenki számára az osztrák ügy mártíra. Halála előtti utolsó beszédében Dollfuss azt kérdezte a német nemzeti erőktől: „Akartok-e bármiféle közösséget vállalni ezzel a bűnöző társasággal?” Az NSDAP világnézetének és viselkedésének ismeretében csak egy válasz lehetséges: „Ellenük vagyok. Aki ezt nem mondja ki egyértelműen, bűnrészessé válik.”⁵¹

A vég

Dollfuss utóda, Kurt Schuschnigg úgy vélte, hogy a különböző ideológiai-politikai csoportok, az egykori identitásukat és öntudatukat megőrző politikai pártok tevékenységét a VF egyes referatúráin keresztül kell megvalósítani: a *Soziale Arbeitsgemeinschaft* a korábbi szociáldemokraták beépítését, a *Traditionsreferat* a konzervatív osztrák értékek ápolását, a *Volkspolitisches Referat* pedig az Arthur Seyss-Inquart vezette nemzetiek bevonását szolgálta. Ezáltal a nemzetiszocialisták, a szociáldemokraták és a legitimisták is ápolhatták „nemzet-, társadalom- és állampolitikai eszméiket”, méghozzá a független osztrák állam keretei között.⁵² Azaz gyakorlatilag megeremtődtek a hatalom puha ellenzékének legális intézményes keretei.⁵³ Ilyen módon a kormánynak nem sikerült egyesítenie a nációkkal szemben álló és az osztrák államiságot igenlő erőket: a három nagy politikai tábor megosztottsága megmaradt. A tömegeket mozgósítani nem képes, defenzív rendszer letörte a radikális ideológiákat, de fellépett a pluralizmussal szemben is, és elszalasztotta a demokratikus politikai nyitás esélyét.

A deklaráltan antidemokratikus, a politikai katolicizmust zászlajára tűző rendszer részben védekezési kényszerből, a külpolitikai szövetségkeresés sikertelenségének belátásából született, és a nemzetiszocializmus általi fenyegetettséggel, a „nemzeti” ellenzékkel szemben kívánt megfelelő, „hazafias” ellenmodellt nyújtani. Egy demokratikus hagyományokkal bíró hatalmi elit és politikai párt, valamint egy diktátornak nem nevezhető szövetségi kancellár kísérelte meg elfogadtatni a társadalommal – tömegbázis hiányában és a rendszerrel mindinkább szembehelyezkedő bürokrácia halványodó támogatásával – az osztrák nemzet létezését és a hivatásrendiség rendszerének kiépítését, meghatározni a vállaltan sokszínű nemzet küldetését – megerősítve ezzel egy időre a fennálló hierarchiát⁵⁴ és gátat szabva a szociális viszonyok megváltozásának. Gordon Brook-Shepherd

51 Unser Staatsprogramm i. m. 41.

52 K. Schuschnigg: Im Kampf i. m. 227. és 230.

53 Szatmári Péter: Az osztrák legitimisták az önálló Ausztria védelmében. Világtörténet 20. (1998) 1–2. sz. 34.

54 Ennek jellemzője volt a katolikus szociális tanításra és a rendi autoritarizmusra épülő egyházi befolyás, a felületes bürokrácia, a rendőrség Metternich óta kialakult elnyomó apparátusa és az öntudatos politikai pártok jelenléte, melyek mind a Monarchiát idézték. Ld. G. Jagschitz: i. m. 500.

írta, hogy „a legtöbb hazafi nem volt demokrata és a legtöbb demokrata nem volt hazafi”⁵⁵ Ausztriában, miközben meg kellett tanulni német osztráknak, német nyelvű osztráknak, majd később osztráknak lenni.

Schuschnigg később így vélekedett: „...autoriter, de nem totális államot próbáltunk létrehozni; lehet, hogy ezért belső állami felépítésünkben félúton elakadtunk. (...) Ezen köztes megoldás foglyává váltunk; a köztes megoldás félmegoldás, és a félmegoldás sohasem állja ki a valóság próbáját.”⁵⁶ Tehát egy „slampos-sággal enyhített autoriter állam”⁵⁷ vívta élet-halál harcát egy totális diktatúrával szemben.

Hitler a bécsi Heldenplatzon elmondott beszédének az elején szintén megemlítette, hogy „az immár eltávolított hatalom gyakorlói gyakran beszéltek egy különleges »misszióról«. (...) Eszerint az osztrák állam békeszerződésekben megalapozott és a külföld kegyétől függő úgynevezett önállóságának az volt a feladata, hogy megakadályozza egy valóban nagy Német Birodalom létrehozását, és ezzel elzárja a német nép jövőjébe vezető utat.”⁵⁸

A háború után Schuschnigg kifejtette meggyőződését, hogy „a döntés 1938. március 11-éről a valóságban már 1918 novemberében megszületett”.⁵⁹ Ő azonban 1938 márciusában, illetve korábban nem hozott meg egy döntést, mert Martin Fuchs, a párizsi követség sajtóattaséja szerint „nem a »vagy-vagy«, hanem a »sem-sem« embere volt”,⁶⁰ „inkább Hamlet, mint Fortinbras”.⁶¹

Összegzés

Az 1920-as évek egyértelműen domináns anschluss-párti magatartása árnyékában Ausztria konzervatív gondolkodói révén elkezdte felépíteni saját identitását: az anschluss-gondolattól az önállóság és egy megújított identitástudat igenléséig eljutva végrehajtotta az első köztársaság legforradalmibb szellemtörténeti fordulatát, ugyanakkor az egységes Európa úttörőjévé is vált. Egy nemzet volt születőben a múlt század 30-as éveit Európájának közepén.

Ennek az új Ausztriának a német nyelv- és kultúrterülethez való vitathatatlan tartozásából – Seipel értelmezésében – eo ipso nem következik a Német Birodalomba való betagozódás szükségessége.

55 Idézi P. Lendvai: i. m. 29.

56 Idézi: Lucian O. Meysels: Die verhinderte Dynastie. Erzherzog Franz und das Haus Hohenberg. Molden Verlag, Wien, 2000. 78.

57 Uo.

58 http://www.doew.at/thema/thema_alt/wuv/maerz38/heldenplatz.html. A hozzáférés ideje: 2011. november 28.

59 Gordon Brook-Shepherd: Zita. Die letzte Kaiserin. Zsolnay Verlag, Wien, 1993. 349–350.

60 Emilio Vasari: Dr. Otto Habsburg oder die Leidenschaft für Politik. Verlag Herold, Wien–München, 1968. 213.

61 L. O. Meysels: Hohenberg i. m. 135.

A más népekkel való évszázados együttélés sajátos, multikulturális jellegű, a hajdani Monarchiához valamiképpen hasonló közép-európai rend önálló magjává avatta a német nyelvű osztrákokat, a „Német-Ausztria” elnevezés „német nyelvű Ausztriává” szelődött,⁶² a németiség német osztráksággá vált. Meggyőződéssel hirdették, hogy a konzervatív alapokon nyugvó monarchista állam garantálja leginkább a stabilitást, a tartósságot, a kontinuitást, az igazságosságot, a pártokfölöttséget és az osztályellentétek áthidalását. Schuschnigg később úgy fogalmazott, hogy a monarchia restaurációja lett volna az a „közös nevező, amely lehetővé tette volna a belpolitikában az alkotmányos újjáépítést és újrakezdést”.⁶³

Az „osztrák ember” arra hivatott, hogy a békétlenséget okozó nacionalizmus elleni harcban az európai integrációs mozgalomnak megadja a kezdő lökést, annak hordozójává váljon. Közeli célja az osztrák önállóság megvédése, a távoli pedig Európa föderalista államszövetséggé való összefogása.

Az osztrák konzervatív politikusok már idejekorán felismerték a hitleri politika valódi természetét, ezért Ausztria megőrzésével a keresztény Európa békéjének és egységének ügyét is szolgálni kívánták. Emmerich von Pflügl, Ausztria népszövetségi fődelegátusa arról is meg volt győződve, hogy „aki osztrák, az nem lehet náci, csak azzá válhat; ahogy az emberből házmeister lesz – a poszt miatt”. Jellemző, hogy ő lesz az első diplomata, aki az anchluss hírére már 1938. március 12-én írásban lemondott hivataláról.⁶⁴

Hitler hatalomra jutása után Ausztriát a „második, jobb német államként”, „a német kultúra képviselőjeként”, a keresztény-német kultúra védelmezőjeként hirdették, és vallották, hogy „az igazi németiség hazája és jövője Ausztriában van”.⁶⁵ A hangsúlyozottan osztrák hazafias öntudat kiemelte a németiség és a nyugati kultúra érdekében végzendő küldetés, a „német misszió” fontosságát, a német fenyegetettség légkörében öntudatos osztrákká alakítva a hatalmi elit tagjait. Schuschniggot még három komplexus gyötörte: katolikus, legitimista és német kívánt lenni egyszerre,⁶⁶ aki még a népszavazásra szánt jelmondatban is szükségesnek tartotta hangsúlyozni a szabad, független, szociális, keresztény és egységes jelzők sorában Ausztria német jellegét.⁶⁷ Talán könnyebben vállalható volt Max von Hohenberg önjellemzése: Ferenc Ferdinánd fia önmagát „katolikusnak, osztráknak és monarchistának”⁶⁸ vallotta.

A politikai katolicizmus, ez a keresztény-konzervatív, az isteni rendet és a hit megerősítésének szükségességét valló hazafias magatartás, az 1933 áprilisától

62 Szatmári Péter: Az osztrák nemzet és nemzettudat (küldetéstudat) kérdései az 1920–30-as években. Századok 134. (2000) 1365.

63 Irmgard Bärthaler: Die Vaterländische Front. Geschichte und Organisation. Europa Verlag, Wien–Frankfurt–Zürich, 1971. 137.

64 Silvia Stiedl: Emmerich von Pflügl (1873–1956) – Leben und Werk eines österreichischen Diplomaten. Univ., Diss., Wien, 1988. 274.

65 R. Kriechbaumer: i. m. 24.

66 Diplomáciai iratok Magyarország külpolitikájához. I. köt. A Berlin–Róma-tengely kialakulása és Ausztria annexiója 1933–1938. Összeáll. Kerekes Lajos. Akadémiai Kiadó, Bp., 1962. 364.

67 R. Steininger: i. m. 127.

68 L. O. Meysels: Hohenberg i. m. 247.

kötelezővé tett hittan, a „*mindenható Isten*” színe előtt letett közszolgálati eskü a csendes, politikai jogainak gyakorlásától megfosztott többséget inkább taszította, semmint az állam mellé állította volna. Otto Bauer írta 1934 februárjában, hogy „nem gyakorolhat tartósan diktatúrát a nép harminc százaléka hetven fölött, a falu a nagyváros ellenében, a klerikalizmus egy kétharmadában nem klerikális nép felett”.⁶⁹ Nem véletlenül hangsúlyozta egy, Ciano olasz külügyminiszternek átnyújtott osztrák memorandum, hogy „katolikus, de nem klerikális”⁷⁰ berendezkedést terveznek az ellenfelek által „Bibelhusaren” vagy „Ölberghusaren” névvel illetett osztrák konzervatívok.

Az osztrák identitás és misszió szervezeti megalapozásaként elképzelt keresztény hivatásrendi állam slampos kísérlete a kívül-belül fenyegető ellenféllel szemben a hatalom koncentrációjával nem eredményezett valódi totalitárius államot. Karl Dietrich Bracher német történész szerint „osztrák-konzervatív, nemzeti-félfasiszta, hivatásrendi-szociális és nemzetiszocialista-forradalmi, antiosztrák-nagy-német és gleichschaltolást óhajtó erők egyvelege”⁷¹ jött csupán létre.

A pártpolitikai ellentétek miatt nem alakult ki egységes, az ellentéteket áthidaló patrióta magatartás, a konzervatív politikusok történelmi érdemeként az ország egyik fele az osztrák állam önállósága mellett állt ki, a nemzeti és szociáldemokrata ellenzék – ugyan különböző indíttatásból, de – 1938-ban az 1918-as kiindulópontához tért vissza.

Bár a IV. Károly által megálmodott Nagyausztriai Egyesült Államok irreális és visszhang nélküli elképzelés maradt, az Anschluss mellett a dunai konföderáció vagy önállóság, a köztársaság vagy monarchia, az osztrákság és a németiség, a független köztársaság (a hangsúly az összetétel mindkét tagjára vonatkozik) mint francia importáru problematikája végigkísérte az első köztársaság történetét. Ignaz Seipel „új osztrákság” víziója, az osztrák nemzeti öntudat fejlődését elősegítő Osztrák Akció, illetve Anton Wildgans: *Rede über Österreich* című beszéde egyaránt az önálló, hazafias öntudatú német-osztrák államiság igenlését, Dollfuss pedig már az „életképes”, a német kultúrterület és más nemzetek között közvetítő Ausztriát hirdette. Az önálló Ausztria híveinek húsz év alatt valójában csupán négy intenzív nap jutott – a Schuschnigg által tervezett népszavazás innsbrucki bejelentése és az Anschluss bekövetkezte között.

69 Dieter A. Binder: Der „Christliche Ständestaat” Österreich 1934–1938. In: Österreich im 20. Jahrhundert. Von der Monarchie bis zum Zweiten Weltkrieg. Hrsg. Rolf Steininger–Michael Gehler. Böhlau Verlag, Wien–Köln–Weimar, 1997. 204.

70 G. Brook-Shepherd: i. m. 335.

71 G. Jagschitz: i. m. 498–499.

Kozák emigránsok szervezkedése Magyarországon az 1920-as években¹

Az alább publikált levélben Pjotr Nyikolajevics Krasznov egykori doni atamán nem kevesebbet javasol Horthy Miklós kormányzónak, mint az Európában szét-szórt kozák emigránsok Magyarországra telepítését, belőlük olyan katonai erő szervezését, amely egyszerre lenne letéteményese és őrzője az orosz nemzeti eszmének, a kozák identitásnak, és amely harcolna a magyar érdekekért az ország külső és belső ellenségeivel szemben. Példaként a különböző államok külföldiek-ből verbuvált fegyveres alakulatait hozza fel, mint a francia idegenlégiót vagy a Vörös Hadsereg lett és kínai ezredeit. A forrongó Európában szerinte minden hatalomnak nagy szüksége van olyan megbízható csapatokra, melyek nem kötődnek a helyi társadalomhoz, tradíciókhoz, nem értik az államnyelvet, így a belső rendfenntartás terén is jól alkalmazhatók. A kozákok Horthy kívánságára akár hadtest-szintű magasabb egységet is ki tudnának állítani a magyar haderő kötelékében. Krasznov javaslata részletes elképzeléseket tartalmaz a kozák egységek felszereléséről, fegyverzetéről, ellátásáról, a katonai szolgálat mikéntjéről. A tervből nem lett semmi, ugyanúgy eltűnt a történelem süllyesztőjében és a korabeli bürokrácia útvesztőiben, mint számos, a korban született hasonló elgondolás, magyar részről érdemben nem is foglalkoztak a felvetéssel. A levél szerzőjének és címzettjének személye azonban indokoltá teszi, hogy megpróbáljuk feltárni az ügy hátterét.

A kozákság szerveződése

A kozákság sajátos képződményként illeszkedik az orosz történelembe. Helyzetét, szerepét tekintve talán leginkább a vitézlő renddel lehetne párhuzamba állítani. A szó eredetére vonatkozóan többféle elképzelés létezik, török, tatár nyelvekből magyarázzák különböző, „határőr”, „harcos”, „bolyongó” jelentéstartalmakkal. Etnikailag eredetileg meglehetősen kevert, a formális egyenlőség és közvetlen demokrácia jegyeit mutató, nagyjából hasonló életmódot és harcmódot folytató közösségekről volt szó. A szabad kozákság kezdetben semmilyen más hatalmat

¹ A cikk az MTA Bolyai János Ösztöndíj és a Klebelsberg Kunó Ösztöndíj támogatásával készült.

nem ismert el maga felett, csak „Istent és saját atamánját”.² A választott atamán békeidőben a közösség akarátának végrehajtója volt, háborúban viszont szinte korlátlan hatalommal bírt alárendeltjei felett.

A korábbi századokban a kozák közösségek a terjeszkedő orosz államhatalom perifériáján helyezkedve kettős funkciót tölthettek be. Egyrészt menedéket adtak azoknak, akik a központi hatalom által kirótt terhek és kötelezettségek elől húzódtak távolabbi területekre. Ezzel egyúttal az előőrs szerepét játszották az orosz állam expanziójában, hiszen a centrumtól távolodva folyamatosan húzták maguk után az állami és földesúri adminisztrációt. Másrészt határvédelmi szerepet játszottak az orosz államalakulatot fenyegető külső, török, tatár veszéllyel szemben. Az első kozák közösségek a sztyeppén, a Fekete-, Azovi- és Kaszpi-tengerekhez vezető folyók mentén jöttek létre: a Dnyeper vidéki zaporozsjei (sellőkön túli), a doni, a kubáni, illetve a tyereki kozákság csoportjai. Identitásukban meghatározó szerepet játszott az a meggyőződés, hogy a pravoszláv hit védelmezőjeként önként szolgálnak a cárnak. Mindez persze nem akadályozta őket abban, hogy időnként pusztító rabló hadjáratokat vezessenek orosz és pravoszláv területek ellen, vagy Oroszország érdekeivel ellentétes katonai vállalkozásokban vegyenek részt. Ez utóbbi különösen a kisorosz/ukrán területek kozákságára volt jellemző. Rettegett Iván uralkodása és a zavaros időszak sajátos kötélhúzást, egyben kíméletlen harcot jelentett a kozákok teljes alávetésén munkálkodó központi hatalom, valamint a „hatalom nevében a hatalom ellen” lázadó, a centralizációs törekvésekkel szemben hol az egyik, hol a másik trónigénylőt támogató kozákság között.³

A 17. század utolsó harmadától már egyértelmű siker koronázza Moszkva törekvését, hogy a kozákokat szorosabban a központi hatalom ellenőrzése alá vonja, a kozák katonai alakulatokat szervezett formában megkísérelje beilleszteni az állam fegyveres erőinek kötelékébe. Ennek nyitányát a doni kozákok hűségesküre kényszerítése jelentette 1671-ben. I. Péter uralkodása alatt a kozák haderő összlétszáma már elérte a 85 ezer főt. A 18–19. században az orosz állam terjeszkedésével párhuzamosan a doni, tyereki, kubáni stb. mellett megjelentek a szibériai, orenburgi, asztraháni, amuri, uszurijszki kozák közösségek. Ezzel párhuzamosan folyt a kozák fegyveres erő irányításának átszervezése is. Létrehozták a valamennyi kozák alakulat élén álló atamán tisztségét (1827-től ezt hagyományosan a trónörökös töltötte be). Az alsóbb szintű közösségek, sztanyicák továbbra is választhaták atamánjukat, a kozák körzetek élén álló atamánok esetében azonban ezt megszüntették. Önálló tisztségként csak a doni atamán maradt meg, a többi kozák körzet élén álló atamán személye megegyezett az adott terület főkományszójának vagy katonai körzetparancsnokának személyével.⁴ Az atamáni

2 Алексей Шкваров: Петр I и казаки. Алетея, Санкт-Петербург, 2010. 12.

3 Szvák Gyula: Cárók és kalandorok. Kossuth, Bp., 1982. Ezen belül a kozák közösségek kialakulásáról, felépítéséről és életmódjáról: 70–75.

4 Казаки, казачество, казацы войска. Военная Энциклопедия. Т. 11. Петербург, 1913. In: А. Шкваров: i. m. 421–422., 427.

posztra így közösségen kívüli személyek, az állami, katonai adminisztráció emberei kerültek.

Mindezen változások mellett a kozák közösségek sokat megőriztek rendies jellegű kiváltságaikból és kötelezettségeikből. A kozákok társadalmi rendjükből nem léphettek ki, még házasságot sem köthettek kívülállóval. Kiváltságaik legfontosabb elemeit az adómentesség, a vámmentes kereskedelem joga (az adott kozák közösség területén), a halászati jog, a sókitermelés, az állami földek használatának joga stb. jelentették. A kozákok katonai szolgálatát az általános sorkatonai szolgálattól eltérően szabályozták. A kozákok maguk voltak kötelesek gondoskodni felszerelésükről, lóról és fegyverzetéről (ez a helyi hagyományokhoz igazodva közösségenként eltérő lehetett). A katonai szolgálati időt 20 évben állapították meg, és 18 éves kortól kezdődött. Hároméves kiképzési idő után az első vonalba kerültek, majd négyéves periódusokban egyre hátrább, mindez automatikusan terheik és kötelezettségeik csökkenésével járt, végül a tartalékok közé sorolták őket.⁵

Az 1917-es forradalmi események az orosz társadalom egészéhez hasonlóan a kozákságot is megosztották. A kozák körzetekben részben megmaradt a hagyományos struktúra a közösség elöljáróival, itt régi-új elemként visszatértek a több évszázados gyakorlathoz, az atamán megválasztásához. A doni kozák körzetben 1917. június 17-én a Nagy Doni Kozák Körzeti Kör (*Bolsoj Vojszkovoj Krug*) Alekszej Makszimovics Kalegyint választotta doni atamánná.⁶ Ezzel párhuzamosan azonban létrejöttek a forradalmi hatalom új szervei is, mint például a bolsevik orientációjú Doni Forradalmi Bizottság. A kozákság harmadik, számban talán nem is legjelentéktelenebb részének elege lett az évek óta tartó háborúból, tömegesen hagyták el alakulataikat és tértek vissza falvaikba.

Kalegyin egy 1918. január 28-i keltezésű felhívásában szemléletesen érzékelteti a széthullás folyamatát: „A harcoló alakulatok bomlása elérte a kritikus határt. A Donyeci Körzet néhány ezredében előfordult, hogy a katonák tisztjeiket pénztalamban fejében eladták a bolsevikoknak. A megmaradt harctéri alakulatok nagy része megtagadta a Doni Körzet védelmére irányuló hadparancsokat.”⁷ Ebben a kilátástalan helyzetben az atamán úgy döntött, hogy a polgári lakosság kímélése érdekében feloszlatja kormányát és harc nélkül átadja Novocserkasszk városát az előre nyomuló bolsevikoknak. Az ehhez szükséges intézkedések megtétele után pedig öngyilkos lett. Kalegyin halála után nem egészen két hónap kellett a kiábránduláshoz. Az addig passzív vagy éppenséggel a vörösökkel szimpatizáló kozákság számára hamar nyilvánvalóvá vált, hogy a bolsevikok nem a vágyott „kozákszabadságot” hozták el, hanem a korábbiánál is szigorúbb elnyomó rezsimet építenek ki. 1918

⁵ Uo. 429–430.

⁶ Андрей Кручинин: Генерал-от-кавалерии А. М. Каледин. In: Белое движение. Исторические портреты. Сост. Андрей Кручинин. Астрель, Москва, 2006. 96–97. A kozák intézményrendszerrel kapcsolatos terminológia magyarra fordítása nem egyszerű dolog. A войско (vojszko) kifejezés egyszerre jelent katonai erőt, csapatot, az adott kozák közösség által lakott területet, valamint az ehhez kapcsolódó intézményrendszert. A fordításnál mindezt egyetlen szóval nem lehetett visszaadni, ezért a fogalom kibővítése tűnt a leghelyesebb megoldásnak.

⁷ Uo. 120.

márciusában kitört a felkelés a hatalom új birtokosai ellen. A felkelők, a térségbe érkező más fehér alakulatok segítségével néhány hét alatt kiszorították a Don vidékéről a bolsevikokat. 1918. május 2-án a fegyveres harc során létrejött új hatalmi szerv, a Don Megmentésének Köre Pjotr Nyikolajevics Krasznotovot választotta doni atamáná.

Pjotr Nyikolajevics Krasznotov pályafutása

Krasznotov régi kozák családból származott. A doni kozákság soraiba tartozó Krasznotov famíliát Pjotr Nyikolajevics születésekor (1869) már generációk óta Pétervárhoz kötötte a szolgálat, felmenői a fővárosban állomásozó kozák testőrgárda egységeiben katonáskodtak (apja, Nyikolaj Ivanovics az altábornagyi rendfokozatig vitte). A származás, a családi tradíciók nemcsak a katonai pályaválasztást predesztinálták, de apjától örökölt irodalmi vénáját is kamatoztatni tudta. Irodalmi tevékenységét a műfaji sokszínűség jellemzi: a haditudósítás, a szépirodalom, a történetírás, valamint a memoáriródalom terén egyaránt otthonosan mozgott.⁸ Tematikusan írásainak nagy része a kozákság életével, történetével, a forradalom és polgárháború eseménysorával foglalkozott.⁹

Az 1904–1905-ös orosz–japán háborúban és az I. világháborúban harctéri szolgálatot teljesített. 1914 novemberében vezérőrnaggyá léptették elő, dandár-, majd hadosztályszintű kozák alakulatokat vezényelt a német fronton. A forradalmi időszakban neki is szembesülnie kellett azzal, hogy a korábban teljesen megbízhatónak tartott kozák egységei megtagadták az engedelmességet, illetve teljesen passzívan szemlélték, hogy parancsnokukat két ízben is letartóztassák.¹⁰ Mindkét alkalommal sikerült kiszabadulnia, 1918 májusában pedig a Don Megmentésének Köre ráruházta a főhatalmat a Doni Kozák Körzetben.

Atamáni működésére rányomta bélyegét súlyos konfliktusa Anton Ivanovics Gyenyikin altábornaggyal, az Önkéntes Hadsereg parancsnokával. Kettejük ellentéte a személyes ellenszenvén túl a politikai-katonai helyzet eltérő megítélésén, eltérő eszközök alkalmazásán alapult. A kettejük közti nézeteltérés három kérdésben mutatható ki markánsan. 1. A Doni Kozák Körzet helye és szerepe az új orosz államban; 2. a németekhez és a korábbi szövetségesekhez való

8 Már 1901-ben a *Русский Инвалид* (Russzkij Invalid) című újság kiküldött tudósítójaként számolt be a kínai bokszerlábadás eseményeiről. Андрей Марыняк: Генерал-от-кавалерии П. Н. Краснов. In: Белое движение. Исторические портреты. Сост. Андрей Кручинин. Астрель, Москва, 2006. 171.

9 Krasznotov legismertebb munkái: Атаман Платов (Platov atamán); От Двуглавого Орла к красному знамени (A Kétfejű Sasról a vörös zászlóig); Всевеликое Войско Донское (kb. A nagy doni kozák körzet). Дон и Добровольческая армия. Сост., науч. ред., коммент. Сергей Карпенко. Голос, Москва, 1992. (Белое дело). 395–396.

10 Második őrizetbe vételére 1917 novemberében azt követően került sor, hogy a pulkovói magaslathoz elakadt a Kerenskij által szorgalmazott előrenyomulás Pétervár irányába. Krasznotov néhány száz főből álló alakulata teljesen esélytelen volt a bolsevik túlerővel szemben, érdemi harci cselekményekre nem is került sor, helyette a kozákok inkább tárgyalásokba bocsátkoztak a vörös matrózokkal. А. Марыняк: i. m. 177–178.

viszony; 3. a kozák haderő és az önkéntes hadsereg kapcsolata, a további hadműveletek lehetséges iránya.

Krasznov új posztján lendületes „államépítő” munkába kezdett. Eltörölt valamennyi olyan dekrétumot, rendeletet, utasítást, amely 1917. február 25. után keletkezett, és lényegében a februári forradalom előtti állapotokhoz tért vissza. Az alaptörvények egy erős elnöki pozícióra jellemző jogokat biztosítottak neki a Doni Kozák Körzet területén: ő volt a haderő főparancsnoka, rendkívüli állapotot, hadi-állapotot hirdethetett, megillette a kegyelmezés joga, a törvények csak az ő megerősítésével léphettek életbe.¹¹ Krasznov, aki magát egy „ötmillió szabad nép” választott vezetőjének tartotta, több ízben és több fórumon hangot adott azon elképzelésének, hogy a Donnak autonómiát kell kapnia a jövő (értsd: a bolsevikok utáni) orosz állam keretein belül. Egy 16–17. századi jelszónak a felelevenítésével szemléletesen fejezte ki ennek lényegét: *„Üdv és egészség a cárnak Moszkva kőfalai között, nekünk, kozákoknak pedig a Csendes Don vidékén!”*¹²

Voltak azonban tevékenységének olyan elemei is, melyek miatt ellenfelei szeparatizmussal vádolták. Egyesek szemében már az is kimerítette ennek fogalmát, hogy a Doni Körzet alaptörvényei az állami lét olyan attribútumairól is rendelkeztek, mint a zászló, a címer és a himnusz.¹³ Krasznov hivatalba lépésének napján levelet intézett II. Vilmos császárhoz, melyben közölte, hogy a Doni Kozák Körzet nem áll háborúban Németországgal, egyúttal kérte, hogy a bolsevikok oroszországi uralmának megdöntéséig a Doni Körzetet ismerjék el független köztársaságnak.¹⁴ Ezek a lépései felkeltették az „egységes és oszthatatlan Oroszország” híveinek gyanúját. Közülük mindenekelőtt az Önkéntes Hadsereg főparancsnokáét, Anton Gyenyikin tábornokét.

Gyenyikin Krasznov politikai nézeteit rendkívül zavarosnak nevezte. Az atamán – Gyenyikin véleménye szerint – hol az Orosz Birodalom régi határainak helyreállításáról érkezett 1918 őszén a közlő békekonferenciával kapcsolatban, hol megegyezés tárgyává tette volna, hogy a cári Oroszország mely területei lennének függetlenek, és mely területek képeznék részét egy új orosz államalakulatnak.¹⁵ 1918. június 28-án Krasznov újabb levelet intézett II. Vilmoshoz. Ebben ismét hangsúlyozta a Don jogát a független állami létre, a Doni Kozák Körzetről mint fiatal államalakulatról beszélt. Két ponton azonban túlment a körzet [átmeneti? – K. A.] önállóságának programján. A bolsevikellenes harc alakulásának függvényében már egy doni–kaukázusi föderációról beszélt, amelybe a doni, a kubáni, a tyereki, az asztraháni kozák körzetek és a Kaukázus északi része tartoz-

11 Пётр Краснов: Всевеликое Войско Донское. In: Дон и Добровольческая армия. Сост., науч. ред., коммент. Сергей Карпенко. Голос, Москва, 1992. (Белое дело). 11.

12 А. Марыняк: i. m. 186.

13 П. Краснов: i. m. 15. A zászló színei a kék, a sárga és a vörös voltak, a címer fő motívuma egy hordón ülő kozák alakja, a himnusz szerepét pedig a Megmozdult és forrong a pravoszláv Csendes Don kezdetű kozák dal töltötte be.

14 Uo. 19.

15 Антон Деникин: Вооруженные силы Юга России. In: Дон и Добровольческая армия. Сост., науч. ред., коммент. Сергей Карпенко. Голос, Москва, 1992. (Белое дело). 340–341.

nának. Másrészt a német uralkodó közbenjárását kérte annak érdekében, hogy Moszkva és a doni államalakulat között békés, rendezett viszonyokat lehessen teremteni (tehát kvázi államközi kapcsolatokban gondolkodott az egykori Oroszország két területe között).¹⁶

Ami a második problémakört illeti, a fentiekből egyértelműen kiderül, hogy Krasznov a német orientáció híve volt, az Ukrajnában állomásozó német alakulatokkal mint szövetségesekkel számolt. A politikai támogatáson túlmenően a német kapcsolat elsősorban a kozák alakulatok felfegyverzésében, felszerelésében bírt jelentőséggel.¹⁷ Az Önkéntes Hadsereg parancsnoksága ezzel szemben a korábbi antantszövetségesekre, Nagy-Britanniára és Franciaországra kívánt támaszkodni. A harmadik vitás kérdés a hadműveletek irányítása és a további stratégiai célkitűzések meghatározása volt. Krasznov makacsul elzárkózott attól, hogy alakulatait, melyek létszáma 1918 augusztusára megközelítette az 50 ezer főt, alárendelje Anton Gyenyikinnek, az Önkéntes Hadsereg főparancsnokának. Ugyanakkor Krasznovnak, mint a legtöbb kozák atamánnak, szembe kellett néznie a kozákság hadrafoghatóságának korlátaival. A kozák alakulatok erejére, harci szellemére addig lehetett teljes mértékben számítani, amíg az adott közösség területét kellett megvédeni a bolsevikokkal szemben. Mihelyt a hadműveletek a Don, a Kubán stb. területén túlra helyeződtek, a lelkesedés hirtelen alábbhagyott. A sztanyicájáért, saját közösségéért hadba szálló kozákokat lényegesen nehezebb volt mozgósítani az „egységes és oszthatatlan” orosz hazáért.¹⁸

A helyzet kedvezőtlen alakulása a fronton (a Vörös Hadsereg előretörése, a Doni Kozák Körzet északi területeinek elvesztése) és a német csapatok kivonása Ukrajnából a központi hatalmak összeomlása után megrendítette Krasznov pozícióját. 1918. december végén létrehozták a Dél-oroszországi Fegyveres Erők Főparancsnokságát, a főparancsnoki tisztet Anton Gyenyikinre ruházták; ezzel a doni kozák alakulatok az ő alárendeltségébe kerültek. 1919. február 1-jén Pjotr Krasznov lemondott az atamáni posztról.

Krasznov polgárháborús pályafutásának utolsó szakaszát a Nyikolaj Nyikolajevics Jugyenyics tábornok által irányított Északnyugati Hadsereg állományában töltötte, a propagandamunkát irányította. A hadsereg vereségét követően néhány hónapig Észtországban tevékenykedett, tagja volt a felszámolóbizottságnak, amely az evakuálás és leszerelés részleteit egyeztette az észti hatóságokkal. 1920 márciusától emigrációban élt Német-, illetve Franciaországban. Emigrációs éve alatt aktív irodalmi és politikai tevékenységet folytatott, tagja volt a Legfelsőbb Monarchista Tanácsnak. Egyik alapítója volt az „Orosz Igazság Testvérisége” (Bratszva Russzkoj Pravdi) nevű szervezetnek, amelynek tagjai arra vállalkoztak,

16 П. Краснов: i. m. 37–39.

17 1918 nyarán a doni kozákok 11 600 puskát, 88 golyószórót, 46 ágyút és 11,5 millió puskalőszert vásároltak élelmiszerért cserébe a németektől. A fegyverzet egy részét továbbadták az Önkéntes Hadseregnek. А. Марыняк: i. m. 184.

18 Уо. 189–190.

hogyan az illegalitás körülményei között, partizánmódszerekkel folytatják a küzdelmet a Szovjetunió területén a bolsevikok ellen.¹⁹

A hitleri Németország támadása a Szovjetunió ellen 1941. június 22-én az orosz emigráció egésze számára vízválasztónak bizonyult. Pjotr Nyikolajevics Krasznov azok közé tartozott, akik a németekkel való kollaboráció útjára léptek. A háború első napjaiban keletkezett írásaiban Isten áldását kérte a német fegyverekre és Adolf Hitlerre; párhuzamot vont az 1813-as és az 1941-es történelmi szituáció között: „Csak a szerepek cserélődtek fel. Oroszország a leigázott Poroszország, Adolf Hitler pedig a jószágos I. Sándor cár szerepében. Németország törleszteni készül régi adósságát Oroszországgal szemben. Lehetséges, hogy a két nagy nép új, évszázados barátságának küszöbén vagyunk.”²⁰ A háború során Krasznov aktívan közreműködött a német oldalon harcoló kozák alakulatok felállításában, szervezésében. Tévedéséért, hamis illúzióiért az életével fizetett. Több sorstársával együtt a háború után az angolok kiadták a szovjeteknek. 1947 januárjában az akkor 78 éves tábornokot halálra ítélték és kivégezték.

Viták a fehér emigráción belül

Krasznov Horthyhoz címzett levelét Ilja Petrovics Kartasev (?–1933) ezredes hozta Magyarországra. Kartasev a doni kozák közösségbe tartozott, az 1920-as években aktív szerepet játszott a kozák emigráció életének szervezésében. 1922 és 1924 között a Doni Menekültek Segélypénztárának vezetője volt. Emigrációs éveinek nagy részét Németországban, illetve Bulgáriában töltötte. Az 1920-as évek második felében részt vett abban a vállalkozásban, amelynek kezdeményezője Afrikan Petrovics Bogajevszkij doni atamán volt. Katonák, különböző pártállású politikusok, értelmiségiek, kozákok fejtették ki írásban elképzeléseiket a kozákság múltjáról, jelenéről és jövőjéről.²¹

Kartasev 1921. május 1-jén érkezett Budapestre, a külügyminisztérium és a honvédelmi minisztérium alacsonyabb beosztású tisztviselőivel, többek között a minisztériumban akkor már az orosz ügyek szakértőjének számító Pokorny Hermannal tárgyalt. Levelét intézett Gömbös Gyula századoshoz, nemzetgyűlési képviselőhöz (lásd 2. sz. dokumentum), amelyben további részleteket fűzött Krasznov javaslatához. Levelében három új motívum jelenik meg: Kartasev elkép-

19 Юрий Цурганов: Белоэмигранты и Вторая мировая война. Попытка реванша 1939–1945. Центрполиграф, Москва, 2010. 53.

20 Игорь Борисов (Ильин): Казаки в изгнании и борьбе. [Kiadó nélkül], Москва, 2007. 57. és Ю. Цурганов: i. m. 54.

21 A vállalkozás eredményeképpen 1928-ban Párizsban megjelent a Казачество. Мысли современников о прошлом, настоящем и будущем казачества című kötet. Kartasev írásában rendkívül széles körű kozák autonómia, a hagyományos kozák szabadság helyreállítása mellett érvelt az orosz állam keretein belül. Казачество. Мысли современников о прошлом, настоящем и будущем казачества. Гл. ред.: Вадим Телицын. Собрание, Москва, 2007. 183–186. Az említett kötet létrehozásában Krasznov a Bogajevszkijel fennálló személyi ellentétei miatt nem vett részt.

zelhetőnek tartott egy olyan megoldást, melynek során Krasznov egy kisebb kozák egységgel (1000 fő) Magyarországon telepszik le, és a későbbiek során a kozák emigrációhoz intézett felhívás útján lehetségessé válik ennek a létszámnak a felduzzasztása. Amennyiben ez nem kivitelezhető, akkor egy külföldi bázis fenntartásához kérte a magyar kormány anyagi támogatását. A nagyobb nyomaték kedvéért pedig hozzátette, hogy a kozákság döntő szerepet fog játszani a jövő Oroszországában, így hosszú távon a magyar „befektetés” egy magyar–kozák (orosz) szövetségbe busásan megtérülhet.

Kartasev budapesti megbeszélései semmiféle eredményre nem vezettek. A kudarcnak alapvetően két oka volt. Az egyik, hogy a magyar kormány addigi tapasztalatai alapján nagyfokú óvatosságot tanúsított a hasonló elgondolásokkal szemben. A kozák „idegenlégió” ötlete túlságosan kalandor és kockázatos tervnek tűnt számára, ami az adott körülmények között, az antantellenőrzés árnyékában kivitelezhetetlen. Krasznovról a Berlinből beszerzett információk alapján azt tartották, hogy az egykor népszerű tábornok az emigrációban még a monarchista irányzaton belül is teljesen elszigetelődött (ennek okát nyílt németbarátságában és az antantállamok ellene irányuló intrikáiban vélték felfedezni), több az ellensége, mint a barátja. Ennélfogva nem tekinthető olyan vezető személyiségnek, akivel érdemes együttműködni.²²

A fenti fő motívum mellett egy másodlagos oka is volt annak, hogy Kartasev ezredes vállalkozása végül is kudarccal végződött. A magyarországi orosz emigráción belül elgondolásának komoly ellenfele támadt Alekszej Alekszandrovics von Lampe ezredes személyében. Krasznov és Kartasev mellett orosz részről ő tekinthető a történet harmadik főszereplőjének. Von Lampe Pjotr Vrangel hivatalos – a magyar kormány által is elismert – katonai képviselője volt Magyarországon, és a kérdéses időpontban tárgyalásokat folytatott a honvédelmi tárcával és a külügyminisztériumban a Krímből evakuált orosz hadsereg egységeinek magyarországi elhelyezéséről.²³ Ennek megfelelően emigrációs berkekben mindenkit riválisának tekintett, aki azzal az elgondolással érkezett Magyarországra, hogy orosz katonai, polgári menekültek egy-egy csoportjának befogadását elérje a magyar hatóságoknál. Ezen a téren von Lampe legveszélyesebb vetélytársának nem is Kartasevet, hanem a Budapesten időről időre megjelenő, valójában nem létező francia kapcsolataira és Párizs támogatására hivatkozó Pjotr Vlagyimirovics Glazenap altábornagyot tekintette. Glazenap 1920–1921 folyamán megpróbált a Magyarországon tartózkodó és ideérkező orosz katonákból hadra fogható, felfegyverzett alakulatokat felállítani.²⁴ Nyíltan hirdette, hogy Vrangel

22 Hadtörténelmi Levéltár (Budapest; = HL), Vezérkari Főnökség (= VKF), 2. B/168 3511/1987., 256.

23 Von Lampe magyarországi tárgyalásainak fontosabb mozzanatairól magyarul ld.: Kolontári Attila: Horthy Miklós és Pjotr Vrangel: az együttműködés lehetősége és akadályai. In: Az orosz „fehérgárdista” emigráció Magyarországon. Szerk. Halász Iván, BCE Nemzetközi Migrációs és Integrációs Karközi Kutatóközpont, Budapest–Észtergom, 2011. 75–79.

24 A szovjet felderítés adatai szerint Glazenap stábjá Budapesten a Fehérvári úton volt, alakulatát, amely két gyalogoszászlóaljra, tüzérosztagra és lovasságra tagolódott, 1500 jól felfegyverzett ember alkotta. Русская военная эмиграция 20–40-х годов. Документы и материалы. Том I. Книга первая:

végleg kegyvesztetté vált a franciák szemében, és az egész szervezőmunkát újra kell kezdeni, természetesen az ő vezetése alatt. Von Lampével folytatott beszélgetései során ő és környezete már egy 15 000 fős lovas hadtestről vizionáltak, melynek szervezése a franciák égisze alatt Magyarország területén – állításuk szerint – máris megkezdődött.²⁵ Von Lampe kezdeti hezitálása után egyértelműen kizárta a Glazenappal való együttműködés lehetőségét, és mindent megtett annak érdekében, hogy a magyar hatóságok szemében diszkreditálja őt.

Hasonló féltékenységgel kísérte a kalmük származású Danzan Davidovics Tundutov herceg, volt asztraháni atamán 1922-es próbálkozását kalmük emigránsok magyarországi letelepítésére. Von Lampe információi szerint a helyi orosz monarchistákhoz fűződő kapcsolatainak köszönhetően Tundutovot (Kartasevvel ellentétben) fogadta Horthy is, kézzelfogható eredményt azonban ő sem tudott elérni. Az akkor már Berlinben tartózkodó von Lampe mindenesetre utasította budapesti helyettesét, Vlagyimir Alekszejevics Ilovajszkijt, hogy távollétében semmiféle, a kalmükökről szóló megállapodásba ne menjen bele.²⁶

Von Lampe Kartasev ügyében először Krasznovhoz fordult, értesítette őt, hogy az ezredes itt a volt doni atamán megbízottjaként lépett fel, de semmiféle hivatalos írást erről felmutatni nem tudott.²⁷ Krasznov válaszában hangsúlyozta, hogy ő jelenleg semmiféle pozíciót nem tölt be, nem több egyszerű magánszemélynél, így Kartasev nem tekinthető az ő hivatalos képviselőjének. A kozákok sorsa iránt érzett felelősségből azonban levelet írt a magyar politikai vezetőkhez, és arra kérte Kartasevet, hogy azt juttassa el a címzettekhez (lásd 1. sz. dokumentum). A kozák alakulatok magyarországi katonai szolgálatának terve ugyanakkor, amelyet kétségtelenül merész és nem félmegoldásokon alapuló elgondolásnak nevez, Budapesten láthatóan nem kapta meg a szükséges támogatást (lásd 3. sz. dokumentum).

Von Lampe igyekezett mindent megtenni a váratlan konkurencia kiszorítására, a Krasznovtól kapott információkat saját érdekeinek megfelelően módosított, torzított formában juttatta el a honvédelmi minisztériumba. Egy, a minisztérium berkeiben készült „pro domo” feljegyzésben már a következőket olvashatjuk: „F. é. június 13-án von Lampe orosz ezredes a budapesti officiell megbízott, Pokorny alezredessel folytatott bizalmas beszélgetés közben felemlítette, hogy bizalmas berlini értesülései szerint Krasznov tbk. Kartasev budapesti missziójáról

Исход. Гей, Москва, 1998. 517–518. A magyar levéltári források nem támasztják alá Glazenap ilyen mértékű pártfogolását a magyar kormány részéről. Megbízhatatlannak tartották, aki a polgárháború idején sikkasztott, szeretőjének férje pedig a bolsevikok szolgálatában áll. Magyar Országos Levéltár (Bp.), K 64 Külügyminisztérium, Politikai Osztály rezervált iratai, 1920–1941, 33–34.

25 Государственный Архив Российской Федерации (Москва, = ГАРФ), ф. 5853. (Фонд генерал-майора Алексея Александровича фон Лампе) оп. 1., д. 6., 53.

26 ГАРФ, ф. 5853., оп. 1., д. 8. 26., 323. Tundutov magyarországi akciójának további részletei egyelőre ismeretlenek. Valószínűleg néhány hétig vagy hónapig tartózkodott Magyarországon. 1922 őszén váratlanul megjelent Szovjet-Oroszországban, ahol korábbi felettese, Alekszej Brusilov közbenjárását kérte a bolsevikoknál hazatérésének engedélyezése ügyében. Ezt követően a hercegnek nyoma veszett, egyes verziók szerint agyonlőtték.

27 ГАРФ, ф. 5853., оп. 1., д. 5., 306.

mit sem tud, s így az állítólagos levél is valószínűleg falszifikátum.”²⁸ Így, ha a magyarok érdeklődését fel is keltette volna Krasznov és Kartasev ajánlata, von Lampe lépése akkor is elbizonytalanította volna őket. Ilja Kartasev egyébként a későbbiek során nem tudott szabadulni attól a gondolattól, hogy tervének kudarc kifejezetten von Lampe intrikáinak köszönhető. Még egy év múlva is azt hangoztatta, hogy von Lampe miatt halt meg 5000 internált kozák Lengyelországban (ezek között nagy számban voltak az 1920-as lengyelországi hadjárat idején a Vörös Hadseregéből dezertált vagy foglyul ejtett kozákok), akiket – állítása szerint – Magyarország befogadott volna, ha Vrangel báró budapesti megbízottja nem hangolja ellene a magyar döntéshozókat.²⁹

Kartasev és von Lampe a későbbiekben Németországban többször is találkoztak, érthető okokból nem voltak különösebben jó véleményekkel egymásról. Egészen más volt von Lampe viszonya Pjotr Krasznovhoz. Bár a kozákok magyarországi letelepítésének gondolata az adott helyzetben keresztezte von Lampe törekvéseit, mégis a volt doni atamán megnyerését a hadsereg ügye számára rendkívül fontosnak tartotta. Aktívan közreműködött abban, hogy a Vrangel és Krasznov közötti, szerinte pusztán félreértésen alapuló bizalmatlanságot eloszlassa. „Krasznovra igencsak szükségünk van” – írta Pavel Nyikolajevics Satyilovhoz intézett levelében, 1921 júniusában.³⁰ Vrangellel és Krasznovval folytatott levelezése arról tanúskodik, hogy az ügyben magára vállalta a közvetítő szerepét, természetesen végig Vrangel elkötelezett híveként. Mint az alábbiakból majd kiténik, próbálkozása nem is volt teljesen sikertelen. Krasznov hozzá intézett sorait megjegyzéseivel, észrevételeivel rendre továbbította Pjotr Vrangelhez: „...világosan látom a Tábornok [Krasznov] jelentőségét Európában, és mélyen meg vagyok győződve arról, hogy követni fogja Önt – ez a benyomásom a vele folytatott beszélgetésekből és egész magatartásából. Minden hiúsága ellenére ő elég okos ahhoz, hogy megértse, a jövőben csak Önnel együttműködve játszhat szerepet.”³¹

Krasznovnak von Lampe természetesen nem említette Pokorny előtt tett kijelentését, melyből a magyar fél azt a következtetést szűrhetette le, hogy Krasznovnak nincs tudomása Kartasev budapesti missziójáról. Neki olyan megvilágításban tüntette fel a fejleményeket, miszerint a nem kellő helyismeret és a megfelelő összeköttetések hiánya együttesen vezettek Kartasev vállalkozásának kudarcához. Egyúttal kérte Krasznovot, hogy a jövőben „minden javaslatát közölje velem, hogy én, aki háromhavi ittlétemnek köszönhetően már jobban ismerem a magyarokat, fel tudjam használni az Ön tervét, ha nem is a kozákok érdekében, akikkel kapcsolatban nincs külön utasításom a Főparancsnoktól, hanem az orosz tisztek javára, akikre Ön is gondolt.”³²

28 HL, VKF, 2. B/168 3516/1987., 391.

29 ГАРФ, ф. 5853., оп. 1., д. 8., 122.

30 ГАРФ, ф. 5853., оп. 1., д. 6., 87. Pavel Nyikolajevics Satyilov Vrangel tábornok törzsének főnöke, von Lampe közvetlen felettese volt.

31 ГАРФ, ф. 5853., оп. 1., д. 6., 102.

32 ГАРФ, ф. 5853., оп. 1., д. 6., 100. Ld. az 56. és 61. számú jegyzeteket!

A Magyarországra menekült kozákok

A Magyarországra menekült kozákok létszáma az 1920-as évek elején 100 és 200 fő közé tehető. Voltak, akik továbbutaztak Csehszlovákiába vagy a Szerb–Horvát–Szlovén Királyságba, mások megtelepedtek az országban. Rendszerint kisebb csoportokban érkeztek a tengerszorosok térségéből. 1921. augusztus 24-én például 46 doni kozák jelentkezett von Lampe hivatalában, a Királyi Pál utcában, akik a konstantinápolyi holland konzul által kiállított vízummal jöttek. Megjelenésük kisebbfajta pánikot idézett elő az ott lakók körében. Von Lampe csak nagy nehezen tudta a csoport tagjait átmenetileg elhelyezni, a családokat szállodában, 15 főt az oroszok számára fenntartott menedékszálláson, 25-öt pedig ideiglenesen a tolonházban. A meglehetősen korlátozott anyagi eszközökkel rendelkező von Lampe nem véletlenül jegyezte fel naplójában: *„A helyzet tragikus, még néhány ilyen eset, és végképp csődbe megyek.”*³³ A kisebb kozák és más orosz csoportok „beszivárgásának” többek között azok a pletykák, híresztelések voltak a mozgatórugói, melyek – összefüggésben az általunk vizsgált történettel – különböző, magyar területen szervezés alatt álló kozák és más fehér fegyveres alakulatokról szóltak.

A Berlinben megjelenő emigráns napilap, a „Rul” 1921. szeptember 26-i számában áttekintést adott a magyarországi orosz emigráció, azon belül a kozák menekültek helyzetéről. Bár Európában mindenféle hírek keringtek a Budapest utcáin fegyveresen grasszáló doni, kubáni kozákokról, ezek légből kapott információk voltak. A valóság sokkal prózaibb és kétségbeejtőbb volt. A kozákoknak egy 30 fős csoportja például egy albertfalvai fűrésztelepen talált munkát és elhelyezést mint segédmunkás. A napibérük 80 korona volt, ami az akkori viszonyok között épphogy fedezte élelmezési költségeiket. Tehénistállóban, szalmán aludtak, szállásuk ugyan az adott körülményekhez képest tiszta volt, de téli tartózkodásra alkalmatlan. A cikk szerzője kiemeli, hogy az orosz menekültekhez a magyar hatóságok jóindulatúan viszonyulnak, a helyi társadalom pedig lehetőségeihez képest megpróbál az orosz kolónia segítségére sietni, ugyanakkor az elszakított területekről érkezett magyarok jó része is egyelőre vagonlakásokban és munka nélkül tengődik, így az oroszok helyzetének gyors javulására vajmi kevés a remény.³⁴ A kozákok többsége Magyarországon – a többi egyszerű sorsú orosz menekülthöz hasonlóan – csak napszámosként, fizikai munkásként tudott elhelyezkedni, alacsony fizetésért.

A magyarországi kozákok létszáma és nagyjából egy tömbben való elhelyezkedése lehetővé tette, hogy a kozák emigrációban zajló folyamatokhoz igazodva Magyarországon is létrehozzák saját szervezetüket, sztanyicájukat. Az emigráció körülményei között értelemszerűen a segélyezési, önszegélyezési, kapcsolattartási és érdekképviselési funkciók kerültek előtérbe, katonai jelleget (fegyverviselés, kiképzés, katonai szolgálat stb.) a sztanyica természetesen nem

33 ГАРФ, ф. 5853., оп. 1., д. 5., 277.

34 ГАРФ, ф. 5853., оп. 1., д. 1060., 2.

ölthetett. A szervezet egyúttal alkalmat nyújtott arra is, hogy a kozákok elkülöníték magukat az orosz emigráció más részeitől.

A kozák sztanyica létrehozásában, a vezetés összetételének meghatározásában komoly szerepet játszott von Lampe. Ebbéli törekvéseiben döntően az motiválta, hogy a sztanyicát és ezen keresztül a kozákokat megtartsa Vrangel oldalán, azok ne kerüljenek rivális politikai áramlatok befolyása alá. Mindenekelőtt bizalmát és feltétlen hívét, Vlagyimir Ilovajszkij jeszault³⁵ igyekezett bevásáztatni a vezetésbe, törekvése a monarchisták részéről azonban komoly ellenállásba ütközött. Von Lampe ekkor azzal fenyegetőzött, hogy az új szervezettől megtagadja az anyagi támogatást.³⁶ Hogy a két tábor közti összecsapás miként végződött, az a dokumentumokból nem derül ki egyértelműen, valószínűsíthető, hogy Ilovajszkijt sikerült bejuttatni a tágabb vezetésbe, hiszen von Lampe a továbbiakban is ott bábáskodott a sztanyica megszületésénél, és a magyar hatóságok előtt képviselte annak érdekeit. Von Lampe 1922. február 18-án kelt 23. számú parancsában hozta a magyarországi orosz emigráció tudomására, hogy megalakult a Krasznoyarszk nevét viselő kozák sztanyica Magyarországon (a névválasztás minden bizonnyal nem a véletlen műve volt). A szervezet a Magyarországon élő doni, kubáni, tyereki, asztraháni, szibériai kozákokat fogta össze. Atamánná Kszenofont Ignatyevics Jersov ezredet választották. A sztanyica – nyilván von Lampe sugalmazására – üdvözlét küldte Vrangelnek, az Orosz Hadsereg főparancsnokának.³⁷

Von Lampe 1922. március elején német nyelvű jegyzékben értesítette Belitska Sándor honvédelmi minisztert a kozák sztanyica létrehozásáról és Jersov atamánná választásáról. Kérte a magyar hatóságok hozzájárulását a sztanyica működéséhez, a kozákságot az egyik legértékesebb társadalmi rétegnek nevezte, amely megedződött a bolsevizmus elleni hároméves küzdelemben. Előadta, hogy a sztanyicát 61 Magyarországon tartózkodó kozák tiszt és közlegény hozta létre. Az országban élő kozákok összlétszámát von Lampe mintegy 150 főre becsülte, valamennyien, a tiszteket is beleértve, szinte kivétel nélkül gyári munkások voltak. A jegyzékhez mellékeltek egy üdvözlő levelet Magyarország kormányzójának, Horthy Miklósnak.³⁸

A minisztérium berkeiben némi fejtörést okozott, hogy a jegyzékben a sztanyica szó szinonimájaként a Kosakendorf (kozákfalu) kifejezés szerepelt, így több osztályon is úgy értelmezték a dolgot, hogy von Lampe egy konkrét kozák település létrehozásához kéri a magyar hatóságok engedélyét. A HM VI. csoportjának (vezérkar) elutasító véleményét Lörx Viktor tábornok, vezérkari főnök úgy összegezte, hogy nemzetvédelmi szempontból a Magyarországon élő oroszok tömörítése nem kívánatos, bár – tette hozzá – ez kétségtelenül megkönnyítené ellenőrzésüket.³⁹ Miután a fenti félreértést sikerült tisztázni, a hangsúly inkább ez

35 Есаул (jeszaul) = kozákkapitány, nagyjából századosi rendfokozatnak felel meg.

36 ГАРФ, ф. 5853., оп. 1., д. 7., 76., 83.

37 ГАРФ, ф. 5853., оп. 1., д. 7. 427–428.

38 HL, Honvédelmi Minisztérium (= HM), 1930 Eln. D. I. tétel, 685. sz. 60–61. A Horthyhoz címzett levelet a HM a kormányzó katonai irodájához továbbította.

39 HL, HM, 1930 Eln. D. I. tétel, 685. sz. 59.

utóbbi elemre terelődött. Egy április 1-jei keltezésű, a külügyminiszterhez intézendő, a honvédelmi miniszter elé aláírásra kerülő átirat fogalmazványa részleteken kifejti, hogy von Lampe jegyzékében nem egy falu létesítéséről van szó, hanem egy olyan egyesületről, amely a Magyarországra menekült kozákok erkölcsi és anyagi támogatását szolgálná. A honvédelmi minisztérium részéről éppen ezért katonai szempontból nem merül fel kifogás a kérés teljesítésével szemben, *„annál inkább, mert ezáltal az itteni orosz tisztek és katonák ellenőrzése jelentősen meg volna könnyítve”*.⁴⁰

A történethez annyit még mindenképpen érdemes hozzátenni, hogy von Lampe a magyar katonai vezetés előtt módosított formában több ízben megismételte Krasznov ajánlatát a kozákok katonai szolgálatáról a magyar haderőben. 1922 februárjában Ottrubay Károly vezérkari ezredesnek javasolta, hogy a békeszerződés által engedélyezett kontingens feltöltésénél, a lovasság szervezésénél vegyék figyelembe a kozákokat. Von Lampe naplóbejegyzése szerint Ottrubay nem mutatott különösebb fogadókészséget az ötlet iránt.⁴¹ Néhány nappal később, március 4-én Ksenofont Jersovval együtt kereste fel Belitska Sándor honvédelmi minisztert. Ez volt a kozák sztanyica megválasztott atamánjának bemutatkozó látogatása a honvédelmi minisztériumban. A találkozón ezúttal Jersov ajánlotta fel, hogy a Magyarországon tartózkodó kozákok szívesen szolgálnának a magyar haderőben. Belitska udvariasan megköszönte az ajánlatot, de Ottrubayhoz hasonlóan kifejtette, hogy az antant által engedélyezett keret már saját erőikkel feltöltötték: *„Hála Istennek a magyarokban van még elég hazafiság.”*⁴² Ezzel az ügy hullámai tulajdonképpen elültek.

Nem ért véget azonban Krasznov és a róla elnevezett magyarországi kozák sztanyica kapcsolata, melynek következő fejezetében a kiindulópontot az orosz monarchista táboron belüli szakadás jelentette. 1922. augusztus 8-án Kirill Vlagyimirovics nagyherceg, II. Sándor cár unokája manifesztumot adott ki, amelyben a cári trón védelmezőjének és a dinasztia fejének nyilvánította magát.⁴³ Tettét a dinasztiaán belül többen elleneztek, köztük a család legidősebb életben lévő férfitagja, Nyikolaj Nyikolajevics nagyherceg, I. Miklós cár unokája és Marija Fjodorovna cárné, III. Sándor özvegye, II. Miklós anyja. A fenti törésvonal mentén a monarchista emigráció szekértáborokra szakadt. Magyarországon, az itteni orosz kolónia kis létszáma ellenére, különösen éles küzdelem dúlt az egyes cso-

40 HL, HM, 1930 Eln. D. I. tétel, 685. sz. 62.

41 ГАРФ, ф. 5853., оп. 1., д. 7., 101.

42 ГАРФ, ф. 5853., оп. 1., д. 7., 110.

43 Владислав Голдин: Русское военное зарубежье в XX веке. Солги, Архангельск, 2007. 35. Kirill Vlagyimirovics nagyherceg érvelése szerint gyakorlatilag nem maradt remény arra, hogy II. Miklós, Alekszej cárevics, illetve a volt uralkodó öccse, Mihail Alekszandrovics nagyherceg életben vannak. A születés sorrendjét tekintve kétségtelenül ő vált a cári trón várományosává, személye azonban több szempontból is megosztó volt. Morganatikus házassága, valamint az a körülmény, hogy születésekor anyja még lutheránus hiten volt, már önmagukban is jelentősen gyengítették pozícióját. Sokan felrötták neki a februári forradalom során tanúsított magatartását, amikor állítólag vörös szalaggal a mellén vezette a matrózokat a Tauriai Palotához, és sietett letenni az esküt az Ideiglenes Kormányra. Uo. 54.

portok között. Ennek oka döntően az volt, hogy az 1920-as évek elején Magyarországon tartózkodott Dmitrij Petrovics Golicin-Muravlin herceg, a cári Oroszország egykori meghatározó politikusa, akit Kirill Vlagyimirovics legfőbb politikai képviselőjévé nevezett ki az európai diplomáciai szintén.⁴⁴ Egyes vélemények szerint ő maga tanácsolta Kirillnek a manifesztum közzétételét. A herceg Biedermann Imre báró vendégszeretetét élvezte, annak mozgói, szentegáti kastélyaiban, de sűrűn megfordult Budapesten is. Személye körül egy erős kirillista, monarchista tábor szerveződött.

A rivális „vrangelista–nyikolajevista” csoportot a már korábban megismert Alekszej Alekszandroovics von Lampe vezette, Golicinhez hasonló elszántsággal és energikussággal. A két tábor közötti küzdelem 1922. augusztus 20-án érte el a kozák sztanyicát. Ekkor a kozákok egy része – akik helyeselték Kirill Vlagyimirovics lépését – megkísérelte Jersov leváltását az atamáni posztról és a sztanyica feletti irányítás átvételét. Majd, miután a szavazásnál kisebbségben maradtak, kiváltak a régi szervezetből és új sztanyica létrehozására tettek kísérletet. Von Lampe ekkor Krasznov segítségét kérte a Magyarországon tartózkodó kozákok között bekövetkezett szakadás felszámolására, mivel – érvelése szerint – a régiek ki lesznek téve az újak aknamunkájának, és ebben számíthatnak a kirillisták anyagi támogatására.⁴⁵ Krasznov Jersov atamánhoz címzett levele programértékű dokumentum, hiszen szerzője olyan gondolatokat fogalmaz meg, amelyekhez később ő maga és a kozákság egy része is tartotta magát. *„Nincs rosszabb, alávalóbb dolog, mint politikával foglalkozni, veszekedni egymással, olyan kérdéseket feszegetni, melyeket nem nekünk és nem most kell eldöntenünk.”* Krasznov az egység helyreállítására hívta fel a magyarországi kozákokat, utasította Jersovot, hogy hívja egybe a sztanyicát és olvassa fel a levelet azok előtt is, akiknek a fejét összezavarta Kirill Vlagyimirovics nagyherceg fellépése.

A volt doni atamán időszerűtlennek és szerencsétlennek tartotta a nagyherceg akcióját, személyét és politikáját pedig konkrét cselekvési terv és külső támogatás hiányában alkalmatlannak arra, hogy megmentse Oroszországot. Kirill – hangsúlyozta Krasznov – nem hívta magához az atamánokat, nem szabott nekik konkrét feladatokat, hogy a szavaktól a tettek mezejére lehessen lépni. *„...mi, kozákok, katonák forrón szeretjük Hazánkat és készek vagyunk az életünket áldozni érte. És fel is áldozzuk annak oldalán, aki ténylegesen meg tudja szervezni Oroszország megmentését! Bárki legyen is az! Hallják!? Bárki legyen is az!! Csak meg tudja menteni Oroszországot! (...) Ki lesz ez az ember? Ezt közvetlen feletteseik*

44 Зоя Бочарова: Российское зарубежье 1920–1930-х гг. Как феномен отечественной истории. АИРО-XXI, Москва, 2011 101. Dmitrij Golicin-Muravlin herceg a 20. század elején a cári rendszer védelmére szervezkedő jobboldali, monarchista mozgalmak emblematikus figurája volt, tagja volt az Orosz Gyűlés és az Orosz Emberek Szövetsége vezetőségének. (E szervezetek tevékenységéről és Golicin-Muravlin herceg szerepéről magyarul ld. *Bebesi György: A feketeszázak. Az orosz szélsőjobb kialakulása és története a századelőn. Magyar Russzisztikai Intézet, Bp., 1999. 126–147.*

45 ГАРФ, ф. 5853., оп. 1., д. 9., 174–176. A „szakadárak” vezetői von Lampe Krasznovhoz intézett levele szerint Nyemcov ezredes és Karakulin jeszaul voltak. Személyükről további adat egyelőre nem áll rendelkezésre.

fogják megmondani Önöknek, mindenekelőtt Vrangel tábornok, az Orosz Hadserg parancsnoka. Ezt választott atamánjaik mondják meg Önöknek. És én fogom megmondani, aki határtalanul szeretem és minden kalandor törekvéstől óvom Önöket." A jelen helyzetben a kozákoknak egyetlen teendőjük van, a kardokat a hüvelybe dugni és csendben, türelmesen várni, amíg nem tűnik fel a láthatáron ilyen ember, illetve amíg nem hívja őket segítségül a szenvedő orosz nép.⁴⁶ Krasznov levele más kozák sztanycákhoz, emigráns szervezetekhez is eljutott, valamint von Lampe gondoskodott róla, hogy az emigráns sajtóban is megjelenjen. Krasznov itt megfogalmazott gondolatainak hatása mindenképpen túlnyúlt a magyarországi kozák közösségen. 1922 kora ősziére tehát az orosz emigrációt megosztó egyik legfontosabb kérdésben nemcsak közös platformra került egymással Pjotr Krasznov volt doni atamán és az Orosz Hadserg főparancsnoka, Pjotr Vrangel báró, de Krasznov hajlandó volt aktív támogatást nyújtani Vrangel budapesti katonai képviselőjének.

Az 1920-as évek közepére, második felére egyelőre részleteiben ismeretlen folyamatok eredményeként a magyarországi kozák sztanycica eltávolodott a Vrangel–von Lampe-féle irányvonalától. Ebben minden bizonnyal szerepet játszott az a körülmény, hogy 1922 tavaszától Vrangel von Lampét budapesti állomáshelyének megtartásával németországi katonai képviselőjévé nevezte ki. Von Lampe fokozatosan Berlinbe tette át a székhelyét, így a magyarországi ügyek intézésére értelemszerűen kevesebb figyelmet tudott fordítani. Ez óhatatlanul is befolyásának csökkenésével járt. Dacára annak, hogy a kozákok egykor Vrangel parancsnoksága alatt harcoltak a polgárháború európai eseménysorának utolsó felvonásában, és a menekülő hadsereg kötelékében hagyták el a Krím félszigetet is, nem siettek csatlakozni az evakuált orosz haderő utódszervezeteként létrehozott Orosz Összharci Szövetséghez (Russzkij Obscsevoinszkij Szozuz, ROVSZ). Ezért 1925 augusztusában von Lampe, hogy a bizonytalan helyzetnek véget vessen, úgy rendelkezett, hogy a Krasznov nevét viselő magyarországi kozák sztanycica nem tartozik a ROVSZ szervezetei közé.⁴⁷ Idővel az egykori doni atamán neve is elmaradt a sztanycica hivatalos megnevezéséből. 1928 decemberében a kozák közösség új vezetése, élén Jemeljan Polikarpovics Zvjozgyin atamánal, már nem Krasznovnak, hanem Afrikan Bogajevszkijnek címezte éves összefoglaló jelentését.⁴⁸

Krasznov terve tehát a kozákok katonai szolgálatáról a magyar haderőben nem valósult, az adott körülmények között nem is valósulhatott meg. A kozákság összefogásában, e sajátos társadalmi réteg tradícióinak, katonai szervezetének megőrzésében a Magyarországon győztes fehér rendszer végül is semmiféle aktív szerepet nem vállalt. Mindezzel együtt a történet érdekes adalék a két világháború közötti Magyarország és az orosz fehér emigráció eddig kevésbé kutatott, nem túl sűrű szövésű, de számos leágazással rendelkező kapcsolati hálójához.

46 ГАРФ, ф. 5853., оп. 1., д. 9., 177–179.

47 ГАРФ, ф. 5826. (Фонд Русского Общевоинского Союза) оп. 1., д. 22., 148.

48 ГАРФ, ф. 5853., оп. 1., д. 16., 2–3.

1.

Pjotr Nyikolajevics Krasznov volt doni atamán levele
Horthy Miklós kormányzóhoz, 1921. április⁴⁹

Főméltóságos Uram!

Jelenleg Nyugat-Európában 30 000 doni, kubáni, tereki, szibériai, orenburgi és uráli kozák tartózkodik. Mindezen emberek született katonák és bátor lovasok. Becsületesen harcoltak az orosz császári hadsereg soraiban a világháború alatt, s ezután három évig Oroszország becsületéért és szabadságáért a bolsevisták ellen. 22 000 kozák Vrangel tbk. hadseregében szolgált Török- és Görögországban. 8000 Lengyelországban és 2000 Németországban tartózkodik. Kevés kivétellel ezen kozákok fiatal, 30 évet meg nem haladott életkorúak, teljes erőben vannak s bátorságukról ismereteseek. Munka és foglalkozás nélkül, idegen földön élve sokat szenvednek és pusztulásnak vannak kitéve. Lengyel-, Német- és Törökországban a politikai helyzet lehetetlenné teszi kozák alakulatok szervezését s besorolását az illető állam hadseregébe, hogy a kozákok lóháton szolgálhassanak, úgy ahogy azt megtanulták és tudják.

Én Főméltóságodhoz azon előterjesztéssel fordulok, hogy kozákokból a magyar hadseregen belül különleges, megbízható lovas csapat szervezését engedélyezze a magyar királyság külső és belső ellenségeinek leverésére.⁵⁰

Az egyes államok jelenlegi politikai helyzeténél fogva, miután osztályharcok törhetnek ki a különböző államok között felbomlott egyensúly folytán, felette fontos minden államfő szempontjából, hogy megbízható és feltétlenül hű csapatai legyenek, olyanok, amelyek az államnyelv nemértése s a szokások nemismerése folytán távol állanak minden politikától. Ilyen alakulatok, melyek megfelelnek az angolok és franciák színes csapatainak és idegenlégioinak, továbbá Szovjetország lettföldi és kínai katonaságának, minden pillanatban az államnak erőteljes támaszt nyújthatnak és minden alkalommal megbízható erőnek bizonyulnak.

A magyar hadseregbe való besorolás céljából szervezett csapatnál igénybe vett tisztek és legénység hazafias érdekei szempontjából a következő alapok lehetnének mérvadók.

1) A kozákok megtartanak katonai jellegüket és kiképzésüket addig, amíg Oroszországba visszatérhetnek.

2) Az áthozott kozákokból megbízható és gyönyörűen szervezett katonai alakulat lenne képzendő, mely a jövő Oroszországának is támasza lenne.

3) Nehéz és lealacsonyító helyzetben (mint menekült, internált, hadifogoly), súlyos körülmények között a létfenntartásért való küzdelem helyett az a

49 HL, VKF, 2. B/168 3511/1987 27.520/1921 248–249. Gépelt magyar nyelvű másolati példány. Sem Krasznov Horthyhoz, sem Kartasev Gömbös Gyulához írt levelének eredeti példánya nem található a fordítások mellett. A levelek közlésénél megtartottam az eredeti szóhasználatot és helyesírást, mindössze a központosítást és az orosz nevek átírását igazítottam a mai szabályokhoz.

50 A dokumentumban a dőlt betűvel szedett rész tintával aláhúzva.

szerencse érné a kozákokat, hogy a hős magyar hadsereg soraiban szolgálhatnának, melyet a világháború idejében megtanultak tisztelni és becsülni.

Azon feltételek, melyek mellett a magyar hadsereg kötelékében kozák alakulatokat lehetne szervezni, a következők:

- 1) A kozákok főméltóságod kívánságához mértén kiállítanak:
 - a) lovas ezredet 1000 fő létszámmal, vagy
 - b) lovas dandárt 2 ezred + lovas üteg 2200 fő létszámmal,
 - c) lovas hadosztályt 4 ezred + 2 lovas üteg + műszaki alakulatok 5000 fő lesz [sic]
 - d) lovas hadtestet 2-3 lovas h.o.-ból 10-15 000 fő létszámmal.
- 2) A kozákok előjáróikkal és feljebbvalóikkal együtt szolgálnak, s a magyar katonai előjáró összes rendelkezéseit teljesítik a saját parancsnokukon keresztül.
- 3) A kozákok részt vesznek: az összes díszkivonulásokon, szemléken, hadgyakorlatokon, egyéb gyakorlatokon, rendfenntartásnál, lázadások leverésénél, határ- és biztonsági szolgálatok teljesítésénél, részt vesznek minden külföldi expedícióban és hadjáratban a magyar hadsereggel együtt.
- 4) Nem vesznek részt Szerbia, Bulgária és Törökország ellen esetleg irányuló hadjáratban, ily esetben a kozákok vagy egyéb arcvonalakon, vagy a belrend fenntartásánál alkalmazandók.
- 5) Szolgálati idő szerződés alapján 3 év az eskü letételétől kezdve. A szerződés lejártá után megújítható. Ha a szerződés lejártá előtt Oroszországban törvényes kormány alakul, és a kozákok visszatérhetnek Hazájukba, a magyar kormány őket szervezett állapotban: lovakkal, fegyverrel és csapatvonattal Hazájukba engedi, amiért az orosz kormány az összes kiadást megtéríti. Ez akkor is megtörténik, ha Oroszországnak egy része szabadul is csak fel, amely a kozákokat hívni fogja, s amely hívásnak a kozákok eleget tesznek.
- 6) A szolgálat lovas, a magyar lovasság keretén belül.
- 7) A magyar kormány ellátja a kozákokat: lovakkal, nyereggel, fegyverrel, ruhával, lőszerezéssel és egyéb felszereléssel, úgy, mint a saját csapatokat.
- 8) A magyar kormány élelmezi a csapatot és lovakat, a magyar alakulatok élelmezésével egyenlően, és olyan fizetést ad a kozákoknak, mint a megfelelő rendfokozatú magyar lovassági egyéneknek.
- 9) A magyar kormány rendelkezésre bocsájt: laktanyát, kiképzéshez szükséges eszközöket, tiszti lakásokat, lovardát, istállót, éppen úgy, mint egy magyar lovas alakulatnak.
- 10) A kozákok öltözéke az eddigi kozák egyenruha lesz. Doni kozákoké hadseregbeli egyenruha és a kubániaké cserkesz öltözet. A kozákok fegyverzete: doniak: kard, lándzsa és fegyver [sic – minden bizonnyal lőfegyverről van szó]; kaukázusiak: kard, kindzsál [sic] és fegyver. Minden ezred 8 géppuskát számlál, minden dandár 6 táborigényűt, minden hadosztály 1 pontonos századot, 6 páncélaútót, 2 tankot, 6 légiárművet és távíróosztályt. Minden ezred táborigényű rádióval rendelkezik.
- 11) A kozákok besorolása után 2 hónap szervezési idő szabatik meg, a két havi határidő után a szolgálatot megkezdik.

12) A magyar kormány egy bizonyos összeget bocsájt rendelkezésre, s utasítást ad külföldi képviselőinek a kozákok magyar területre való szállítása iránt.

Minden ilyen alakulat szervezésére vonatkozó adatok részleteire, továbbá a magyar kormánynak e tekintetbeni esetleges kívánságaira való felvilágosítás adásra, vagy ezen feltételeknek megmásítására Kartasev ezredes jogosult, aki egyedüli általam erre meghatalmazott személy.

Fogadja Főméltóságod legőszintébb nagyrabecsülésemet, mellyel maradtam:

P. Krasznov
lovassági tábornok⁵¹

2.

Ilja Petrovics Kartasev ezredes levele
Gömbös Gyula szolgálaton kívüli századoshoz,
nemzetgyűlési képviselőhöz⁵²

Mélyen Tisztelt Képviselő Úr!

Feltétlenül szükségesnek tartom, hogy Krasznov tábornoknak Horthy tengernagy kormányzóhoz írt levelében foglaltakhoz kiegészítőleg a következő körülményeket és eshetőségeket közöljem Nagyságoddal.

1) Egy bizonyos létszámú kozákcsapat szervezése a magyar hadseregbe való sorolás céljából: ilyképeni [sic] megoldása kérelmünknek lenne legkívánatosabb.

2) Az ententeállamok részéről történő ellenállás esetén a kozákok mint munkaerő is átszállíthatók magyar területre, állami, gyári, vagy gazdasági munkálatok végzésére, az entente szintén gondoskodik az orosz hadsereg maradványainak elhelyezéséről, miután nem akarja ezt Törökországban hagyni a jövőben.

3) A magyar kormány a humanitás értésétől vezetve, ill. az orosz nép iránti rokonszenvből fogadja el a kozákokat, miután Vrangel tbk. hadseregének a franciák által történt segélyezésének megszűnésével ezek a legnagyobb nyomornak lesznek kitéve.

4) Ha a politikai helyzetnél fogva a kozákok jelenleg nem szállíthatók át magyar területre, de az elfogadás eszméje fennáll és kívánatosnak mutatkozik, akkor anyagi támogatást kérünk 1000–2000 fő létszámú táborunk részére. A kozákokat mi Németországban fogjuk tartani. Ez esetben Magyarországgal szerződést kívánunk kötni azirányban, hogy a magyar kormány első hívására mi mindnyájan,

⁵¹ Pjotr Krasznovot 1918 augusztusában a törvényhozó hatalom szerepét a Don vidékén betöltő Nagy Doni Kozák Körzeti Kör vezérőrnagyból lovassági tábornokká léptette elő. Krasznov ezzel átugrotta az elméletileg soron következő altábornagyi rendfokozatot. А. Марыняк: i. m. 189.

⁵² HL, VKF, 2. B/168 3511/1987 27.520/d/1921 252. Gépelt magyar nyelvű másolati példány.

Krasznov tábornokkal együtt Magyarországra jövünk. Nekünk 10–50.000 német márka segélyre lenne szükségünk. Itt csupán az életszükséglethez legszükségesebb kiadásokat vettük tekintetbe.

Mint a Szerbiában tartózkodó orosz tisztek szövetségének elnöke felhívom Nagyméltóságod figyelmét azon körülményre, hogy ha Krasznov tábornok hacsak 1000 kozákkal is a magyar királyság területén fog tartózkodni, Magyarországra nézve szükséges és fontos pillanatban több ezer főt számláló, a legjobb harcosokból és ideális tisztekből álló hadsereg felett rendelkezhetnek. Az ő neve annyira népszerű, hogy elégséges egy hadparancsot kibocsátania s minden orosz hozzá fog sietni.

Magyarországra való elfogadásunk esetén nyomban létrejön egy magyar–orosz szövetség, mely szövetséget fog jelenteni az egész orosz birodalommal, miután a mi országunkban a rend a kozákok által lesz fenntartva, mert mi vagyunk a leggazdagabb bányák, petróleumforrások, termőföldek stb. birtokosai, s Déloroszország kozák területei senki másnak, mint a kozákoknak nem lehetnek birtokában.

Mi minden kiadást, amelyet a magyar állam ránk fog költeni, megtérítünk, ezért mindnyájan felelünk egymásért.

Ha Magyarország a kis entente-tal háborúba keveredne, mi egész hadsereggé fogunk kialakulni, s harcolni a románok, csehek és lengyelek ellen. Mi ezen királyság centrumában minden lázadást le tudunk szerelni és elfojtani. Mi úgy fogunk szolgálni, mint a saját törvényes kormányunknak, miután letesszük az esküt.

Ha azt mondják, hogy ez nagy kiadásokba kerül, én azt felelem, hogy ez roppant nagyfontosságú terv a birodalom védelme erősödése, s a kommunizmus elleni védekezése szempontjából, s a szomszéd államok betörése esetére [sic].

Csapatunk a hosszú háború alatt kipróbált hadseregnek lenne a keretje. Nem fogja érteni az államnyelvet, és a szokásokat sem fogja ismerni, de mint szövetségesért mindenhová kész elmenni, ahová parancsolják, háborúba, ha az ország érdekei úgy kívánják, azé az országé, amely leghamarább értett meg minket és elfogadott.

Mi a Hazánkhoz hű harcosok maradunk a jövőben is, és itt is hűen fogunk szolgálni fegyverbarátainknál.

Fogadja Nagyságod őszinte nagyrabecsülésem nyilvánítását, mellyel maradtam:

Kartasev ezredes

Budapest, 1921. május 6.

3.

Pjotr Krasznov levele Alekszej Alekszandrovics von Lampéhez,
Vrangel magyarországi katonai képviselőjéhez⁵³

1921. május 31.

Bad O.

Mélyen tisztelt Alekszej Petrovics!⁵⁴

Március hónapban Vrangel tábornoktól nagyon kedves és szívélyes, de teljesen közömbös levelet kaptam, amely nem tekinthető válasznak korábbi levelemre. Vrangel tábornokkal folytatott egész levelezésem (különböző időpontokban összesen 14 levelet küldtem neki) arról győzött meg, hogy neki sem énrám, sem tanácsaimra nincs szüksége, így a levelezést abbahagytam, mivel semmiben sem szenvedek szükségét, és a magam számára semmit sem keresek [sic]. Talán hiba volt, hogy nem rendelt magához azokban a nehéz januári napokban, lehet, hogy jelenlétem visszatartotta volna a kozákokat attól az esztelen lépéstől, hogy visszatérjenek Szovdepiába.⁵⁵ De én már régóta éreztem, hogy ha nem is Vrangel, de a környezete számára nemkívánatos személy vagyok.

Most pedig Kartasev ezredesről. Kartasev ezredes nem a megbízottam, már csak abból az okból sem, hogy én most semmilyen hivatalos pozíciót nem töltök be, és egyetlen csoportnak sem vagyok meghatalmazottja. A dolog sokkal egyszerűbb, mint az Kartasev ezredesnek tűnik. A németországi és lengyelországi politikai hatalomváltás kapcsán nem hagy nyugodni az ezen országokban internált kozákok helyzete. Kartasev ezredes saját kezdeményezésére meglátogatta a kozákokat, beszélgetett velük. Ezen beszélgetések alapján elhatározta, hogy megpró-

53 ГАРФ, ф. 5853., оп. 1., д. 5., 307. Kézírásos orosz eredeti.

54 Krasznov a megszólításban hibásan tünteti fel von Lampe apai nevét: az helyesen nem Petrovics, hanem Alekszandrovics.

55 Szovdepia – a polgárháború éveiben a fehérek így nevezték a vörös uralom alatt álló területeket, a kifejezést fehér emigráns körökben Szovjet-Oroszország és a Szovjetunió szinonimájaként használták; a szóösszetétel a Совет Депутатов (Küldöttek Tanácsa) kifejezésből származik. A Krasznov által a levélben említett probléma ahhoz a kozák lokálpatriotizmushoz vezethető vissza, amelyben komoly szerepet játszott a helyi közösséghez (hutorhoz, sztanyicához) és a földhöz való kötődés. Már láttuk, hogy a polgárháború éveiben is nehézségekbe ütközött a kozák alakulatok harctéri alkalmazása a doni, kubáni, tyereki stb. körzeteken kívül. Az emigrációba kényszerült kozákok pedig más társadalmi rétegeknél nehezebben viselték a kényszerű távollétet. Elsősorban körükben volt eredményes a hazatérést szorgalmazó francia törekvés és bolsevik propaganda. Előbbi a Vrangel-hadsereg eltartásának teherételétől kívánta ily módon megszabadulni, utóbbi pedig a rivális fegyveres erőt kívánta gyengíteni, bomlasztani. A kozák emigráció berkein belül egy külön szervezet is létrejött a hazatérés elősegítésére: Общеказачий Сельскохозяйственный Союз (kb. „Össz kozák Mezőgazdasági Szövetség”). A repatriálás részleteiről ld. Валерий Авдеев–Валерий Краснов: Изгнание и возвращение. Из истории эвакуации Русской армии генерала П. Н. Врангеля в ноябре 1920 г. из Крыма и возвращения части ее на родину. In: Русский исход. Алетея, Москва, 2004. (Русское зарубежье. Источники и исследования). 256–268., valamint Иван Калинин: Под знаменем Врангеля. Казачий исход, Москва, 2003. (Белое дело). 355–369.

bálja német és lengyel területről Magyarországra átvinni és ott letelepíteni a kozákokat. Kartasev ezredes a saját költségén utazott Magyarországra. Én egy levelet adtam neki, melyet a hatalom itteni [sic – értsd: magyarországi. – K. A.] birtokosainak címeztem, s amelyben leírtam, mit lehet kezdeni a kozákokkal és általában az orosz tisztekkel és katonákkal,⁵⁶ hogy azok ne terhet jelentsenek, hanem hasznára legyenek a befogadó államnak – íme ez az én egész megbízásom Kartasev ezredes számára.

Azt kérdezi tőlem, miért nem írtam erről a tervemről Önnek, vagy személyesen Vrangelnak. Először is egyáltalán nem tudtam róla, hogy Vrangelnak van képviselője Magyarországon. Másodszor, az elmúlt év tapasztalata (1920 áprilisában írtam [először – K. A.] Vrangelnak, amikor még minden lehetséges volt) azt mutatja számomra, hogy Vrangelnak írni teljesen felesleges, úgysem hallgat rám. A magyar kormánynak a kozákok iránt érzett erkölcsi kötelezettségből írtam levelet.

Úgy érzem, hogy tervemet, amely bátor és nem félmegoldásokon alapul, nem fogadták el. Kérem, fogadja őszinte nagyrabecsülésem és odaadásom kifejezését!

P. Krasznov

4.

Kivonat P. N. Krasznov A. A. von Lampéhez intézett leveléből⁵⁷

1921. július 21.

Másolat

...Én jól ismerem Pjotr Nyikolajevicset.⁵⁸ Becsületes ember, igazi lovag, de más embereket is a saját mércéjével mér, ezért hallgat a környezetére, és hisz is nekik. Személyemet, terveimet, elgondolásaimat stb. ott rosszindulatú pletykák övezik. Hiú, nagyravágyó embernek tüntetnek fel, és valaki fél [tőlem].⁵⁹ Így feladat nélkül maradtam. Magamról szólva hálát adok az Égnek, hogy így alakult. Most dolgozni – 99 százalékos esélyt jelent a kudarcra. De a kozákok megtagadták az engedel-

56 Ezzel a megfogalmazással ellentétben Krasznov egy későbbi, von Lampéhez intézett levelében (lásd a következő dokumentumot!) már kifejezetten csak a kozákokról beszél, mint olyan csoportról, amelynek helyzetén segíteni szeretett volna.

57 ГАРФ, ф. 5853., оп. 1. д., 6. 154–155. Gépelt orosz másolati példány, a szövegben szereplő pontozások az eredetiből átvéve.

58 Pjotr Nyikolajevics Vrangel altábornagyáról, az Orosz Hadsereg főparancsnokáról van szó.

59 Krasznov itt az Afrikan Petrovics Bogajevszkijjé fennálló, ekkor élesedő konfliktusára utal. Bogajevszkij altábornagy Krasznov utódja volt a doni atamáni poszton. Az emigrációban 1921–1922 folyamán Krasznov kísérletet tett az atamáni tisztség visszaszerzésére, megpróbálta elérni a Nagy Doni Kozák Körzeti Kör összehívását, amely elképzelése szerint Bogajevszkij helyett ismét őt választotta volna atamáná. Kettejük „küzdelmében” Vrangel egyértelműen Bogajevszkijt támogatta, akivel főparancsnokként sokkal könnyebben megtalálta a közös hangot, mint a túlságosan önálló Krasznovval.

mességet. Kerenszkij a kezében tartja Harlamovot, Harlamov Szidorint, Gnyiloribo[v] velük és másokkal együtt az ördög tudja, mit cselekszik a kozákság széttűzése érdekében, és senki nem képes még csak megóvni sem a kozákokat ettől, mert a Vrangel által megvesztegetett „Obscseje Gyelo” végül is azt írja, amit a zsidók és a szocialisták akarnak.⁶⁰

...Magyarországon kizárólag a kozákokra gondoltam, nem pedig a tisztekre. Róluk van, aki gondoskodik rajtam kívül is.⁶¹ Látva a kozákok kilátástalan helyzetét Németországban, de főképp Lengyelországban, arra gondoltam, javaslom a magyaroknak a különleges kozák alakulatok felállítását saját lovasságukon belül (a francia idegenlégió és Szovjetoroszország lett és kínai egységeinek mintájára), hogy a kozákok kiképzettségüket, harci szellemüket, lovaglótudásukat megőrizzék, és ne legyenek terhére az államnak. Írtam erről Horthynak és elküldtem neki a levelet. Ennyi az egész. Azt gondolom, a magyarok félnek az antanttól, de lehet, hogy anyagi megfontolásokból nem akarják ezt. Az volt az elgondolásom, hogy jobb a magyarokat szolgálni, akiknek érdekei nem ütköznek Oroszország érdekeivel, mint a lengyeleket, akik Oroszország elpusztításán dolgoznak.

Ez az egész kérdés. A lényege az, hogy én csak egyet szeretnék: kivezetni a kozákokat a fehér rabszolgák vagy kistílú condottierik zsoldosainak helyzetéből. Még egy dolog. Hozzám a kozákok komolyan, minden hátsó szándék nélkül jönnek. Másokhoz csak azért, hogy lenyúljanak tőlük ezt-azt, aztán továbbálljanak.

60 Krasznov ezen megjegyzése meglehetősen zavaros, nehezen értelmezhető, hiszen teljesen különböző beállítottságú, az emigrációban más-más élethelyzetben lévő személyek összehangolt cselekvését feltételezi a kozákság dezorganizálása érdekében, akiket az az egyetlen közös mozzanat fűz össze, hogy korábban valamennyiüknek volt már konfliktusa Krasznovval. A mondatban szereplő személyek életrajzi adatai: Alekszandr Fjodorovics Kerenszkij (1881–1970): trudovik, illetve eszer politikus, az Ideiglenes Kormány igazságügyi minisztere, majd 1917 júliusától elnöke, 1918-tól emigrációban élt. Vaszilij Akimovics Harlamov (1875–1957): kadet politikus, 1918-ban a Doni Nagy Kozák Körzeti Kör elnöke. Krasznov és Gyenyikin konfliktusában inkább az utóbbit támogatta. Fellépésének komoly szerepe volt abban, hogy Krasznov lemondott az atamáni posztról. 1920-tól emigrációban élt Prágában, Belgrádban, illetve a II. világháborút követően Argentínában. Vlagyimir Iljics Szidorin (1882–1943): altábornagy, a polgárháború résztvevője, 1919 februárjától a Doni Hadsereg parancsnoka; a kozák szeparatizmus egyik képviselője; 1920-ban Vrangel előbb hadbíróság elé állította, majd elbocsátotta a hadsereg kötelékéből. Az emigrációban a csehszlovák vezérkar térképészeti osztályán teljesített szolgálatot. Mihail Nyikolajevics Gnyiloribov (1882–?): vezérőrnagy, doni kozák, a polgárháború résztvevője, 1920-ban a Lengyelország területén létrehozott 3. hadsereg állományába tartozott. 1922-ben illegális úton visszatért Szovjet-Oroszországba, elfogták és kivégezték. Az Общее Дело (Közös Ügy) című újságot a korábbi narodovolec (népakarat), eszer mozgalom prominens tagja, a forradalmi mozgalomba beforakodott provokátorok leplezéséről elhíresült Vlagyimir Lvovics Burcev (1862–1942) adta ki. Burcev a bolsevik hatalomátvételt követően 1918-tól ismét emigrációban élt, jó kapcsolatokat ápolott a fehér mozgalom több prominens képviselőjével, köztük A. Gyenyikinnel és P. Vrangellel. A Párizsban megjelenő Общее Дело a „Külföldi Oroszország” egyik legfontosabb sajtóorgánumának számított, amely határozottan felémelte a szavát a Krímből evakuált hadsereg megmentése és megőrzése érdekében.

61 Krasznov ezen megjegyzése válasz von Lampe június 25-i levelének a bevezető tanulmányban idézett részére a kozákok és a haderő tisztjeinek támogatásával összefüggésben.

Spanyol vizeken horgonyzó olasz hajók ügye (1943–1945)

A spanyol polgárháború nemzetközi dimenzióinak vizsgálata igen kutatott témának számít a történészek körében. Olaszországnak a spanyol eseményekben való nagymértékű részvétele miatt a spanyol–olasz viszony is kiemelt figyelmet kap, azonban ennek II. világháborús hozományát már kevesebben érintik. A kettő között azonban szoros kapcsolat van, hiszen az olaszok magatartása a polgárháború idején egészen 1945-ig rányomta a bélyegét a spanyol külpolitika irányváltására.

Előzmények

A II. világháború esztendeiben folyamatos volt a kapcsolat a két mediterrán ország között. 1939–1942 között Madrid igyekezett politikáját az olasz érdekekhez igazítani. 1939-ben, amikor Olaszország a hadba lépés mellett döntött, Spanyolország a kezdeti semlegességét azonnal a nem hadviselő státusra módosította.¹ A szövetségesek 1942-es Fáklya hadművelete után azonban, a hadi események alakulását mérlegelve, egy egészen másfajta spanyol külpolitika körvonalai kezdtek kirajzolódni. A tengelybarát és különösen olaszbarát külügyminiszter, Ramón Serrano Suñer² – aki egyébként Franco sógora is volt – leváltása és az angolszász szimpatizáns, monarchista Francisco Gómez-Jordana kinevezése jól mutatja az irányváltást. Spanyolország tehát visszatért kezdeti semlegességéhez, jöllehet ez még egy ingatag semlegesség volt, mindenesetre a tengelyhatalmaktól egyre távolodó külpolitikát jelentett.

Olaszország hadba lépésekor sem katonailag, sem gazdaságilag nem volt felkészülve egy elhúzódó háborúra. A konfliktusban elszenvedett katonai kudar-

1 Spanyolország 1939. szeptember 4-én deklarálta semlegességét (Boletín Oficial de Estado, 1939. szeptember 5.) Az olasz hadba lépés és a spanyol nem hadviselő státus körüli levelezést ld.: Documenti Diplomatici Italiani (= DDI). IX. sor. IV. köt. Roma, 1960. 620. Mussolini Francónak, Róma, 1940. június 9.; 630. Franco Mussolininak, Madrid, 1940. június 10.

2 Nem véletlen, hogy az olasz sajtó csak Olaszország embereként (*hombre de Italia*) emlegette Suñert.

cok egyre gyengítették Mussolini pozícióját is, s a nagyfokú belpolitikai elégedetlenség már a fasiszta vezetők körében is egyértelműen érezhető volt. 1943. július 25-én a Fasiszta Nagytanács gyűlésén a politikai vezetők megfosztották bizalmuktól a Ducét, így Mussolini 1922-től épített rendszere egy nap alatt összeomlott. Mint ismeretes, a Duce politikai karrierje azonban nem ért véget az említett dátummal. Fogságából német katonák kiszabadították, majd Észak-Olaszországba szállítva megbízták egy fasiszta bábállam felállításával. Mussolini vezetésével megszületett az Olasz Szociális Köztársaság (Repubblica Sociale Italiana, RSI), vagy ismertebb nevén a Salói Köztársaság.³ Következésképpen Olaszországban egyidejűleg két kormány létezett. A Pietro Badoglio vezette hivatalos kabinet Dél-Olaszországban, a Mussolini irányítása alatt létrejött disszidens kormány Észak-Olaszországban kezdte meg működését. Ez a kettősség 1945-ig maradt fenn, amikor is Mussolini halálával (1945. április 28.) az RSI is megszűnt.

A két párhuzamos kormány megléte azonban nem pusztán olasz belügy maradt, hanem – az elismerés kérdése miatt – komoly nemzetközi problémává vált. Német nyomásra a tengely csatlós országai elismerték a salói kormányt, azonban Spanyolország kivétel maradt, hiszen Franco nem csatlakozott ezekhez az államokhoz.⁴ Ennek ellenére a Caudillo mégis szemet hunyt a Mussolinit képviselő disszidens ügynök, Eugenio Morreale (volt málagai olasz konzul) spanyolországi tevékenysége felett. A spanyol kormány hallgatólagos beleegyezésével Morrealénak sikerült kiépítenie a nem hivatalos olasz képviseletet a hivatalos Badoglio-kormány diplomáciai testülete árnyékában. Jóllehet az angolszász hatalmak diplomatái (Carlton J. H. Hayes, Samuel Hoare) folyamatosan tiltakoztak szóban és írásban is a fasiszta ügynök tevékenysége ellen, a valóságban Franco és miniszterei semmit nem tettek a diplomáciai anomália megszüntetéséért, s a kettős képviselet egészen 1945-ig fennmaradhatott. Az olasz–spanyol kapcsolatokban a Mussolini bábállama elismerése körüli hintapolitika mellett egy másik, ezzel szorosan összefüggő, megoldásra váró problémát is találunk, nevezetesen a spanyol fennhatóságú területen állomásozó olasz hadi- és kereskedelmi hajók kérdését. A spanyol kormány ambivalens magatartása erre az ügyre is rányomta a bélyegét.

A semleges spanyol vizeken horgonyzó tengeri egységek körül támadt vita olyan összetett diplomáciai esetté vált, hogy nem maradhatott a két ország „magánügye”. Tekintettel arra, hogy Olaszország 1943-as kapitulációja után Badoglio nem dönthetett önállóan külügyi kérdésekben, a spanyol problémában is a szövetségesek politikája volt az irányadó. Következésképp a hajók ügyében is az USA

3 Pier Paolo Pasolini *Salò, avagy Szodoma 120 napja* (1975) címmel készített botrányfilmet a Garda-tó vidékének fasiszta megszállásáról.

4 Japán, Bulgária, Horvátország, Románia, Szlovénia, Magyarország, Kína, Mandzsúria, Thaiföld, Burma és San Marino ismerték el hivatalosan az RSI-t. *Mariano Viganò: Il Ministerio degli Affari Esteri e le relazioni internazionali della Repubblica Sociale Italiana 1943–1945.* Universitarie Jaca, Milano, 1991. 532. Magyarország álláspontjáról részletesen ld.: *Czettler Antal: Mussolini bukása és Kállay Miklós külpolitikájának veszélyes fordulópontja.* Magyar Szemle 8. (1999) 11–12. sz. 110–134. http://www.magyzszemle.hu/cikk/mussolini_bukasa_es_kallay_miklos_kulpolitikajanak_veszelyes_fordulopontja: A hozzáférés ideje: 2011 novembere.

és Nagy-Britannia diplomatái többször is állást foglaltak, utasítva Francót a konfliktus rendezésére. A spanyol külügyi levéltár (AMAE) témához kapcsolódó gazdag iratanyaga – többségükben az olasz, az amerikai és a brit nagykövetek szóbeli jegyzékei – segítségével igen mélyen megismerhetjük az olasz hajók körüli huzavonát.⁵

A probléma az olasz fegyverszünet életbe lépésével (1943. szeptember 3.) vált igazán akuttá, mivel a dokumentum 4. cikkelye kimondta, hogy az olasz fegyveres erők „az olasz hadiflottát és az olasz légierőt haladéktalanul átadják a szövetséges főparancsnokság által megjelölt helyeken és az általa meghatározott részletes leszerelési előírások szerint”.⁶ Tekintettel arra, hogy spanyol kikötőkben nemcsak hadihajók, hanem kereskedelmi egységek is horgonyoztak, figyelembe kell vennünk az említett dokumentum 5. pontját is, mely szerint: „Az olasz kereskedelmi flottát a szövetséges főparancsnok lefoglalhatja, hogy katonai-haditengerészeti programjának szükségleteit kielégítthesse.”⁷

A szövetségeseknek és a hivatalos olasz kormánynak ez az irat szolgált tehát a spanyolokkal való tárgyalások kiindulási pontjaként. A két fent idézett cikkelyhez azonban mindenképp hozzá kell tennünk az 1907-ben elfogadott hadijogi tárgyú XIII. hágai egyezményt, mely a semleges hatalmak jogait és kötelességeit szabályozta tengeri háború esetén.⁸ Mivel mind a hágai megegyezés, mind a spanyol fegyverszünet különbséget tesz hadi- és kereskedelmi hajók között, ezért a továbbiakban e két kérdéskört érdemes külön vizsgálni.

A spanyol kikötőkben horgonyzó olasz kereskedelmi hajók kérdése

A kereskedelmi hajók ügye egyszerűbb kérdéskörnek tűnt. A hágai szerződéseket részletesebben megvizsgálva azonban már ez az eset sem volt egyértelmű. Az egyik kitétel ugyanis megemlíti, hogy a kereskedelmi flotta egységei könnyen hadihajókká alakíthatók. Valószínűleg ez a kikötés is hozzájárult ahhoz, hogy a spanyol hatóságok csak igen lassan jutottak el az állásfoglalásig a kereskedelmi hajók esetében is.

A spanyol külügyi levéltár egyik datálatlan irata szerint az olasz királyi kormány és a spanyol kormány között született egy egyezmény, melynek értelmében

5 Archivo General del Ministerio de Asuntos Exteriores (Madrid), (= AMAE, R. 3219.), Exp. 1–10. Buques italianos.

6 Az olasz katonai fegyverszünet feltételeit ld: <http://www.bibl.u-szeged.hu/bibl/mil/ww2/doksi/k30903.html>. A hozzáférés ideje: 2011 novembere. Valamint: Halmosy Dénes: Nemzetközi szerződések, 1918–1945. A két világháború közötti korszak és a második világháború legfontosabb külpolitikai szerződésai. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó–Gondolat, Bp., 1983. 554.

7 Uo.

8 A semleges országok tengeri háborúban érvényes jogairól és kötelességeiről szóló egyezmény, <http://www.icrc.org/spa/resources/documents/misc/treaty-1907-conv-rights-duties-neutral-powers-naval-war-5tdm2n.htm>. A hozzáférés ideje: 2011 novembere.

Olaszország átmenetileg Spanyolország rendelkezésére bocsátotta azt a 11 hajót, amely az olasz fegyverszünet aláírásakor spanyol kikötőkben állomásozott.⁹ Ezek közül öt hajó (*Teresa Schiaffino, Taigete, Arcola, Madda, Andalusia*) Santa Cruz de Tenerife, három (*Orata, Cherca, Trovatore*) Las Palmas, kettő (*Lavoro, Olterra*) Algeciras, egy (*Isonzo*) pedig Villa Cisneros kikötőiben horgonyzott. Az irat kimondta, hogy Olaszország tehermentesen, az aktuális hajózási körülmények között adja át a spanyoloknak a felsorolt hajókat.¹⁰

Az egyezmény aláírása után a spanyol kormány a nemzeti lobogó kitűzésével szimbolikusan elfoglalta a tengeri egységeket, a tényleges birtokbavételre azonban csak később, a rakományok tételes leltározása után került sor. Az irat kimondta még, hogy minden járulékos költséget, valamint az aláírás utáni helyváltoztatások költségét a spanyol kormánynak kell fedeznie. A spanyolok vállalták a hajók legénységének fenntartását mindaddig, amíg a hajók nem térnek vissza Olaszország tulajdonába. A második cikkely kimondta, hogy Spanyolország nem bocsáthatja a hajókat Olaszországgal, illetve annak szövetségeseivel szemben álló hadviselők rendelkezésére sem.

A hajók átengedésének értéke közel 300 millió lírának felelt meg,¹¹ mely összeget Spanyolország egy meg nem nevezett madridi bankban¹² helyezte el az olasz állam javára *hajószámla* (*cuenta de barcos*) megnevezés alatt. Az összeg éves kamatát 2,25%-ban határozták meg. Azonban a letétbe helyezett összeg, valamint a hozzáadott kamatok sem részben, sem egészben nem kerülhettek jóváírásra addig, amíg a háborús konfliktus fennállt.¹³ Az *átmeneti átruházás* azt jelentette, hogy mielőtt a háború befejeződik és Olaszország békét köt ellenségeivel, megtörténhet a hajók kiváltása. Ha ekkor a hajók spanyol kikötőkben tartózkodnak, akkor a spanyol kormánynak haladék nélkül teljesíteni kell az átadást. Amennyiben a hajók külföldi kikötőkben vagy éppen útközben vannak, Olaszországnak kell megfizetnie a visszaút költségeit.

A spanyol kormány felelősséget vállalt az esetleges állapotromlásért és meghibásodásokért, melyek javítási költségeit kártérítésként kellett Olaszországnak megfizetnie. Spanyolország továbbá magára vállalta, hogy kényszerhelyzetben – ha a hadi események alakulása ezt indokolta – az olasz legénységet angol menlevelekkel látja el, valamint gondoskodik a legénység tagjainak hazaszállításáról spanyol vagy semleges hajókkal.

Az említett megállapodás mellett született még egy titkos jegyzőkönyv is, melynek első pontja kimondta: „*Abban az esetben, ha Spanyolország hadba lépne a tengelyhatalmak oldalán, az egyezményben említett és átadott olasz hajókat – melyek spanyol kontinentális kikötőkben találhatók, illetve oda kell beérkezniük –*

9 AMAE, R. 3219., Exp. 1. Acuerdo de cesión temporal a España de los barcos italianos actualmente fondeados en puertos españoles.

10 Uo.

11 A 293 521 000 líra az egyes hajók értékének 12%-ából adódott össze.

12 A bank nevét az irat kipontozva hagyta.

13 AMAE, R. 3219., Exp.1. Acuerdo de cesión temporal a España de los barcos italianos actualmente fondeados en puertos españoles.

*át kell adni Olaszországnak, mihelyt a hajó pillanatnyi rakományának kipakolása megtörtént. Ezzel egyidejűleg a hajók átmeneti átengedéséről szóló egyezmény is hatályát veszti.*¹⁴

Az olasz fegyverszünet bejelentése után a madridi brit nagykövet egy szóbeli jegyzéket küldött a spanyol külügyminisztériumnak, melyben nyomatékosan felhívta a spanyol fél figyelmét Andrew Cunningham admirálisnak¹⁵ az olasz hadi- és kereskedelmi flottához intézett kijelentéseire. A tengernagy kérte az olasz hajók kapitányait, hogy térjenek vissza a szövetséges kikötőkbe, hogy folytathassák Olaszországnak tett szolgálataikat, élelmiszereket szállítva, valamint az Olaszországba tartó élelmiszer-szállítmányok tengeri útját biztosítva.¹⁶

Ezzel párhuzamosan a spanyol kikötővárosokban lévő olasz konzulok a helyi hatóságok segítségét kérték a hajók legénysége körében esetlegesen előforduló szabotázsakciók megfékezésére. Hasonlóan az angol diplomácia is számított a spanyol hatóságok együttműködésére az esetleges zavargások elhárításában. A brit nagykövetségnek tudomása volt arról, hogy olasz hajók – az átmeneti egyezményben említett kikötőkön kívül – állomásoztak még Vigo, La Coruña, Cádiz, Huelva, Algeciras és Cartagena kikötőiben is.¹⁷

Az angol kezdeményezések mellett olasz részről is megkezdődtek az óvatos puhatolózások. Badoglio 1943 őszén még bízott abban, hogy madridi nagykövete, Giacomo Paulucci di Calboli segítségével sikerül rendezni legalább a kereskedelmi hajók ügyét, és elérni, hogy a spanyol kormány szabadon engedje őket.¹⁸ Amikor azonban a kereskedelmi hajók ügye továbbra is függőben maradt, az olasz kormányfő decemberben személyes üzenettel fordult Francóhoz. Badoglio a spanyol kormány segítségét kérte, hogy a hajók elindulhassanak a spanyol kikötőkből. Tekintettel Olaszország tragikus helyzetére, az olasz vezető bízott abban, hogy Franco nem fog akadályt gördíteni kérése elé.¹⁹ Egy héttel később újabb sürgető üzenettel fordult Badoglio a spanyol államfőhöz, kérve Franco személyes közbenjárását az ügyben. Olaszország számára a hajók 60 000 tonnányi rakománya valóban létfontosságú volt.²⁰

Az olasz nagykövet december végi jelentésében összefoglaló képet ad az olasz hajók szabadon engedése körüli problémákról.²¹ Említést tesz a legénység hiányos technikai felkészültségéről és a fegyelem hanyatlásáról. Ez utóbbit két ok-

14 AMAE, R. 3219., Exp. 1. Protocolo secreto anejo al acuerdo de cesión temporal a España de los barcos italianos actualmente fondeados en puertos españoles. Aláírás és dátum nélkül.

15 A Földközi-tengeren a szövetségesek tengerészeti főparancsnoka, az itáliai partraszállás irányítója.

16 AMAE, R. 3219., Exp. 2. A brit nagykövetség szóbeli jegyzékének spanyol fordítása. Aláírás nélkül. Madrid, 1943. szeptember 9.

17 Uo.

18 DDI, X. sor, I. köt. Roma, 1992. 99–100. Badoglio Paulucci di Calbolinak. Brindisi, 1943. november 30.

19 Uo. 107. Badoglio Paulucci di Calbolinak. Brindisi, 1943. december 8.

20 AMAE, R. 3219., Exp. 2. Paulucci di Calboli levele, melyben a nagykövet Badoglio üzenetét közvetíti Francónak. Madrid, 1943. december 14.

21 DDI, X. sor, I. köt. Roma, 1992. 117–121. Paulucci di Calboli Badogliónak. Madrid, 1943. december 28.

kal magyarázza. Egyrészt a hosszú várakozás miatt lanyhult a fegyelem, másrészt Eugenio Morreale – a disszidens olasz ügynök – és társainak aknamunkája is jelentős hatással volt az olasz tengerészekre. Paulucci a hajók szabadon engedésének legnagyobb akadályaként azonban a spanyol kormány viszonyulását jelölte meg. A nagykövet Spanyolország ambivalens magatartását azzal magyarázta, hogy Franco nem mert Olaszország – és ezáltal a szövetségesek – számára kedvező döntést hozni, mivel tartott Berlin és Tokió szankcióitól. Paulucci jól érzékelte: Madrid helyzetét az sem könnyítette meg, hogy Berlin folyamatosan nyomást gyakorolt Francóra: Spanyolország ismerje el az Olasz Szociális Köztársaságot. A Pireneusok francia oldalán állomásozó német hadsereg fenyegető közelsége szintén óvatosságra intette a spanyol vezetőket. Nem elhanyagolható az a mozzanat sem, hogy – Paulucci szerint – a spanyolok érdekei a német megszállás alatt lévő Észak-Olaszországhoz kötődtek erősebben, nem pedig Dél-Olaszországhoz, ahol a hivatalos Badoglio-kabinet székelt. Ez utóbbi tény további diplomáciai bonyodalmakat is okozhatott a spanyol kormányzatnak. Jóllehet Gómez-Jordana külügyminiszter mindent megtett, hogy országa semlegességét minél erősebben érvényre juttassa, a spanyol politikában igen nagy befolyással bíró Falange azonban nem akarta, hogy egy a szövetségesek felé tett gesztus miatt megromoljon Spanyolország kapcsolata a tengelyhatalmakkal. Ugyan utóbbiak katonai sikerei már leáldozóban voltak, a háború egyelőre még nem dőlt el.

Az említett 1943. szeptember 9-i brit jegyzék már megfogalmazta az angol diplomácia kérését: a spanyol kormány tegyen meg minden tőle telhetőt a zavaros olasz politikai helyzet miatt a hajókon nagy valószínűséggel bekövetkező szabotázsakciók és zavargások ellen. A spanyol hatóságok azonban az angol nagykövetség újabb memoranduma után sem fordítottak különösebb figyelmet a probléma megoldására.²² Az iratban a brit diplomácia tiltakozását fejezi ki a német ügynökök illegális spanyolországi, olasz hajókra is kiterjedő tevékenysége és szabotázsakciói ellen. Az angolok már nem hagyhatták szó nélkül a Cádizban állomásozó *Fulgor* fedélzetén kitört rendbontó megmozdulást, melyet bizonyíthatóan német irányítással szerveztek.²³ Hasonló hírek érkeztek Cartagenából is, ahol a német *Lipari* kapitánya tervezett szabotázsakciót az olasz *Lavoro* nevű hajó ellen. A tájékoztatás arról is beszámolt, hogy a *Lipari* egyik mentőcsónakja aknát akart elhelyezni a *Lavoro* alatt, azonban az akció megghiúsult, mivel a bomba idő előtt felrobbant. A sikertelen merénylet következményeként egy ember meghalt, egy súlyosan megsérült, a *Lipari* kapitánya pedig fejsérülést szerzett a robbanásban. Az említett események elegendő bizonyítékul szolgáltak az angoloknak arra, hogy

22 AMAE, R. 3219. Exp. 7. Nagy-Britannia Nagykövetségének memoranduma. Dátum és aláírás nélkül. Az irat beérkezésének dátuma azonban olvasható: 1943. november 8.

23 Az angol követség egy korábbi jegyzékében (1943. október 26.) is felhívta a spanyol hatóságok figyelmét az említett illegális akcióra. A nagykövetnek információi voltak arról is, hogy a *Fulgor* nevű hajóról már korábban és rendszeresen végezték német tengeralattjárók üzemanyag-ellátását. Az ismételt tiltakozások ellenére sem tett Franco semmit, hogy az ilyen és ehhez hasonló tevékenységeket megakadályozza. Samuel Hoare: Embajador ante Franco en misión especial. Sedmay Ediciones, Madrid, 1977. 287–288.

a spanyolok semmibe vették ismételt tiltakozásaikat, és nyugodtan engedték, hogy országukban német ügynökök tevékenykedjenek. Sok esetben pedig akcióik célpontjai éppen az olasz hajók voltak, amelyeknek a kérdése amúgy is kényes diplomáciai ügy volt Spanyolország és a szövetségesek között.²⁴

Az olasz hajókra vonatkozó hivatalos angolszász és olasz diplomáciai iratok mellett érdemes kiemelni egy magánszemély, egy bizonyos Giuseppe Cosulich leveleiben megfogalmazódó véleményt is. Az illető genovai származású férfi volt, aki Madridban tartózkodott hajózási társaságok ügyeinek intézése végett. Tisztségéből eredően úgy érezte, hogy állást kell foglalnia a hajók kérdésében. A spanyol külügyminiszterhez címzett levelében leírja, hogy véleménye szerint az olasz hajók helyzete az olasz fegyverszünetből adódó anomáliának köszönhető, valamint igazságtalannak és törvénytelennek minősíti a szövetségesek olasz hadi- és kereskedelmi flottára vonatkozó követeléseit (a fegyverszünet 4. és 5. pontja). Cosulich, bízva a spanyol kormány igazságérzetében, Jordanához fordult, kérve a minisztert, hogy akadályozza meg az említett igazságtalanságot, vagyis a hajókat ne juttassák a szövetségesek kezére. Cosulich levele ugyan az olasz kolónia közvéleményének egy vadhajtásaként is értelmezhető, azonban értékes információkkal is szolgál azokról a hajókról, amelyek pillanatnyilag spanyol vizeken tartózkodtak, megemlítve a tulajdonos hajótársaságok nevét és azok székhelyét.²⁵ Ez utóbbi adat igen fontos Cosulich további okfejtése szempontjából. A genovai kereskedő igen negatív véleményen volt III. Viktor Emánuel király és a Badoglio-kabinet „*lát-szólag legitim*” hatalmáról. Cosulich szerint ez a hatalom nem lehet törvényes, mivel a királyi kormány csak a szövetségesek által megszállt területeken rendelkezik hatalommal. A levél olyan fordulatai, mint az „*ál-legitim Badoglio-kormány*” vagy Mussolini államának „*legitimitása*” nyíltan kifejezik Cosulich politikai véleményét. A Duce a közvélemény által „*lábadó, zendülő és törvénytelen*” jelzőkkel illetett északi köztársasága a levél szerzője szerint sokkal inkább megtestesíti a valós hatalmat, mint a Brindisi-központú állam. Az olasz kereskedő azzal indokolja véleményét, hogy Mussolini jóval nagyobb területekre – Róma, Genova, Milánó, Torino, Trieszt – terjesztette ki a hatalmát, mint a Badoglio-kormány. Cosulich azonban itt nagyvonalúan elhallgatja, hogy az említett területek – hasonlóan a délolasz vidék szövetséges ellenőrzéséhez – német megszállás alatt álltak. Ez a hatalmi kettősség sok bonyodalmat idézett elő Olaszország nemzetközi kapcsolataiban.

Cosulich ugyan nem kérdez rá nyíltan Spanyolország álláspontjára, de bármi legyen is Madrid döntése, a kereskedő bízik abban, hogy Franco legalább *de facto* elismeri az Olasz Szociális Köztársaság létét. Ezzel együtt a spanyol kormány azt is elismerné, hogy Badoglio nem rendelkezik hatalommal a szövetséges megszálláson kívül eső területeken. A genovai hajózási megbízott feltesz egy igen fontos kérdést: tekintettel Olaszország politikai és hatalmi megosztottságára, a spanyol vizeken horgonyzó olasz hajók vajon melyik Olaszországhoz tartoznak?

²⁴ Uo. 286.

²⁵ Az alábbi hajókat említi: *Cherca, Isonzo, Andalusia, Lucia C., Trovatore, Orata, Madda, Teresa Schiaffino, Fulgor*.

Badoglióhoz vagy Mussoliniéhoz? Ennek eldöntésére Cosulich azt javasolja, hogy a hajók regisztrációs helyét kell figyelembe venni, és ez alapján könnyen megállapítható, hogy az adott hajó melyik Olaszország tulajdonát képi. A hajójegyzék szerint a hajók Róma, Genova és Trieszt kikötőiben lettek lajstromba véve, vagyis semmiféleképp nem tarthatnak a Badoglio-kormányhoz, mivel az említett városok felett Mussolini gyakorolja a hatalmat – érvel Cosulich. Ha Franco engedne Badoglio kérésének, az – a fenti okfejtés alapján – teljesen jogtalan eljárás lenne.

Spanyolország semlegessége a másik ok az olasz hajóügyi képviselő szerint, mely összeegyeztethetetlen a hajók szövetséges fennhatóság alá tartozó területnek való kiadásával. Egy semleges államnak *„tartózkodnia kell a hadműveletekbe való közvetlen vagy közvetett beavatkozástól bármelyik hadviselő fél oldalán”* – írja. Majd határozottan kijelenti Cosulich, hogy Spanyolországnak meg kell akadályoznia, hogy a hajók hadi céllal útnak induljanak.²⁶ Hogy hivatkozásának jogi alapot adjon, a kereskedő a Nagy-Britannia és az Egyesült Államok között 1871. április 8-án megkötött washingtoni szabályzatot idézi még, melyet egyébként alapvetően az 1907-es második hágai békekonferencia is átvett.

A madridi német diplomáciai képviselő is hasonló véleményen volt, mint az idézett olasz magánszemély. Hitler nagykövete jegyzékben fordult a spanyol külügyminiszterhez, utalva egy október 2-i beszélgetésükre, amikor a német diplomata kifejezte Jordana gróf előtt az olasz hajók spanyol kikötőiben maradásának jelentőségét. Akkor Jordana ígéretet tett, hogy személyesen fog eljárni az ügyben. A nagykövet azonban jól érzékelte, hogy a Badogliót képviselő olasz diplomácia igen erős nyomást gyakorolt a spanyol kormányra a hajók kiadatása ügyében. A német diplomata erre némi hajlandóságot is vélt felfedezni a spanyol kormányban. Ennek egyik jele például az volt, hogy a Cesena hajó kapitányát és egy másik vezető tisztet leváltottak, mivel azok nem akarták elhagyni a kikötőt. Ennek ellenére a német diplomácia bízott abban, hogy a spanyol kormány a jövőben visszautasít majd hasonló segítségeket.²⁷ Összességében a dokumentumokból jól kiolvasható tehát, hogy a németeknek és Mussolini bábá államának is az volt az érdeke, hogy a hajók spanyol fennhatóság alatt maradjanak, és semmiképp ne kerüljenek az ellenség – vagyis a szövetségesek – kezére.

Madrid hivatalos álláspontja a Külügyminisztérium Nemzetközi Jogi Tanácsadó Hivatalának jelentéséből válik egyértelművé.²⁸ E dokumentum szerint egy hadviselő ország kereskedelmi hajói esetében *„a semleges országoknak semmiféle, a semlegességből eredő különleges eljárást nem kell gyakorolniuk”*. Vagyis ha ezek a hajók semleges kikötőkbe lépnek, a semleges országnak nem kell kü-

26 AMAE, R. 3219., Exp. 2. Giuseppe Cosulich levele Jordanának. Madrid, 1943. november 20. Cosulich még egy hasonló tartalmú levelet is írt szintén a spanyol külügyminiszternek. Uo. Madrid, 1943. november 29.

27 AMAE, R. 3219., Exp. 2. A német nagykövetség aláírás nélküli jegyzéke a spanyol külügyminisztériumnak. Madrid, 1943. november 29.

28 AMAE, R. 3219., Exp. 2. A Külügyminisztérium Nemzetközi Jogi Tanácsadó Hivatalának jegyzéke. Olvashatatlan aláírás. Madrid, 1943. december 7.

lönleges intézkedéseket hoznia. A hajókat nem kell internálnia, ami hadihajók esetében viszont indokolt volna.

Az irat úgy véli, hogy a hatóságok jogtalanul járnának el, ha az olasz kereskedelmi hajók szabad mozgását korlátoznák, mivel semleges államnak nincs joga megakadályozni ezen hajók szabad kereskedelmét. Ez csak abban az esetben változhat, ha a hajók tevékenysége veszélyeztetné az ország semlegességét és a semleges kikötők biztonságát – vonja le a következtetést a hivatal jegyzéke.

1943 utolsó napján datált levelében a madridi brit nagykövet újra tiltakozását fejezte ki a spanyol külügyminiszter előtt Eugenio Morreale ügynök illegális tevékenysége miatt, melynek beszüntetéséért a spanyol hatóságok semmit nem tettek. Az ismételt tiltakozás közvetlen oka az volt, hogy a fasiszta megbízott arra utasította a Las Palmas és Tenerife kikötőiben horgonyzó hajók kapitányait, hogy ne engedelmesskedjenek az olasz királyi kormány utasításainak. Az angol diplomácia remélte, hogy Franco intézkedéseket fog tenni, hogy hasonló esetre ne kerüljön sor a jövőben, és bízott abban is, hogy a spanyol hatóságok minél hamarabb elrendelik Morreale és más fasiszta ügynökök kiutasítását.²⁹

Az iratokból kiderül, hogy a vitás helyzet még 1944-ben is fennállt, amikor Jordana az amerikai követségnek írt szóbeli jegyzékben fejezte ki kormánya álláspontját.³⁰ Az irat általános irányelvként kiemeli, hogy „amíg a háború tart, minden elsüllyesztett [spanyol] hajót kártéríteni kell egy másik hajóval”. A négy elsüllyesztett spanyol hajó közül kettőért (*Castillo Oropesa*, *Monte Igueldo*) már Olaszország vállalta a felelősséget, azonban a másik két hajó elsüllyedéseért – az angol tengeralattjárók támadása miatt – Nagy-Britanniát tartották a spanyolok felelősnek. Mivel Franco kormánya ragaszkodott a „hajót hajóért” elv betartásához, a spanyolok hét olasz hajó közül ötöt hajlandóak lettek volna átengedni, míg kettőt (*Madda*, *Trovatore*) a saját elsüllyedt hajóik kompenzációjaként tartottak volna meg. A spanyol külügyminiszter ezt az engedményt igazán „baráti és előzőkeny” eljárásnak minősítette, és remélte, hogy az angolszász kormányok is értékelné fogják ezt a gesztust.³¹

Feltehetőleg 1944. februári keltezésű az az irat, mely újabb részleteket tár elénk az olasz kereskedelmi hajók ügyében folyó tárgyalásokról.³² A jegyzék tizenöt, spanyol kikötőben horgonyzó olasz hajóról tesz említést, melyek közül Spanyolország csak nyolcnak adott eltávozási engedélyt.³³ A fennmaradó hét hajó

29 AMAE, R. 3219., Exp. 2. Hoare Jordanának. Madrid 1943. december 31.

30 AMAE, R. 3219., Exp. 3. A spanyol külügyminiszter szóbeli jegyzéke az Egyesült Államok Nagykövetségének. Madrid, 1944. január 17.

31 Néhány nappal később Jordana Paulucci előtt is kifejtette kormánya álláspontját. AMAE, R. 3219., Exp. 3. Gómez Jordana szóbeli jegyzéke Paulucci di Calbolinak. Madrid, 1944. január 21. Ebben a jegyzékben Jordana hivatkozik a Bonomi és Carceller között született nizzai megállapodásra is, mely szerint Spanyolország nem teljesítheti Nagy-Britannia kérését az olasz hajók kiadatása ügyében.

32 Az irat nincs datálva, azonban a szövegbeli február 16-ra való utalás miatt valószínűleg február második felében született a dokumentum.

33 Vissza kell utalnunk a hajók átmeneti átadását rögzítő egyezményre, mely csak tizenegy hajóról ír. Egy 1944. végi dokumentum viszont tizennégy hajót nevez meg. Archivo Storico del Ministero degli Affari Esteri (Roma), Serie Affari Politici, 1931–1945 (= ASMAE, SAP), Spagna, b. 66. Marchiori jegyzéke a

nem kapta meg az engedélyt, tekintettel arra, hogy ezek a két ország között fennálló tárgyalások részét képezték.³⁴ Ennek ellenére a szövetségesek és az olasz királyi kormány továbbra is ragaszkodott a maradék hét hajó kiadatásához is. Erre a spanyol kormány válaszában a korábbi álláspontját ismételte meg, vagyis hogy hajlandó volna öt hajó (*Orata, Andalusia, Cherca, Isonzo, Teresa Schiaffino*) szabadon engedésére, kettőt azonban (*Madda, Trovatore*) az elsüllyedt spanyol hajók kompenzációjaként kívánja megtartani.

Nagy-Britannia nem értett egyet a spanyol javaslattal, viszont beleegyezett volna, hogy Spanyolország hajóbérleti díj megfizetésével megtarthassa a kért hajókat. Ellenkező esetben megtiltották volna az elsüllyedt *Monte Gorbea* hajóért kompenzációként Németországtól kapott *Corrientes* hajó közlekedését is.

A nehézkes tárgyalások eredménye végül az lett, hogy a spanyol külügyminiszter beleegyezett az öt olasz kereskedelmi hajó szabadon engedésébe. Egy hónap múlva a hatóságok a tizenegyből hat hajót adtak át végül a szövetségeseknek.³⁵ A maradék hajók átadásának ügye két ok miatt is tovább húzódott. Egyrészt a spanyol kompenzáció kérdése, másrészt a németországi volfrámszállítmányok kapcsán egyre élesebbé váló vita miatt. Az 1944. április 29-én aláírt spanyol–amerikai egyezmény azonban pontot tett az ügy végére, a szövetségeseknek kedvező módon rendezve a hónapok óta húzódó problémát. A kereskedelmi hajók elhagyhatták tehát a spanyol kikötőket, és a május 2-án nyilvánosságra hozott egyezmény előíranyozta a hadihajók ügyének mihamarabbi döntőbírói megoldását is.

A spanyol felségjogú vizeken állomásozó olasz hadihajók körüli jogi vita

Az említett spanyol–amerikai egyezmény rendezte ugyan a kereskedelmi hajók ügyét, a hadihajók problémájának megoldásáig még további kilenc hónapra volt szükség. Az iratokból az is kitűnik, hogy míg az angol diplomácia főleg a kereskedelmi hajók ügyében emelte fel a hangját, az amerikaiak a hadihajók körül támadt vita megoldásán dolgoztak.

Az olasz fegyverszünet megkötése után, 1943. szeptember 10-én Mahón kikötőjében horgonyzott a cirkáló *Attilio Regolo* és három torpedóromboló, a *Mitragliere*, a *Fuciliere* és a *Carabinieri*. Ugyanazon a napon lépett be Polensa kikötőjébe három torpedóromboló, az *Orsa*, az *Impetuoso* és a *Pegaso*. A két utóbbi hajó kapitánya úgy döntött, hogy 24 órán belül elhagyják a kikötőt és a nyílt

Politikai Főigazgatósághoz Paulucci di Calboli tevékenységéről. Róma, 1944. december 23. Az olasz külügyminisztérium egyik későbbi irata ismét tizenöt kereskedelmi hajót említ. ASMAE, SAP, Spagna, b. 83. Róma, 1945. július 23.

34 Ezek a tárgyalások a Mussolini hatalma alatti nizzai megállapodásra vonatkoztak.

35 Hayes emlékirataiban szintén tizenegy hajóról tesz említést. *Carlton J. H. Hayes: Misión de guerra en España. Epesa Argentina, Buenos Aires, 1946.* 238. Az idézett iratokban felbukkanó adatok pontatlanosága – 11, 14, 15 hajó – is jól mutatja az ügy egészen kaotikus jellegét.

tengeren horgonyoznak le. A többi hajót az előírás szerinti 24 óra elteltével a spanyol hatóságok internálták. A hajók kapitányai együttműködőnek bizonyultak, megígérték, hogy segítenek a hajók kötélzetének és vitorláinak a leszerelésében, hogy azok a spanyol döntés értelmében ne tudják a kikötőt elhagyni. Ugyanakkor kifejezték azt is, hogy nem értenek egyet az internálással. Ellenvetésük alapjául a XIII. hágai egyezmény 19. cikkelyét hozták fel, mely kimondta, hogy a 24 óra további 24 órával meghosszabbítható abban az esetben, ha „a hajók a megérkezésüktől számított 24 órán belül nem kapnak szemet a semleges államtól”.³⁶ Néhány nap múlva megérkezett még Mahón kikötőjébe az M. Z. 780 jelzésű partraszálló csónak, valamint a Vöröskereszt egyik csónakja, R. A. M. A. jelzéssel. Barcelonába futott be további két partraszálló csónak, az M. Z. 778 és az M. Z. 800. A spanyol hatóságok 24 óra elteltével ezeket is internálták.³⁷

Természetesen a spanyol eljárás az angolszász és az olasz diplomácia heves tiltakozását váltotta ki. Mindhárom fél diplomáciája szóbeli jegyzékkel fordult Gómez-Jordanához.³⁸ Az internálás ellen érvként az olasz fegyverszünet 4. pontját hozták fel, melynek értelmében a hajók éppen úton voltak a megjelölt szövetséges kikötők irányába, és csak azért érintettek spanyol kikötőket, hogy üzemanyagot vételezzenek, valamint a sebesülteket biztonságba helyezték. Mindhárom ország képviselője, hivatkozva az említett cikkelyre, kifejezte reményét, hogy Spanyolország feltehetőleg nem fogja megakadályozni, hogy az olasz hadihajók elhagyják a kikötőket. Bízta abban is, hogy a spanyolok majd üzemanyaggal is ellátják a szóban forgó hajókat.³⁹

Jordana október 6-án válaszolt mindhárom szóbeli jegyzékre. A külügyminiszter kifejtette, hogy kormánya nem tudja teljesíteni sem az olasz, sem az angolszász hatalmak kérését, mivel a hajók érkezésüktől számított 24 óra elteltével sem hagyták el a kikötőt, ezért a hatóságok teljesen jogszerűen jártak el az internálásukkal. Jordana azzal is érvelt, hogy az olasz fegyverszünet a semlegesek számára *res inter alios acta*, és ennek betartása vagy be nem tartása jogilag nem érinti a semleges államokat. Továbbá, tekintve, hogy a fegyverszünet csak az ellenségeskedést szüntette be, s nem teremtett békét, a semleges hatalmak számára továbbra is életben maradtak a semlegesség jogai és kötelességei. A 24 órás meghosszabbítás tekintetében Spanyolország a hágai döntést egyrészt *választhatónak* („*facultativo*”), másrészt a semlegesség kitételeinek fenntartásával értelmezte.⁴⁰

36 <http://www.icrc.org/spa/resources/documents/misc/treaty-1907-conv-rights-duties-neutral-powers-naval-war-5tdm2n.htm>. A hozzáférés ideje: 2011. novemberre.

37 José de Yanguas Messía: *La cuestión de los buques de guerra italianos internados en puertos españoles* (1943–45). Artes Gráficas Diana, Madrid, 1950. 19.

38 Az USA Nagykövetsége szeptember 13-án, Nagy-Britannia Nagykövetsége szeptember 15-én, Olaszország Nagykövetsége pedig szeptember 27-én fejezte ki írásbeli tiltakozását a spanyol külügyminiszter előtt.

39 J. de Yanguas Messía: i. m. 19–20.

40 Uo. 20.

Mivel a hajók ügyében továbbra sem történt érdemi változás, 1943. október 12-én⁴¹ az amerikai követ, Hayes személyesen adott át egy újabb jegyzéket a spanyol külügyminiszternek.⁴² Jordana megígérte, hogy a minisztérium jogászai ki fogják vizsgálni az ügyet, és remélte, olyan döntés fog születni, mely egyrészt kielégíti a szövetségeseket, másrészt viszont nem sérti a nemzetközi jog szabályait sem.⁴³ Az amerikai diplomácia bízott a gyors ügyintézésben, azonban ez nem következett be, a hadihajók problémája olyan összetett kérdéssé vált, hogy rendezése egészen 1945 januárjáig elhúzódott. Végül az amerikai diplomácia belement a spanyol javaslatba, ami alapján az ügyet döntőbírói jogkörbe utalták.⁴⁴

Az Egyesült Államok követe 1944 januárjában újra hangot adott panaszának az olasz hajók visszatartása miatt. Jordana válaszában úgy ítélte meg, hogy az USA túlságosan nagy nyomás alatt tartja a spanyol kormányt, és igényei egyre csak nőnek.⁴⁵ Február 3-án Hayes újra indítványozta, hogy rendezzék végre a két ország közötti függő ügyeket. Első helyen az olasz hadihajókat, másodsorban pedig a kereskedelmi hajókat említi.⁴⁶

Jordana váratlan halála után (1944. augusztus 3.) az új külügyminiszterre, a korábbi vichyi nagykövetre, José Félix de Lequericára várt az olasz hadihajók megoldatlan problémája. Ő sem tudta teljesen normalizálni a két ország közötti furcsa diplomáciai viszonyt, az olasz hajók ügyében azonban néhány fontos lépést tudott tenni. Hayes Lequerica előtt kifejtette, hogy ha Spanyolország végre kiadná az olasz hadihajókat, azzal Franco a gyakorlatban kinyilvánítaná jóindulatát az USA iránt, tekintve hogy a szövetségesek a visszajuttatott hajókat a Japán elleni hadműveletekben fel tudnák használni. Ennek ellenére a spanyol kormány továbbra is kitartott álláspontja mellett, azonban Lequerica megígérte, hogy amint olyan megoldást tud kormánya találni, amely a nemzetközi joggal összeegyeztethető, akkor a spanyol hatóságok nem késlekednének a kérés teljesítésében.

Hayes és Lequerica október–november folyamán háromszor is találkozott személyesen. Ezeken a megbeszéléseken a külügyminiszter biztosította a nagykövetet arról, hogy a hajók rövid időn belül elhagyják a spanyol kikötőket, azonban a pontos dátumról még nem született döntés. Hayes már távozását tervezte Madridból, azonban a hajók ügyének megoldása előtt nem akarta elhagyni a spanyol fővárost. Lequerica megígérte az ügymenet felgyorsítását, és szellemesen hozzá-

41 Hayes először október 22-i dátummal említi az irat átadását. C. J. H. Hayes: i. m. 207. Azonban néhány oldallal később (238., 245.) a feljegyzés dátumaként október 12-ét jelöli meg. Mivel más utalásokban is ez utóbbi időpont fordul elő, az előző keltezés feltehetőleg csak nyomdahiba lehetett.

42 Uo. 207., 238., 245.

43 Uo. 207.

44 Uo. 326–327.

45 Uo. 245.

46 Harmadik megoldásra váró ügyként a németországi volfrámszállítmányok beszüntetését nevezte meg. A negyedik pontban a tangeri német konzulátus bezárását, a német náci ügynökök spanyol területről való kiutasítását, valamint a német kém- és szabotázsakciók megtiltását említi Hayes. A lista utolsó pontja a Kék Hadosztály maradékának a visszavonását írja elő. Uo. 251.

fűzte még, hogy Hayes nyugodtan elutazhat Spanyolországból „az ezüsttálcán felkínált olasz hadihajókkal”.⁴⁷

Lequerica egy ismert nemzetközi jogászhoz, José de Yanguas Messíához⁴⁸ fordult, hogy – ha sem az angolszászoknak, sem az olasz nagykövetnek nincs ellenvetése – vállalja el a döntőbíráskodás feladatát. Egyik félnek sem volt végül kifogása a nagy tiszteletben álló és szakmailag elismert jogász személye ellen. Mindannyian elfogadták, hogy Yanguas Messía határozatát döntőbírói értékűnek tekintik, és ennek alapján egyezsége jutnak az olasz hadihajók ügyében. A bírói döntés 1944. december 29-én készült el. A jogászdoktor számára a kérdésnek alapvetően két oldala volt. Egyrészt meg kellett vizsgálnia, vajon a spanyol kormány jogosan járt-e el a hajók internálásával. Másrészt el kellett döntenie, hogy a hajók az adott pillanatban visszaadhatóak voltak-e, és ha igen, melyik peres felet illeti meg a birtoklásuk.

Yanguas Messía kiindulási pontja a XIII. hágai egyezmény 19. cikkelye volt, ami szerint a spanyol hatóságok elvileg jogszerűen jártak el, amikor a 24 óra elteltével internálták az idegen hajókat. Akkor a kapitányok elfogadták a döntést azzal az észrevétellel, hogy a spanyol kormány ugyanannak az egyezménynek egy kiegészítését is figyelembe vehette volna, mely szerint a 24 órás határidő abban az esetben kitolható, ha a hajók nem kapnak elegendő üzemanyagot ahhoz, hogy a saját nemzetükhöz tartozó legközelebbi kikötőbe elérhessenek.

Spanyol részről tehát a vitatott pont az egyezmény 19. cikkelyének értelmezéséből eredt. Egy semleges ország kötelezhető-e arra, hogy egy hadban álló nemzet hadihajóját üzemanyaggal lássa el, vagy ellenkezőleg, a hajóknak maguknak kell-e gondoskodni az utánpótlásról? Abban az esetben, ha a hajók erre képtelenek, felmerül a második kérdés, vajon a 24 órás határidőt szigorúan be kell-e tartani vagy sem. Messía szerint az alapvető probléma onnan eredt, hogy a felek különböző módon értelmezték az üzemanyag-ellátásra vonatkozó részt. Míg a szövetségesek és Olaszország *kötelezőnek*, a spanyol kormány *fakultatívnak* értelmezte ezt a pontot.

Valójában a döntőbírói határozat az említett cikkely értelmezésére szorítkozott. Tekintve, hogy ez a rendelkezés nem írta elő az üzemanyag-ellátás kötelezettségét, ez alapján Yanguas Messía döntése kimondta, hogy nem létezett olyan meghagyás, mely egy semleges államot hadviselő hajók ellátására kötelezett volna.

A spanyol álláspont másik meggyőző érve az olasz fegyverszünet már említett 4. pontja, mely Spanyolország számára valóban *res inter alios acta* volt. Azért is, mert a háború Németország ellen tovább folyt, így Spanyolországnak továbbra is tiszteletben kellett tartania a semlegesség kritériumait.

A peres felek szinte teljesen figyelmen kívül hagyták a jogtörténész egyik fontos megállapítását. Yanguas Messía bírói döntésében ugyanis kiemelte, hogy az

47 Uo. 328.

48 Yanguas Messía a madridi egyetem nemzetközi jogi tanszékének tanára volt. Korábban a Vatikánál akkreditált nagykövetség diplomáciai tisztségét is betöltött.

1907-es hágai megállapodás óta eltelt majdnem negyven évben olyan jelentős változások történtek, melyek közvetve vagy közvetlenül hadi döntésekre is kihatással lehetnek. Amikor a század elején megszületett a döntés, a hajók szénnel való ellátása nem jelentett különösebb problémát, és a szabadpiac működésének köszönhetően az állam passzívan figyelhetette az ilyen akciókat, a semlegesség szabályainak áthágása nélkül. A háborús esztendőkből azonban az üzemanyag-ellátás már központi kérdés volt, főleg azoknak az országoknak, amelyek nemzeti területükön kevés nyersanyaggal rendelkeztek. A világháború idején Spanyolországban bevezették a jegyrendszert az üzemanyag elosztásában is, s az azt irányító szervnek állami meghatalmazásra volt szüksége az üzemanyag eladásához. Az állam azonban abban az esetben megtagadhatta ezt az engedélyt, ha semlegessége az üzemanyag eladásával sérült volna, vagy ha saját belső ellátása emiatt hiányt szenvedett volna. A döntőbíró Messía mindkét korlátozást jogosnak ítélte meg: az elsőt a semleges státusból adódó nemzetközi kötelezettségek, a másodikat az állam saját létfenntartási joga miatt, hiszen háborús években az üzemanyag igen fontos érték volt mind a hadviselő, mind a semleges államoknak.⁴⁹

A hágai döntés, mint korábban említettük, előírta, hogy hadviselő hajók normális esetben nem tartózkodhatnak 24 óránál többet semleges kikötőkben. Az olasz hadihajók spanyol kikötőkbe lépése óta eltelt tizenöt hónap miatt ez a kikötés azonban már hatályát veszítette. Mégis, mi módon lehetne megoldást találni egy már elévült jog felelevenítésére? Erre Messía úgy adja meg a választ, hogy a bírói döntés kihirdetésétől kell számítani az új 24 órás határidőt.

A december 29-én megszületett döntőbírói határozat elfogadására Hayes és Lequerica egy külön egyezményben vállalt kötelezettséget. Az egyezményhez csatolt első jegyzőkönyv előírta, hogy az ítélet addig nem léphet hatályba, amíg a brit nagykövet, kormánya képviselőjében, nem csatlakozik Hayes és Lequerica megállapodásához. A második jegyzőkönyv pedig azt rögzítette, hogy a spanyol külügyminiszter és az amerikai nagykövet együttesen fogják ismertetni az egyezmény szövegét az olasz nagykövettel.⁵⁰ Brit részről január 6-án, olasz részről január 9-én történt meg a december 29-i egyezményhez való csatlakozás.⁵¹

Messía bírói döntésének kihirdetésére 1945. január 14-én került sor az amerikai nagykövetség Goya Szalonjában. Ludovico Gallarati Scotti a döntésről szóló elemzésében a ceremónián részt vevő személyek közt felsorolja a spanyol külügyi államtitkárt, az angol és az olasz ügyvivőket, valamint az amerikai tanácsost, Butterworthot.⁵² Messía 1950-ben megjelent retrospektív magyarázatában azonban arról ír, hogy a jelenlévők között nem volt ott a spanyol külügyi államtitkár. Gallarati Scotti felsorolásából viszont Hayes maradt ki, akinek jelenléte nélkül

49 J. de Yanguas Messía: i. m. 23–24.

50 Uo. 26–28.

51 Angol oldalról James Bowker, olasz részről a Paulucci távozása utáni ideiglenes megbízott, Luciano Mascia szignálta az iratot. Uo. 28–29.

52 Ludovico Gallarati Scotti: L'internamento di navi da guerra italiane nella Spagna neutrale. Dott. A. Giuffrè, Milano, 1948. Ót idézi: J. de Yanguas Messía: i. m. 10.

azonban nem kerülhetett volna sor az irat ismertetésére és aláírására. Messía arról is beszámol, hogy a határozat felolvasása után ő maga ment a Santa Cruz Palotába, ahol Lequerica is szignálta az Egyesült Államok nagykövetségén már ismertett iratot.

A döntőbírói határozat ismertetésére tehát január 14-én került sor. Messía utal rá, hogy az eredeti dátum január 13. lett volna, azonban a Baleári-szigetek kedvezőtlen időjárási körülményei miatt az üzemanyag-ellátást vállaló olajszállító hajók érkezése veszélybe került. Az egynapos haladék azonban elegendő volt ahhoz, hogy az üzemanyag megérkezzen az olasz hadihajókhoz, s így azok a bírói döntés ismertetésétől számított 24 órán belül, 1945. január 15-én elhagyhatták a spanyol kikötőket.

A kereskedelmi hajók ügyében idéztük Giuseppe Cosulich fellépését. Az olasz hadihajók körüli vitában is érdemes megvizsgálni a *disszidens* Olaszország álláspontját. Ez alkalommal nem egy magánszemély, hanem az RSI spanyolországi nem hivatalos képviselője, Eugenio Morreale szólalt fel. Amikor a fasiszta ügynök tudomást szerzett a bírói határozat elfogadásáról, egy Lequericához írt szóbeli jegyzékben adott hangot tiltakozásának.⁵³ Mussolini megbízottja az amerikai külügyi államtitkár január 19-i nyilatkozatából értesült arról, hogy a visszakövetelt hajók a szövetségesek haderejét fogják végül erősíteni, vagyis az Olasz Szociális Köztársaság – melynek érdekeit Morreale képviselte – ellen is bevetethők lesznek. A fasiszta megbízott kormánya nevében panaszt emelt a spanyol külügyminisztériumban, mivel a döntőbírói határozat aláírásával a barátinak tekintett spanyol kormány az RSI ellenségeit részesítette támogatásban. Lequerica Morrealénak küldött válaszához csatolta Messía határozatának másolatát, melynek értelmében a spanyol kormány megszüntette az olasz hajók internálását. A döntés jogosságának alátámasztására a külügyminiszter a XIII. hágai egyezmény 19. cikkelyére hivatkozott a fasiszta ügynök előtt is.⁵⁴

A semleges spanyol vizeken horgonyzó olasz hajók kapcsán támadt diplomáciai vita jelentőségét az a tény mutatja, hogy az angolszász diplomaták Spanyolországgal szembeni panaszai között 1943–1945 során, mint láthattuk, folyamatosan napirenden maradt a hajók megoldatlan ügye. A náci ügynökök Spanyolországból való kitiltása, a németországi volfrámszállítmány felfüggesztése, a tangeri német konzulátus bezárása, valamint a Kék Hadosztály keleti frontról történő teljes kivonása mellett a szövetségesek elvárták Spanyolországtól az olasz hajók problémájának rendezését is, mintegy garanciájaként a szövetségesek iránt tanúsított jóindulatú semlegességnek.

53 AMAE, R. 3219., Exp. 6. Morreale szóbeli jegyzéke Lequericának. Madrid, 1945. január 29.
54 Uo. Lequerica Morrealénak. Madrid, 1945. február 1.

Jugoszlávia és az el nem kötelezett országok belgrádi kongresszusa, 1961

A Foreign Office iratai tükrében*

Ötven évvel ezelőtt, 1961. szeptember 1–6. között 25 fejlődő ország állam- és kormányfője gyűlt össze Belgrádban, hogy megvitassa a világ aktuális kérdéseit és alternatívát kínáljon a kelet–nyugati bipoláris szembenállásra. Tanulmányomban a brit külügyi iratok alapján azt vizsgálom, hogy a brit diplomácia milyennek látta Jugoszlávia szerepét a konferencia előkészítésében, miként értékelte Tito konferencián nyújtott szereplését, és hogyan alakultak a jugoszláv–nyugati kapcsolatok a csúcstalálkozót követően. Vizsgálom azt is, hogy a brit külügyminisztérium miként viszonyult a tömbön kívüliek mozgalmához, milyen rövid és hosszú távú következtetéseket vont le a belgrádi megbeszélésekről. Mint ismeretes, India és Egyiptom hagyományosan kitüntetett helyet foglalt el a brit stratégiai gondolkodásban, de 1948 után, a szovjet–jugoszláv konfliktus elmérgesedését követően megélnékültek a jugoszláv–brit kapcsolatok is.¹

A második világháborút követően a szovjet–amerikai hidegháborús szembenállás eszkalálódásával a világ több táborra szakadt, két meghatározó szövetségi rendszer alakult ki. A gyarmati felszabadító mozgalmak megjelenésével és a régi gyarmatbirodalmak fokozatos felbomlásával azonban új erők tűntek fel a világpolitika színpadán. Az újonnan függetlenné vált afrikai és ázsiai gyarmatok (csak 1960-ban, „Afrika évében” 17 új állam vált függetlenné a fekete kontinensen) nem kívántak egyik vagy másik katonai szervezethez csatlakozni, hanem semlegességük, tömbönkívüliségük hangoztatásával hasznot kívántak húzni a két tábor közt feszülő ellentétekből.

A mozgalom gyökerei egészen az 1950-es évek elejére nyúlnak vissza. 1952. december 12-én Kairóban 12 afrikai és ázsiai ország deklarálta semlegességét a kelet–nyugati konfliktusban. 1954. június 28-án Csou En-laj kínai (1949–1976) és Dzsaváharlál Nehru indiai miniszterelnök (1947–1964) öt elvben

* A jelen tanulmány megírásához a levéltári anyag összegyűjtését a Magyar Ösztöndíj Bizottság Magyar Állami Eötvös Ösztöndíja (2011) biztosította számomra.

¹ Az 1948–1953 közti brit–jugoszláv kapcsolatok alakulására lásd: Vukman Péter: „Tito felszínen tartása”: Nagy-Britannia szerepe Jugoszlávia gazdasági megsegítésében (1948–1953). *Külpolitika* 15. (2009) 4. sz. 110–129. és Vukman Péter: Brit katonai segély Jugoszláviának és a háromhatalmi–jugoszláv tárgyalások (1950–1953). *Világtörténet* 32. (2010) 1–2. sz. 20–35.

(*Panca Sila*) határozták meg a békés egymás mellett élés alapelveit, amit a 29 afrikai és ázsiai ország részvételével megtartott bandungi konferencia záróközleménye (1955. április 24.) 10 pontban bővített ki.² 1960-ban pedig, az Egyesült Nemzetek közgyűlésén India, az Egyesült Arab Köztársaság, Ghána, Indonézia és Jugoszlávia képviselői közös beadványban sürgették Hruscsov szovjet pártfőtitkár és Kennedy amerikai elnök mielőbbi találkozóját.³ A bandungi szellem „intézményesülésének” újabb állomását jelentette a tömbön kívüli, más néven az el nem kötelezett országok állam- és kormányfőinek első, belgrádi konferenciája.

A mozgalom formálódásában Nehru, valamint a fiatal és energikus Gamel Abdel Nasszer mellett meghatározó szerepet játszott Josip Broz Tito jugoszláv állam- és kormányfő is. A szovjet–jugoszláv konfliktus 1948-as kitörését és a két ország közti viszony gyors megromlását követően Jugoszláviát eretneknek nyilvánították, és kiközösítették a szovjet táborból. Sőt, mivel a szovjet katonai és polgári tanácsadók kivonása (1948. március 18–19.) időben egybeesett az Egyesült Államok és Nagy-Britannia Trieszttel kapcsolatos deklarációjával (1948. március 20.), a balkáni állam szövetségesek nélkül maradt. Habár a jugoszláv vezetésben már ekkor megfogalmazódott a „harmadik út”, vagyis az egyenlő távolság tartása mind a Szovjetuniótól, mind az Egyesült Államoktól,⁴ a Szovjetunió és a népi demokráciák gazdasági blokádja, az éhínség és a nyomában fellépő belpolitikai instabilitás veszélye, valamint a szovjet propagandaháború, a Jugoszlávia elleni katonai támadás állandó lebegtetése miatt a jugoszláv vezetők a Nyugathoz való közeledésben voltak érdekeltek. Habár Josip Džerđja, Jugoszlávia egykori indiai nagykövete már 1951-ben felvetette, hogy a délszláv ország számára India jelentheti a kitörési lehetőséget, és véleményét Tito is hamar magáévá tette,⁵ az elvi elhatározás gyakorlati megvalósulására 1953-ig, Sztálin haláláig várniuk kellett. A Jugoszláviára nehezedő nyomás mérséklődésével, az enyhülés részeként Jugoszlávia számára is nagyobb manőverezési lehetőség nyílt. Kihasznlva a megnövekedett mozgásteret, 1954–1959 között Tito számos harmadik világbeli vezetővel épített ki szövetséges kapcsolatokat. 1954 telén hosszabb látogatást tett Indiában és Burmában, 1956. július 18–19-én Brioni szigetén látta vendégül Nehrut és Nasszert. Magát

2 Fischer Ferenc: *A megosztott világ. A Kelet–Nyugat, Észak–Dél nemzetközi kapcsolatok fő vonásai* (1945–1989). IKVA, Bp., 1992. 180–181., 209. *Panca Sila* és a bandungi konferencia határozatának szövege magyarul olvasható: *Halmosy Dénes: Nemzetközi szerződések. II. köt. 1945–1982. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó–Gondolat, Bp., 1985. 223–225., 273–281.*

3 Alvin Z. Rubinstein: *Yugoslavia and the Nonaligned World*. Princeton University Press, Princeton, 1970. 104.

4 Svetozar Rajak: *Yugoslavia and the Soviet Union in the Early Cold War. Reconciliation, comradeship, confrontation, 1953–1957*. Routledge, London–New York, 2011. 98–99. A szerző jugoszláv levéltári források alapján részletesebben is vizsgálja Jugoszlávia szerepét az el nem kötelezett országok mozgalmának formálódásában a 98–107. és 205–210. oldalon.

5 A kérdéssel részletesen foglalkozik: Svetozar Rajak: *In search of a life outside the two blocs: Yugoslavia's road to non-alignment*. In: *Great powers and small countries in Cold War, 1945–1955*. Ed. Ljubodrag Dimić. Filozofski fakultet, Beograd, 2005. 84–105. A tanulmány magyar nyelvű ismertetése olvasható: Vukman Péter: *Svetozar Rajak: Új szövetségesek keresése: Jugoszlávia és az el nem kötelezett államok*. *Klíó* 16. (2007) 3. sz. 148–155.

az elnemkötelezettség kifejezést is ekkor alkották meg.⁶ Az 1956-os magyar forradalmat követően ismételten megromlott szovjet–jugoszláv államközi kapcsolatok hatására Tito érdeklődése újfent a harmadik világ felé fordult, és Nehruval, Nasszerral, valamint Szukarno indonéz elnökkel (1945–1967) együtt igyekezett valamilyen szervezettséget és határozottabb nemzetközi érdekérvényesítő képességet adni a mozgalomnak.⁷ Ennek jegyében 1958 decemberében három hónapos hajóútja során felkereste Indonéziát, Burmát, Indiát, Ceylont (ma: Srí Lanka), Etiópiát, Szudánt és az Egyesült Arab Köztársaságot, 1961 tavaszán pedig Észak- és Nyugat-Afrikában tett hasonló látogatást.⁸ Az el nem kötelezett országok konferenciájának összehívását is ekkor, Belgrádba hazatérvén jelentette be.

A brit diplomácia álláspontja a semleges országok törekvéseivel kapcsolatban

A brit külügyminisztérium állandó államtitkársági osztályán (Permanent Undersecretary Department) dolgozó stratégiák azonban már jóval ezt megelőzően, 1961. január 30-án bizalmas elemzésben vizsgálták a semleges országok hidegháborús szerepét. Elemzésükben különbséget tettek semleges és semleges államok között. Az első, tágabb csoportba (ennek leírására a *neutral* kifejezést használták) azokat az országokat sorolták, amelyek egyik nagyhatalmi tömbnek sem voltak hivatalosan tagjai (így ideértették Svédországot, Írországot és Indonéziát is), míg a második, szűkebb kategóriába (*neutralist*) alapvetően a gyakran gyarmati múlttal rendelkező, gazdaságukat tekintve fejletlen országokat sorolták. Ezen belül, alkategóriaként határozták meg a pozitív semlegesség fogalmát. A brit külügyminisztérium a kifejezés alatt olyan, a nemzetközi politikában aktív erőt értett, amely „kivonja magát a Kelet–Nyugat küzdelméből” és ezáltal „megakadályozza a világ két táborra történő teljes polarizálódását”. Habár élharcosait, Nasszert és Nehrut az iratban általában a „Nyugat gúnyos bírálóiként” jellemezték, a nyugatellenességet nem értékelték szükségszerű jellemvonásként. Igaz, egyértelmű szovjetbarát elkötelezettségükkel ellent is mondanának a semlegesség fogalmának – vélték az elemzők.

Habár a dokumentum készítői legoptimistább scenáriónak azt tekintették, ha sikerülne ezeket az országokat a saját, nyugati táborukba betagozni, de rendelkeztek annyi realitásérzéssel, hogy tényként számoljanak hosszú távú semlegességükkel. Már ekkor megfogalmazódott, hogy a brit politika aktorainak a nyilván-

6 A. Z. Rubinstein: i. m. 75. Tito és Nasszer az el nem kötelezettség formálódásában játszott szerepét vizsgálja: Dragan Bogetić–Aleksandar Životić: Jugoszlavija i arapsko-izraelski rat, 1967. Institut za savremenu istoriju, Beograd, 2010. 67–81. A jugoszláv–burmai kapcsolatokra ld.: Jovan Čavoški: Arming Nonalignment. Yugoslavia's Relations With Burma and the Cold War in Asia (1950–1955). Washington, 2011. (Cold War International History Project, Working Papers, No. 61.).

7 Juhász József: Volt egyszer egy Jugoszlávia. A délszláv állam története. Aula, Bp., 1999. 184.

8 A. Z. Rubinstein: i. m. 92. Tito látogatásait részletesen vizsgálja: Dragan Bogetić: Nova strategija spoljne politike Jugoslavije 1956–1961. Institut za savremenu istoriju, Beograd, 2006. 314–342.

nosság előtt ki kellene domborítania a tömbön kívüliek semlegességét, valamint oktatási és technikai segítséget is nyújthatnának számukra. Következtetésként az elemzők azt vonták le, hogy az el nem kötelezettek mozgalmá (*neutralist bloc*) „bár számban és befolyásban bővülni fog, valószínűtlen, hogy valóban összetartó erővé válna”. Meglepő ugyanakkor, hogy a terjedelmes, kilencoldalas dokumentum Jugoszláviát mindössze egy alkalommal említette, olyan független kommunista államként, amellyel Nagy-Britanniának sikerült „meglehetősen jó munkakapcsolatot” kiépítenie.⁹

A Foreign Office stratégiát tehát már jóval a csúcstalálkozó meghirdetése előtt foglalkoztatta a tömbönkívüliség, az elnemkötelezettség mibenléte, de magáról Tito kezdeményezéséről, a konferencia összehívásáról a brit diplomácia alaposabban csak 1961. május 25-én értesült a londoni jugoszláv nagykövet egyik munkatársától. A találkozóról készített feljegyzés szerint Jugoszlávia megközelítőleg 20 országot kívánt meghívni – köztük 4 latin-amerikai, 8-9 afrikai és közel-keleti, valamint 3-4 ázsiai országot, és elsősorban azt akarta megvitatni, hogy a semleges országok milyen pozitív szerepet játszhatnak a két tábor közti hidegháborús feszültség enyhítésében. Ezzel összefüggésben a leszereléssel és az Egyesült Nemzetek szerepével is foglalkozni kívántak, de a jugoszlávok azt is szerették volna, ha intézményes keretek között megvalósulna a résztvevők szorosabb és tartós együttműködése.¹⁰

Ezzel egy időben (május 24–26.) jugoszláv és indiai külügyminisztériumi forrásokból úgy értesültek, hogy az állam- és kormányfők tanácskozására július végén vagy augusztusban fog sor kerülni. Habár elméletileg nem zárták ki, hogy a konferenciát Jugoszláviában rendezik meg, realitásabban egy egyiptomi helyszínnel (esetleg Alexandriával), Újdelhivel vagy Bandunggal számoltak.¹¹ Az újdelhi brit főbiztos (*high commissioner*) Vincent Coelho indiai vezető diplomatától úgy értesült, hogy belpolitikai okokból, a közelgő parlamenti választások miatt Nehru különösen abban volt érdekelt, hogy a konferenciát az indiai fővárosban rendezzék meg.¹² Arról, hogy a június 5-én Kairóban megnyitott előkészületi konferencia Jugoszlávia mellett döntött, Sir Harold Beeley kairói brit nagykövet (1961–1964) június 10-én táviratozott Londonba. A jugoszláv delegáció közlésére alapozva arra számított, hogy az ismert üdülőhely, a szlovéniai Bled kisvárosa lesz a házigazda,¹³ de néhány nap múlva nyilvánvalóvá vált, hogy a konferenciát mégiscsak a fővárosban, a szövetségi parlament épületében fogják megrendezni.¹⁴

9 The National Archives–Public Records Office (London), Foreign Office, Political Departments, General Correspondence from 1906–1966 (= PRO FO PD GC) 371/161211 WP 13/4.

10 PRO FO PD GC 371/161211 WP 13/9.

11 PRO FO PD GC 371/161211 WP 13/13 és WP 13/14. A magyar külügyminisztérium szintén egy egyiptomi várost preferált a konferencia helyszínéül. Magyar Országos Levéltár (Budapest), Külügyminisztérium, Adminisztratív Iratok (1945–1964), XIX-J-1-k-Jugoszlávia-11/i.-3843/1 (24. doboz).

12 PRO FO PD GC 371/161211 WP 13/13.

13 PRO FO PD GC 371/161212 WP 13/26.

14 PRO FO PD GC 371/161212 WP 13/34.

Az előkészületek során felmerülő számos problémáról, vitáról és nézeteltérésről a brit diplomácia több forrásból is értesült. Az alapvető problémát szerintük az okozta, hogy a szervezők között véleménykülönbség volt a tekintetben, hogy hány és milyen nézetet valló országot hívjanak meg. Különösen Algéria, Kuba és Kongó (Léopoldville) állt a viták középpontjában. A kérdés, ahogyan arról Beeley nagykövet Alec Douglas-Home brit külügyminiszternek (1960–1963) 1961. június 17-én kelt, bizalmas minősítésű levelében is beszámolt, már a június 5–13. között megrendezett kairói előkészítő konferencián is központi problémát jelentett. A kairói brit nagykövet szerint India vezetésével a mérsékelt nézeteket valló államférfiak a tömbönkívüliség fogalmát a „lehető legrugalmasabban” értelmezték, a konferenciát pedig olyan fórumként kívánták felhasználni, amely „konstruktív javaslatokkal járul hozzá a nemzetközi feszültség csökkentéséhez”. A Ghána vezette szélsőségesek viszont a konferencia témáját a gyarmati kérdésre akarták korlátozni, és hangot szerettek volna adni saját, regionális sérelmeiknek, miközben a hidegháború globális kérdései iránt közönyt mutattak. A vita kapcsán a brit diplomata arra is felfigyelt, hogy a jugoszláv és az indonéz delegáció „meglehető közönyt színlelt”, bár valószínűsítette, hogy „szimpátiájukkal bizonyosan az indiaiak felé húztak”.¹⁵

Az idő előrehaladtával a brit diplomaták úgy látták, hogy a jugoszláv kormány egyre rugalmasabban és konstruktívabban kezelte a kérdést. Tito egyre jobban meghajolt a mérsékelt nézeteket valló Nehru érvei előtt, hogy a konferencia ne „degenerálódjon” gyarmati agitációvá. A belgrádi brit nagykövetség 1961. július 26-án úgy vélte, hogy, okulva a kairói előkészítő konferencia kudarcából, Tito mindenképp a mérsékelt táborát fogja erősíteni, hiszen ötletadóként és házigazdaként egyaránt a konferencia sikeres megrendezésében volt érdekelt: *„A jugoszlávok jelenleg, úgy vélem, őszintén egy közbülső álláspontot fognak elfoglalni. [...] A viszonylag mérsékelt jugoszláv hozzáállás minden bizonnyal részben annak is köszönhető, hogy a találkozó, végső soron, nagyon is az ő ötletük volt, és egyben ők a vendéglátók is.”* A britek szerint erre utalhatott, hogy a tanácskozást mindössze ötnaposra tervezték, ami 20–30 résztvevővel számolva „nem sok esélyt adott a komoly eszmecserére”, igaz, lecsökkentette viszont a konfrontálódás lehetőségét is.¹⁶

Az általam áttekintett külügyi iratok arra utalnak, hogy a konferencia közeledtével, augusztus közepétől érezhetően megsokasodtak a brit és a jugoszláv diplomaták érintkezései. A londoni jugoszláv nagykövetség munkatársaival folytatott találkozók eredményeként a Foreign Office-ban az a benyomás alakult ki, hogy a jugoszlávok elsősorban a leszerelés kérdésével, a nukleáris kísérletek betiltásával, az Egyesült Nemzetek átszervezésére benyújtott szovjet, úgynevezett trojka javaslattal, valamint a gyarmati kérdéssel kívánnak foglalkozni. Rendre hosszan foglalkoztak a berlini kérdéssel is, ami arra utal, hogy különösen érdekelte őket az ezzel kapcsolatos brit álláspont. Tisztában voltak ezzel a Foreign Office munkatár-

¹⁵ PRO FO PD GC 371/161212 WP 13/37.

¹⁶ PRO FO PD GC 371/161215 WP 13/93.

sai is. A megbeszélésekről készített feljegyzések margóin rendre azon reményüknek adtak hangot, hogy álláspontjuk „legalább részben eljut Belgrádba”.¹⁷

A vonatkozó külügyminisztériumi iratok, a párizsi brit NATO-delegáció be- és kimenő táviratai, valamint a brit külképviseletek egymással és a Foreign Office-szal folytatott levélváltásai arról győznek meg, hogy a brit diplomácia legnagyobb dilemmáját már a nyár elején az jelentette, miként hassanak, miként ösztönözzék a részvételre a mérsékelt semleges országokat anélkül, hogy a konferencia befolyásolásával vádolnák meg őket. A kérdést az Egyesült Államokkal és nyugat-európai szövetségeseikkel az Észak-atlanti Szerződés Szervezete Politikai Bizottságában is többször megvitatták. A bizottság június 20-i ülésén Frank Stanley Tomlinson brit nagykövet (1961–1964) kifejtette, bár azt nem befolyásolhatják, hogy a szervezők kit hívnak meg a csúcstalálkozóra, a már meghívott országokra viszont diszkréten igenis nyomást gyakorolhatnak: *„Azt mondtam [aláhúzás az eredeti iratban, V. P.], hogy az, hogy a konferencia mennyiben lesz káros a nyugati érdekekre, a résztvevőktől függ. A konferencián részt vevők viszont attól függenek, hogy (a) kit hívnak meg és (b) ki fogadja ezt el. Hatalmunk nem terjed ki a meghívásokra. Viszont lehetséges, hogy bizonyos nyomást gyakoroljunk arra, hogy ki fogadja el a meghívást.”*¹⁸

Ezzel kapcsolatos álláspontja mellett a brit diplomácia az Egyesült Államok ellenkezése ellenére is kitartott. A Foreign Office diplomatái ugyanis nem értettek egyet azzal az amerikai állásponttal, hogy bármilyen, akár informális nyomásgyakorlás is káros lenne, túlzónak tartották a latin-amerikai országok és Kuba részvételével kapcsolatos amerikai aggodalmakat¹⁹ és értetlenül fogadták George F. Kennan belgrádi amerikai nagykövet (1961–1963), a feltartóztatás (*containment*) amerikai hidegháborús stratégia kidolgozójának azon álláspontját, miszerint a Nyugat éppen a mérsékelt államok távolmaradásában lenne érdekelt. Kennan szerint csak így kerülhetnék el elszigetelőedésüket a feltételezhetően túlsúlyba kerülő radikálisokkal szemben.²⁰ Így – noha a State Department továbbra sem kívánt sem a részvételre, sem a távolmaradásra ösztönözni – az amerikai álláspont augusztus eleji részleges módosulása után az már lehetővé vált, hogy az egyes kérdésekben vallott hivatalos álláspontról, egyeztetve az amerikai, francia és nyugatnémet külképviseletekkel, tájékoztassák a meghívást elfogadó államok külügyminisztériumait.²¹

17 PRO FO PD GC 371/161216 WP 13/102., PRO FO PD GC 371/161218 WP 13/145., WP 13/146. és PRO FO PD GC 371/161219 WP 13/175.

18 PRO FO PD GC 371/161212 WP 13/39.

19 PRO FO PD GC 371/161214 WP 13/64. és WP 13/66.

20 PRO FO PD GC 371/161214 WP 13/73.

21 PRO FO PD GC 371/161215 WP 13/98. Kennedy amerikai elnök (1961–1963) augusztus 31-i sajtótájékoztatóján röviden kitért a közelgő belgrádi konferenciára. Az előző napi brit értesülések szerint beszédével a mérsékelt államok vezetőit kívánta konstruktív határozat meghozására bátorítani. PRO FO PD GC 371/161219 WP 13/177.

Brit értékelés a belgrádi konferenciáról

A kellő előkészületek után az el nem kötelezett országok állam- és kormányfőinek belgrádi konferenciája 25 teljes jogú tag és 3 megfigyelő részvételével 1961. szeptember 1-jén Tito beszédével nyílt meg a szövetségi parlament épületében,²² meglehetősen feszült nemzetközi légkörben. A javában zajló algériai háború közelebről érintett több, nemrég függetlenné vált egykori afrikai gyarmatot (1961 májusában ugyanis újrakezdődtek a Nemzeti Felszabadítási Front [FLN] és a francia kormány tárgyalásai a háború befejezéséről).²³ 1961. április 17–19. között a disznó-öbölbeli sikertelen partraszállási kísérlettel az Egyesült Államok Fidel Castro hatalmának megdöntésére tört, majd 1961. augusztus 13-án a keletnémet kormány, újabb hidegháborús konfrontációt teremtve, hozzákezdett a berlini fal felhúzásához. Közvetlenül a belgrádi konferencia kezdete előtt, augusztus 31-én a szovjet vezetés egyoldalúan felmondta az Egyesült Államok, Nagy-Britannia és a Szovjetunió között 1959 októbere óta érvényben lévő moratóriumot, és hozzáfogott az újabb nukleáris kísérletek végrehajtásához.

A konferencia részleteiről a belgrádi brit nagykövetség napjában többször is jelentett, majd a konferencia befejezését követően Michael Justin Creswell brit nagykövet (1960–1964) három összefoglaló jelentést is készített. Egyet magáról a konferenciáról, egy másikat Jugoszlávia konferencián betöltött szerepéről, egy harmadikat pedig magáról a tömbönkívüliek mozgalmára gyakorolt hatásáról.²⁴

A konferenciáról szóló szeptember 12-én készített részletes összefoglaló elemzésében Creswell kiemelte, hogy a házigazdák feszített tempóban végezték az előkészületeket. Kiszélesítették és lebetonozták az utcákat, a háztulajdonosokat lakóházuk és környékük rendbe tételére szólították fel, az utak mellett virágokat ültettek, Belgrád Dedinje negyede – ahol a delegációk többségét elszállásolták – pedig új közvilágítást kapott. A nyitoulésen (ez felölelte a konferencia első három napját) 28 beszédre került sor. Az elhangzottak közül Creswell mind összefoglaló elemzésében, mind az egyes beszédek után küldött távirataiban „minden kétséget kizáróan” Nehru mérsékelt beszédét tartotta a legjelentősebbnek. Az indiai államfő ugyanis nyomatékkal hangsúlyozta, hogy a konferencia legfőbb feladatának a világban meglévő feszültségekre adott pozitív válasznak kell lennie anélkül, hogy részletes javaslatot és megoldási tervet dolgoznának ki: „Nehru [...] ékesszóló kére-

22 A belgrádi konferenciára a kairói előkészítő konferencián részt vett országokon felül további nyolc ország állam- és kormányfőjét hívták meg. Közülük Nigéria, Felső-Volta (ma: Burkina Faso), Togo és Mexikó nem fogadta el a meghívást, Bolívia, Ecuador és Brazília pedig csak megfigyelőket küldött Belgrádba. Libanon egyedülként elfogadta a meghívást. Később Ciprust és Tunéziát is meghívták. A Kongói Demokratikus Köztársaság kormányát pedig már a konferencia alatt hívták meg a résztvevők. PRO FO PD GC 371/161226 WP 13/287.

23 Jugoszlávia, Ghána, Kambodzsa és Afganisztán egyébként a konferencia alatt jelentette be, hogy de jure elismeri a Benn Hedda vezette Algériai Köztársaság Ideiglenes Kormányát. Ezt a konferencia zárónyilatkozatának 3. pontja is megerősítette. J. Nagy László: Az algériai háború 1954–1962. Universitas Szeged Kiadó, Szeged, 2010. 268.

24 PRO FO PD GC 371/161226 WP 13/286., WP 13/287. és WP 13/298.

lemmel [fordult a konferenciához], hogy a konferencia nyilatkozatának arra kell törekednie, hogy pozitív választ adjon a jelen háborús helyzetre, amihez képest minden más kérdés másodlagos. Úgy tűnik, hogy néhol még mindig nem értették meg a nukleáris háborúban rejlő veszélyeket, és a világ tovább fegyverkezik. Csak a tárgyalás vagy a háború maradt lehetőségként, a konferenciának pedig minden befolyását arra kell felhasználnia, hogy biztosítsa, a nagyhatalmak túlzott büszkeségből és merevségből ne utasítsák el a tárgyalást. [...] A konferenciának nem kell részletes tervet vagy megoldási javaslatot kidolgoznia, mert ez csak hátráltatja a tárgyalási folyamatot.” Hasonlóan visszafogottan nyilatkozott a berlini kérdésben is. Úgy vélte, két realitással kell számolniuk: „(a) a két Németország létevel, (b) a Nyugat-Berlinnel való összeköttetés biztosításával”. A valódi megoldást Nehru szerint csak a teljes leszerelés jelenthetné, de ezt a gyakorlatban azonnal nem tartotta lehetségesnek.²⁵ Az el nem kötelezett országok feladatát ezzel összefüggésben abban látta, hogy sürgetniük kell az amerikaiakat és a szovjeteket a tárgyalás folytatására. Creswell Nehru mellett egyedül U Nu burmai miniszterelnök „gondolatébresztő és filozofikus beszédét”²⁶ tartotta államférfihoz méltónak, bár „meglepően mérsékeltnek és kiegyensúlyozottnak” érezte Nasszer széles spektrumot felölelő, a világban meglévő feszültség csökkentésének fontosságát hangsúlyozó beszédét.²⁷

Nagy csalódást okozott azonban mind a brit nagykövet, mind a Foreign Office londoni munkatársai számára Tito második, szeptember 3-i beszéde. Felszólalásában ugyanis a jugoszláv államfő támogatta Hruscsov javaslatait az NDK elismerése, az Odera–Neisse-határ és a német békeszerződés kérdésében, valamint élesen bírálta az NSZK újrafelfegyverzését. Mi több, nem ítélte el azt sem, hogy a Szovjetunió közvetlenül a konferencia kezdete előtt, vélhetően nyomásgyakorlási céllal, jelentette be a nukleáris robbantások felújítását, mindössze az időbeli egybeesést tekintette sajnálatosnak. A szovjet lépést Tito érthetőnek tartotta, hiszen Franciaország is hasonló kísérleteket folytatott a Szaharában. A belgrádi brit nagykövet különösen azért lepődött meg a visszafogott jugoszláv reakción, mert a jugoszláv külügyminisztérium szóvivője a szovjet bejelentés hírére adott első reagálásában „brutálisnak” nevezte a szovjetek lépését.²⁸ A belgrádi brit diplomaták előtt az sem maradt rejtve, hogy az érkező delegációk fogadása közben (augusztus 31-én) Alekszej Jepisev szovjet nagykövet saját kérésére találkozott Titóval a batajnica repülőtéren, de diplomata körökben egy második, szeptember 1-jén vagy 2-án sorra kerülő találkozóról is suttogtak.²⁹ Minden valószínűség szerint más országok diplomatáit is élénken foglalkoztatta a kérdés, hiszen számos teória keringett lehetséges magyarázatként. Közülük Creswell Vladimir Bakarić, a Horvát Kommunista Szövetsége elnökének magyarázatát emelte ki. Eszerint Tito

25 PRO FO PD GC 371/161220 WP13/186.

26 PRO FO PD GC 371/161220 WP13/185.

27 PRO FO PD GC 371/161226 WP 13/287.

28 PRO FO PD GC 371/161226 WP 13/286.

29 A diplomaták véleménye szerint a szovjet nagykövet esetleg Hruscsov személyes üzenetét továbbította volna Titónak. PRO FO PD GC 371/161226 WP13/286.

támogatásáról kívánta volna biztosítani Hruscsovot a keményvonalas szovjet katonai körökkel szemben. A fentieknek azonban a brit diplomata nem adott hitelt.³⁰

Az azonban mind a britek, mind a jugoszlávok előtt világos volt, hogy beszédével Tito „túl messzire ment”. Megerősíteni látszik ezt az is, hogy Antun Duhaček londoni jugoszláv ügyvivő már a beszéd másnapján magyarázkodni kényszerült. Crispin Tickell vezető brit diplomatával folytatott munkaebédjén nem mulasztotta el megemlíteni, hogy Titót „ugyanannyira sokkolta a szovjet robbantás, mint bárki más”, de „fontosnak tartotta, hogy beszédével egyensúlyt teremtsen a Kelet és a Nyugat között”. A francia nukleáris kísérleteket tehát ezért bírálta. Állítása hitelességének alátámasztására Duhaček hangsúlyozta, hogy a gyarmattartó országok bírálata során Tito „körültekintően kerülte Nagy-Britannia említését, hiszen csodálják erőfeszítéseit és jól ismerik felelősségtudatát az egykor vagy még mindig a felügyelete alá tartozó területek iránt”. Továbbá, Jugoszlávia üdvözlöi a légköri nukleáris kísérletek betiltásáról szóló szeptember 3-i brit–amerikai javaslatot, de „nagyon valószínűtlennek tartják, hogy az oroszok elfogadják azt”. Nagy-Britannia kétélyeit azonban nem sikerült eloszlatnia, így a brit diplomaták egyedül Nehrutól remélték, hogy végül a mérsékeltek kerekednek felül.³¹

London aggodalma nem volt alaptalan. A szeptember 3-án kezdődő zárt ülésen meglehetősen nehezen haladtak a közös nyilatkozat megfogalmazásával, az eltérő álláspontok összehangolását pedig számos vita kísérte. A zárt ülésről a brit diplomaták, érthetően, kevés azonnali információval rendelkeztek. A pontos információ hiányát Creswell brit nagykövet is elismerte szeptember 4-én a külügyminisztériumnak küldött, sürgős és bizalmas minősítéssel ellátott rejtjelezett táviratában. Bizalmas forrásokból úgy értesült, hogy a zárónyilatkozat fogalmazásával foglalkozó bizottságot két albizottságra osztották. Az egyik a jelenlegi válság elemeit (Berlin, nukleáris kísérletek, leszerelés) vizsgálta ghánai vezetéssel, míg a hosszú távú problémákkal (az ENSZ szerkezetének átalakítása, a gyarmatosítás kérdése) a másik albizottság foglalkozott. Nézeteltérés alakult ki abban is, hogy a konferencia határozatait miképp juttassák el Hruscsov szovjet pártfőtitkárhoz és Kennedy amerikai elnökhöz. Nehru, aki Belgrádból Moszkvába utazott tovább, meglehetősen vonakodva reagált a felkérésre, Washingtonba pedig először egyáltalán senki sem vállalta volna a kézbesítést. A delegáltak ezért végül, legalábbis Creswell szerint, arról döntöttek, hogy a szokásos diplomáciai csatornákon keresztül továbbítják a határozatot.³² A nézeteltérések egyik nyilvános jele volt, hogy Habib Burgiba tunéziai elnök (1957–1987) nem jelent meg a szeptember 6-i nyilvános záróülésen, és minden előzetes figyelmeztetés nélkül távozott a konferenciáról. A repülőtéren Tunézia belgrádi követségi titkára és Tito mindenki szeme láttára vesze-

30 PRO FO PD GC 371/161226 WP 13/286.

31 PRO FO PD GC 371/161221 WP 13/212. A belgrádi konferencia iratainak hivatalos angol nyelvű fordításából végül kimaradt Tito beszédének a szovjet nukleáris kísérletekről szóló részének utólagos betoldása. PRO FO PD GC 371/161228 WP 13/345.

32 PRO FO PD GC 371/161221 WP 13/210.

kedett egymással, majd mikor a repülőgép kapitánya a protokoll szerint a jugoszláv államfő búcsúzó üzenetét tolmácsolta, Burgiba egyetlen szavakkal reagált.³³

A konferencia sikerességét illetően fent említett szeptember 4-i táviratában maga Creswell is bizonytalan volt, és megkérdőjelezte, hogy az eredeti terv szerint, szeptember 5-ig befejeződnenek a megbeszélések. Aggódalmát csak tetézte, hogy Nehru ragaszkodott ahhoz, hogy az eredeti terveknek megfelelően utazzon tovább Moszkvába, a távollétében az indiai delegációt vezető Ratan Kumar Nehru indiai diplomata pedig továbbra is meglehetősen kritikusan szemlélte a konferencia munkáját.³⁴

A szeptember 6-án elfogadott békefelhívást és a zárónyilatkozatot³⁵ mindezek ellenére a brit diplomácia mind Belgrádban, mind Londonban a mérsékelt erők győzelmeként értékelte. Örömmel nyugtázták, hogy a konferencia résztvevői a „vártnál józanabban viselkedtek”. A Szovjetunióknak a nukleáris kísérletek felújításával sem sikerült nyomást gyakorolnia, miközben a résztvevők határozottan elítélték a harmadik tömb létrehozására irányuló szovjet kísérleteket.³⁶ Megjegyzem, mind Creswell, de különösen Dennis D. Brown, a belgrádi brit nagykövetség munkatársa egy terminológiai problémára is ráirányította a Foreign Office figyelmét: miközben a tömb kifejezés a nyugati olvasó számára politikai csoportosulást jelentett, azt a konferencia résztvevői elsősorban katonai értelemben használták: „A lényeges az, hogy a nyugati olvasó (és talán a keleti) számára a »tömb« kifejezés politikai csoportosulást implikál. Az el nem kötelezett országok nyilvánvalóan saját, jól elkülönült politikai csoportot kívánnak létrehozni, de azt mondják, hogy »nem alkotnak és nem kívánnak tömböt létrehozni«. [...] Látszólag itt nyilvánvaló ellentmondás van. Ugyanakkor a Belgrádban részt vevő országok számára a tömb, akár keleti, akár nyugati, elsősorban nem politikai, hanem katonai csoportot jelent.”³⁷

A zárónyilatkozatot pozitív kicsengése ellenére a belgrádi brit nagykövet összefoglaló elemzésében „világosságot és tudatosságot nélkülöző” dokumentumként jellemezte. Olyannak, amely „számos érdekes eszmét sűrített magába”. Összességében a nyugati érdekekre mégsem tartotta azokat különösen veszélyesnek.³⁸

Creswell további elemzéseiben azt is megvizsgálta, miként hatott a belgrádi konferencia a jugoszláv külpolitikára és általában a semlegességre. Úgy vélte, hogy a konferencián meglehetősen vegyes társaság vett részt, a jelen voltak „híján vannak a közös ideológiának”. A nagykövet szerint ez érthető is, hiszen a „társsa-

33 PRO FO PD GC 371/161224 WP 13/250G.

34 PRO FO PD GC 371/161221 WP 13/210.

35 A belgrádi konferencián elfogadott zárónyilatkozat szövege magyarul részben olvasható: *Halmosy D.*: i. m. 353–358. A forráskiadás azonban nem tartalmazza a békefelhívás és a zárónyilatkozathoz tartozó 27 pont szövegét.

36 PRO FO PD GC 371/161226 WP 13/287.

37 PRO FO PD GC 371/161226 WP 13/298 és WP 13/299.

38 PRO FO PD GC 371/161226 WP 13/287.

dalom és a [politikai] intézmények minden formája képviseltette magát, Jemen és Etiópia középkori monarchiájától a kommunista Jugoszlávia modern revizionista marxizmusáig”. Lélekszámban, gazdasági helyzetüket illetően és fontosságukban nagy eltérést mutattak, sőt az „arabokat leszámítva, a résztvevőket közös védelmi kötelék sem fűzte össze”. Közös vonásukat csak gyarmatellenességükben, továbbá abban látta, hogy fejlődésükhöz „kisebb vagy nagyobb mértékben gyors gazdasági segélyben voltak érdekeltek”. Habár a konferenciát kísérő extravagancia (kivilágított közterek, úrafestett homlokzatok és a Potemkin-falvak látványa) minden bizonnyal hatást gyakorolt a jugoszláv közvéleményre, Tito szereplését a brit nagykövet egyértelműen kudarcként értékelte, még akkor is, ha feltételezte, hogy a zárt üléseken a mérsékeltek táborát erősítette. *„Tito beszédével súlyosan elcsúfította azt a szép képet, amelynek a kialakításán annyit fáradozott”* – fogalmazott.

A nagykövet szerint a nyugati sajtó meglehetősen kritikusan fogadta Tito beszédét, az abban megfogalmazottakból pedig csak kevés került át a végső határozatba. Az amerikai–jugoszláv viszonylatban pedig, helyesen, a kapcsolatok megromlását vizionálta.³⁹ Elismerte ugyanakkor azt, hogy Tito és Nasszer között „a legszorosabb munkakapcsolat alakult ki”, de a nyilvánvaló nézeteltérések ellenére mind a mérsékeltekkel, mind a szélsőségesekkel fennmaradt a jó viszony. Sőt a konferencia titkos tárgyalásokra is lehetőséget adott, mint arra a brit nagykövet is rámutatott. Creswell ennek jelének vélte, hogy Tito személyes stábjá szeptember 6–7. éjjelén volt a legaktívabb. A háttérben Nasszerrel és Szukarnóval folytatott megbeszélést sejtett.⁴⁰

A konferencia Nagy-Britanniára és a brit külpolitikára gyakorolt hatása kapcsán elemzése meglehetősen ambivalens képet mutat. Kiemelte, hogy a konferencia következtetéseit nem szabad „állandónak és véglegesnek” tekinteni. Habár nem feltételezte, hogy az el nem kötelezett országok alapfilozófiája rövid időn belül jelentősen módosulna, bizonyosnak vette, hogy alkalmazása „messzemenően az adott körülmények függvényében alakul”. (A Nyugat szemszögéből egyébként ezt tekintette a leginkább zavarónak.) Vélhetően kevés megértésre számíthatnak a gyarmati kérdésekben (bár ő is figyelemre méltónak értékelte a britek bírálatának elmaradását), miközben a konferencia résztvevői *„valóban őszintén csillapítani szeretnék a nagyhatalmi viszályt. Magukra békéltetőként, nem bíróként tekintenek. Így elkerülhetetlenül egyfajta középutat kell megcélolniuk a két szélsőség között.”* Az objektivitásra történő felhívás ellenére azonban könnyen előfordulhat, hogy „akaratlanul valamely oldal mellé állnak”. Ezt, így Creswell, tényként

39 A konferenciát követően az Egyesült Államok valóban éles hangvételű jegyzékben hozta Jugoszlávia tudomására nemtetszését, amire válaszul a jugoszlávok szokatlanul kimért jegyzékben utasították vissza a vádakot, és tagadták az amerikaiak jogát ahhoz, hogy beleavatkozzanak belügyeikbe. PRO FO PD GC 371/161226 WP13/286. Az amerikai diplomácia álláspontja azonban nem volt egyöntetű. A jugoszlávokkal továbbra is meglehetősen kritikus Kennan pedig november 1-jén bizalmasan azt közölte a belgrádi brit nagykövettel, hogy a State Departmenten belül kétféle álláspont alakult ki: a minisztérium kelet-európai kérdésekkel foglalkozó osztálya az amerikai nagykövet meglátása szerint indokolatlanul derülátó volt. PRO FO PD GC 371/161228 WP13/328.

40 PRO FO PD GC 371/161226 WP 13/298.

kell elfogadniuk, „akár tetszik, akár nem”. Ebben a helyzetben a brit diplomáciának az adott lehetőségeket kell kiaknáznia. Minél több tömbön kívüli országgal jó munkakapcsolatot kell kiépítenie (ebben paradox módon előnynek látta a gyarmattartó örökséget), de szerinte a „semleges országok tapasztalata és realizmusa” az Egyesült Nemzetekben is a Nyugat előnyére válhat. A fenti célok elérésére leginkább türelemre van szükség: *„A legfontosabb ugyanakkor az, hogy ne veszítsük el türelmünket, és támaszkodjunk az el nem kötelezettek nézeteire. Habár ez gyakran kényelmetlen számunkra, és gyakran színezik önző érdekek, [céljaik] az esetek többségében valóban őszinték.”*⁴¹

Creswellhez hasonlóan látta a kérdést a Foreign Office is. Erre utal Crispin Tickellnek a párizsi brit NATO-delegációhoz küldött 1961. szeptember 25-i bizalmas távirata, amelyben a külügyminisztérium munkatársa a katonai szervezet politikai bizottságának másnapi üléséhez látta el utasítással a delegáció képviselőit. Tickell újfent hangsúlyozta, hogy a Belgrádban megjelent állam- és kormányfők – de legalábbis azon országok képviselői, amelyek régóta függetlenséget élveznek – a vártnál sokkalta józanabban viselkedtek. Bármit is mondtak a nyilvánosság előtt, valójában elleneztek a Szovjetunió nukleáris kísérleteinek felújítását, és elvetették az ENSZ átszervezésére vonatkozó szovjet javaslatot is. A londoni diplomata Nehru szerepét is méltatta. Úgy vélte, hogy az indiai államférfinak volt köszönhető a békefelhívás „viszonylag enyhe” megfogalmazása, ahogyan az is, hogy a zárónyilatkozat „veszélytelen” volt.⁴²

Nagy-Britannia azonban – az általam áttekintett külügyi iratok alapján – Tito beszéde miatt, ha nem is olyan mértékben, mint az Egyesült Államok, de neheztelt Jugoszláviára. Ezt látszik alátámasztani az az 1961. november 15-én iktatott bizalmas feljegyzés, amit a külügyminisztérium Edward Heath lordpecsétör (1960–1963), későbbi brit miniszterelnök (1970–1974) Titóval folytatott jugoszláviai megbeszéléséhez készítettek. A Foreign Office ugyanis helytelenítette a jugoszláv államfő beszédét kísérő mentegetőzéseket és azt, hogy a jugoszlávok „kettős mércét” alkalmaznak a britekkel szemben.⁴³

41 PRO FO PD GC 371/161226 WP13/298.

42 PRO FO PD GC 371/161227 WP 13/303. A NATO Politikai Bizottsága végül csak október 5-én vitatta meg a belgrádi konferenciát. Az ülésen Tomlinson Tickell utasításainak megfelelően járt el. Az ülésről a Foreign Office-ba október 6-án küldött bizalmas levélből az is kiderül, hogy a francia és az olasz képviselő is a britekéhez hasonló nézeteket vallott. Az olasz nagykövet ugyanakkor azt is megjegyezte, hogy a konferencia a résztvevőket bizonyosan nagyobb önbizalommal fogja eltölteni, és még inkább úgy fogják vélni, hogy valamilyen módon befolyásolhatják a két tömböt. PRO FO PD GC 371/161227 WP 13/309.

43 PRO FO PD GC 371/161228 WP 13/330. A „kettős mércé” kifejezéssel a Foreign Office Douglas-Home brit külügyminiszter október 17-i, felsőházi beszédére célzott. Beszédében ugyanis Douglas-Home röviden a belgrádi konferenciára is kitért: *„Tökéletesen tudják [a konferencia résztvevői], különösen az afroázsiai országok, hogy az elmúlt néhány évben 600 millió embernek adtunk függetlenséget, és hogy a folyamat gyors ütemben folytatódik. Mégis folyamatosan olyan határozatokat fogalmaznak meg és fogadnak el, amelyben az Egyesült Királyságot gyarmatosítóként ítélik el, de sohasem tiltakoznak az oroszok birodalomvezetési módszerei miatt, miközben egyik országot a másik után szállják meg.”* A brit külügyminiszter burkoltan Tito szeptember 3-i beszédére is kitért: *„Az egyik ország képviselője beszédében, miközben már eddig is jelentős segítséget adtunk nekik, azt mondta, hogy a technikai segélyezmények semmivel sem jobbak a gyarmatosítás régi formájánál.”* Hansard, House of Lord

Az el nem kötelezettek mozgalmát azonban sem a brit, sem az amerikai neheztelések nem törték meg. Tito már 1961. november 18–19-én Kairóba látogatott, hogy újból megbeszéléseket folytasson Nasszerral és a Washingtonból hazafelé tartó Nehruval.⁴⁴ 1962 májusában első jugoszláv külügyminiszterként Koča Popović pedig Latin-Amerikába látogatott, előkészítve Tito 1963. szeptemberi egy hónapos körútját.⁴⁵ Az el nem kötelezett országok állam- és kormányfőinek újabb konferenciáját 1964. október 5–10. között Kairóban rendezték meg.

Reports, 17 October 1961. 336. hasáb. Forrás: <http://hansard.millbanksystem.com/lords/1961/oct/17/foreign-affairs>. A hozzáférés ideje: 2011. november 27.

44 PRO FO PD GC 371/161228 WP 13/336.

45 A. Z. Rubinstein: i. m. 99–101.

Histoire de France

Sous la direction de Joël Cornette

Franciaország története
Paris, Belin, 13 köt. 2009–2012

A legelső érzés, amely az embert elfogja, amikor kézbe veszi a Franciaország történetét bemutató, legújabb sorozat első kötetét, az elismerés: ez igen! Ritkán látunk ilyen szép könyveket! A második érzés a gyanakvás: vajon valóban olyan értékes a sorozat tudományos szempontból is, mint amilyen látványos?

A 20. század harmadik harmadában kiadott, többkötetes francia nemzettörténeti szintézisek ugyanis vagy „szépek” voltak, vagy „okosak”. Pontosabban: a kötetek külsejének vonzereje fordított arányban állt azok tudományos értékével. André Castellet és Alain Decaux nyolckötetes sorozatának (*Histoire de la France et des français au jour le jour*. Paris, 1979, Larousse–Perrin) kötetei például minden könyvbarát szívét megdobogtatták reprezentatív kötésükkel és látványos illusztrációikkal. Ha azonban e könyvbarát egyben történész is volt, gyorsan ráébredt, hogy e kötetek mindössze esszéekkel dúsított, kommentált kronológiákat tartalmaznak, s szerzői nem elemeznek, csak elbeszélnek. A neves kutatók alaposabb elemzéseivel szemben igénytelen külsejükkel tűntek ki, annak a kimondatlan alapelvnek a jegyében, mely szerint a komolyabb szakkönyvekbe nem illenek sem színes illusztrációk, sem történelmi térképek, sem elkülönített forrásszövegek. Ilyen volt a Seuil kiadó hatkötetes középkor-történeti (*Nouvelle histoire de la France médiévale*, 1990), ötkötetes újkortörténeti (*Nouvelle histoire de la France moderne*, 1991–2002) és húszkötetes jelenkor-történeti (*Nouvelle histoire de la France contemporaine*, 1972–1998) sorozata. A Fayard kiadó Jean Favier által szerkesztett, hatkötetes sorozata (*Histoire de France*, 1984–1988) kiváló köteteknek oldalait egyetlen illusztráció sem törte meg, pedig a szerzők, Karl Ferdinand Werner, Jean Favier, Jean Meyer, Jean Tulard, François Caron és René Rémond igazán színvonalas munkát végeztek. Talán csak a Larousse és az Hachette kiadó kísérletezett színesen illusztrált, s ugyanakkor tudományos értékkel rendelkező többkötetes összefoglaló művek terjesztésével. Az előbbi kiadó háromkötetes sorozatát Georges Duby szerkesztette (1970), az utóbbi ötkötetes sorozatának kötetét pedig az említett Duby mellett olyan hírességek írták meg, mint Emmanuel Le Roy Ladurie, François Furet és Maurice Agulhon (1988–1991). Sajnos az eredeti sorozatok kemény borítóval kiadott, gazdagon illusztrált kötetét mindkét kiadónál gyorsan felváltották az illusztrációk nélküli, puha fedeles, zsebkönyv-jellegű kiadások, amelyek olcsóbbak, s ezért kelendőbbek.

A Belin kiadó 2009-től megjelentetett új sorozatának első szembeötlő sajátossága: a puha fedeles, olcsóbb változat illusztrációs anyaga semmiben sem különbözik a kemény borítóval ellátott kötetekétől. Sőt különös módon az előbbieket sokkal látványosabb, színesebb borítót kaptak az utóbbiaknál. A sorozat szerkesztői pedig a jelek szerint úgy vélekedtek, hogy az illusztrációknak, a történelmi térképeknek, a családfáknak, a történelmi és szépirodalmi források részleteinek, valamint a táblázatoknak ugyanúgy helyük van az efféle szintézisekben, mint a narratív és elemző szövegeknek. Az illusztrációk kiváló minőségűek, és valamennyi színes, kivéve az eleve fekete-fehér színekben készült, régebbi fényképeket. A képek között pedig nemcsak korabeli ábrázolásokat találhatunk, hanem a bemutatott kornál

jóval később készült történelmi festményeket vagy más ábrákat is, amelyek azt érzékeltetik, miképpen idéztek fel egy-egy korábbi korszakot az utókor képzőművészei vagy politikai propagandistái. Valamennyi kötetben található legalább húsz történelmi térképet, de olyan is akad, amelyekben számuk a negyvenet, sőt a hetvenet is meghaladja. E térképeket a szerkesztők nem a számtalan francia történelmi atlasz ábrái közül válogatták össze, hanem vadonatúj ábrákat készítettek az egyes kötetek szerzőinek kíváncsiaként, s ennek köszönhetően a történelmi térképek stílusa, forma- és színvilága is egységes. A térképeket pedig a legmodernebb tanulmányok alapján készítették el, amint az forrásaik jegyzékeiből látható.

A nem térképjellegű ábrák bősége ennél is nagyobb. Alig találhatunk olyan oldalpárt, amelyet ne tenne változatossá valamilyen illusztráció. Vannak itt ábrák a kora középkori hajóépítésről és a szövésről, valamint a vízimalmok működéséről, találhatunk táblázatokat a párizsi szekciókról a forradalom idején, elolvashatjuk Navarrai Margit falikárpitjainak ismertetését, de akadnak itt versrészletek, könyvborítók és számtalan karikatúra is. Viszonylag sok a főszövegtől elkülönített, úgynevezett „keretes szöveg”. Ezekben a legfontosabb források, történelmi dokumentumok részleteit olvashatjuk: a kolostorok feljegyzéseit, nemzetközi szerződések, újságcikkek részleteit, vagy éppen vezető személyiségek politikai elgondolásait. Az illusztrációk, fényképek nem pusztán hangulateltető, díszítő elemek, hanem az információközlés jól megválogatott eszközei: a látványt ismertető, apró betűs szövegek igen bőséges tájékoztatást nyújtanak, némelyik több mint fél oldalra is kiterjed.

Ami a történészek számára a legfontosabb lehet: e sorozat valamennyi kötetének a végén található egy ötven-egynéhánytól százhusz-egynéhány oldalig terjedő fejezet *L'atelier de l'historien* (A történész műhelye) címmel, amely ismerteti a kötetben bemutatott történelmi korszak forrásait, historiográfiáját, a történelmi emlékezet és a politikai irányzatok által megőrzött képet, a vitatott kérdéseket, s mindazon fontosabb problémákat, amelyekkel a korszak kutatói szembesülhetnek. Jó lenne, ha a 21. században egyre többen követnék e sorozat szerkesztőinek példáját, és a historiográfiai áttekintések ugyanúgy a történelmi szintézisnek szerves részeivé válhatnának, akárcsak a bibliográfia vagy a névmutató. Talán felesleges hangsúlyozni, hogy az efféle áttekintések nemcsak a történészek problémáival ismertetik meg az olvasót, hanem azt jelzik, hogy a kutatás sohasem zárható le, s a korábbi értelmezéseket bemutatva óvatosságra intenek a napjainkban elfogadott interpretációkkal kapcsolatban is. A kötetek függelékében pedig viszonylag részletes kronológiát, bőséges bibliográfiát és a legjelentősebb személyiségek rövid, de az átlagos lexikonok szócikkeinél jóval alaposabb életrajzait találhatjuk. (Hogy a szerkesztők milyen tággan értelmezték a „történelmi jelentőségű személyiség” fogalmát, azt az a tény is bizonyítja, hogy az utolsó kötet utolsó életrajza Zinédine Zidane pályafutását ismerteti.)

A francia történelem kötetek szerinti felosztása meglehetősen hagyományos. A középkort négy kötet mutatja be, elkülönítve egymástól az úgynevezett Franciaország előtti Franciaországot (481–888), a feudalizmus korát (888–1180), a Capetingek aranykorát (1180–1328) és a százéves háború korát (1328–1453). Az újkori történelmet négy kötet mutatja be, a reneszánszé (1453–1559), a vallásháborúk (1559–1629), az abszolutizmus (1629–1715) és a felvilágosodás (1715–1789). A francia forradalom kitörésétől az első világháborúig terjedő korszakot három kötet ismerteti (melyeket a waterlooi és a sedani vereség választ el egymástól), az 20. századnak pedig két kötetet szenteltek, melyek között az 1945-ös év alkotja a választóvonalat. Egy-egy kötet 600–800 oldal terjedelmű, s a kiadó tervei szerint a teljes sorozat több mint 7800 oldalas lesz. Csak azért használunk itt jövő igeidőt, mert a sorozat utolsó, a két világháború korát ismertető kötete még várat magára – a tervek szerint 2012 tavaszán fog megjelenni.

A sorozat szerkesztője a 63 éves Joël Cornette, a 17–18. század kutatója, számtalan könyv szerzője, aki 2006-ban elnyerte a Francia Akadémia történelmi nagydíját. A reneszánsz előtti korszakot bemutató kötetek szerkesztési munkálatait azonban a 75 éves Jean-Louis Biget, a középkor szakértője irányította, a négy utolsó kötetét pedig az 58 éves Henry Roussó, a II. világháború kutatója. A legtöbb kötetet egyetlen szakember írta, kivéve a legelső és legutolsót, amelyet kettő, valamint a forradalom és Napóleon koráét, amelyet három. A szerzők többsége a szerkesztőkénél jóval fiatalabb korosztályhoz tartozik, a francia történetírás legújabb, 21. századi nemzedékét képviselik. Ez a kötetek bibliográfiáján is meglátszik: a felsorolt művek nagy része 2000 után jelent meg – vagyis a szintézis során felhasznált kutatási eredmények jelentős részben már az új század történetírásának sikereit jelzik.

A kötetek szerkezete természetesen nem követhet teljesen egységes mintát. A szerzők egy része kronologikus fejezetekre bontotta fel az általa feltárt korszakot, s ezeken belül ismerteti az időrendi egységek sajátos vonásait, mások pedig előbb bemutatják a korszak eseménytörténetét, majd külön fejezeteket szentelnek az egész korszak demográfiai, gazdasági, társadalmi, politikai, közigazgatási, vallási, diplomáciai, hadügyi és kulturális sajátosságainak. E fejezetek arányai természetesen változóak: a francia kultúra „aranykorait” ismertető kötetek szerzői olykor félszáz oldalt is szentelnek művészettörténeti kérdéseknek, XIV. Lajos versailles-i palotáját pedig egy ív terjedelmű szöveg, valamint egész oldalas fényképek és térképek segítségével ismerhetjük meg.

A francia kritikusok egyöntetű elismeréssel fogadták a köteteket, s dicsérattal emlegették azok magas szintű dokumentációját, a kutatási eredmények frissességét, az értelmezések újdonságait és a historiográfiai fejezeteket. Már is „referenciajellegű” könyvekké, „historiográfiai eseménnyé” nyilvánították a sorozat egyes köteteit, hangsúlyozva az elegáns kiadást, az illusztrációk bőségét, s a szerzők remek kiválasztását, akiket „a korszak legjobb ismerőinek” neveztek. A *L'Histoire* című lap recenzióírója pedig e kijelentéssel fejezte ki véleményét: „Franciaország története már nem olyan, mint régen volt.” Aki a sorozat kötetait átlapozza, egyet fog érteni vele.

A sorozat kötetei:

Geneviève Bührer-Thierry–Charles Mériaux: *La France avant la France (481–888)*.

Paris, Belin, 2010. 673 p.

Florian Mazel: *Féodalités (888–1180)*. 2010. 771 p.

Jean Christophe Cassard: *L'âge d'or capétien (1180–1328)*. 2011. 784 p.

Boris Bove: *Le temps de la Guerre de Cent ans (1328–1453)*. 2009. 659 p.

Philippe Hamon: *Les Renaissances (1453–1559)*. 2009. 605 p.

Nicolas Le Roux: *Les guerres de Religion (1559–1629)*. 2009. 591 p.

Hervé Drévillon: *Les Rois absolus (1629–1715)*. 2011. 625 p.

Pierre-Yves Beaurepaire: *La France des Lumières (1715–1789)*. 2011. 819 p.

Pierre Biard–Philippe Bourdin–Silvia Marzagalli: *Révolution, Consulat et Empire (1789–1815)*.

2009. 700 p.

Sylvie Aprile: *La Révolution inachevée (1815–1870)*. 2010. 658 p.

Vincent Duclert: *La République imaginée (1870–1914)*. 2010. 838 p.

Nicolas Beaupré: *Les Grandes Guerres (1914–1945)*. Még nem jelent meg.

Michelle Zancarini-Fournel–Christian Delacroix: *La France du temps présent (1945–2005)*. 2010. 640 p.

Hahner Péter

Richard Pražák

Dějiny Uher a Maďarska v datech

Magyarország története évszámokban
Praha, Nakladatelství Libri, 2010. 534 p.

Egy újonnan megjelent Magyarország-történet általában izgalmas olvasmány mind a szak-történészek, mind az érdeklődő laikusok számára. Persze nem ez idáig ismeretlen tények, új adatok tömkelegét keressük ilyenkor, hanem azt, hogy mi volt a szerző koncepciója, hogyan látja, hogyan értelmezi a magyar történelmet. Ha egy ilyen könyv szerzője ráadásul nem magyar, hanem külföldi történész, még a szokottnál is nagyobb jelentősége lehet a benne foglaltaknak, hiszen nagy az esélye annak, hogy egy, a magyar történelemértelmezéstől jelentősen eltérő koncepcióval áll elő.

A 2010 szeptemberében elhunyt Richard Pražák a 20. – és bátran kimondhatjuk, hogy a 21. – század legjelentősebb hungarológusainak egyike, a cseh–magyar kapcsolattörténet-írás legkiemelkedőbb alakja volt, aki nélkülözhetetlen szerepet játszott a cseh–magyar történelmi, kulturális kapcsolatok kutatásában, a magyar történelem és kultúra csehországi népszerűsítésében. Kiterjedt, nagy jelentőségű életművének méltó lezárása 2010-ben megjelent utolsó könyve, a *Dějiny Uher a Maďarska v datech*, amely a magyar történelem alakulását követi nyomon a kezdetektől 2009-ig. A kötet ugyan formailag egy történelmi kronológia, ám túlmutat a pusztán évszámokon: precíz, pontos, alapos, és ami a legfontosabb, értő összefoglalását adja a magyar történelemnek. Nem magyar szerzők esetében ugyanis fennáll a felületesség, a sarkos fogalmazások, a megalapozatlan következtetések, a félresiklott koncepciók veszélye,¹ ám ezeket Pražák sorra elkerüli. Könyvéből egyértelműen kiderül, hogy legalább olyan jól ismeri a magyar történelmet, mint a magyar történészek, külföldiként szemléletmódja pedig lehetővé teszi, hogy a magyar történészekétől eltérő, releváns kérdéseket tegyen fel és újfajta, szakmailag megalapozott koncepciókat vázoljon.

Az alábbiakban két szempontrendszer segítségével vizsgálom a munkát. Az első kérdés magától értetődő: milyen különbségek vannak Pražák könyvének következtetései és a magyar történetírók eredményei között? Miként látja Pražák a magyar múltat? Milyen korszakok jelennek meg hangsúlyosabban a könyvben? Másrészt pedig megpróbálom összevetni Pražák művét a szlovák történetírás eredményeivel. Ez az elsőre talán nem ideillőnek tűnő szempont valójában nagyon is releváns, hiszen a cseh–magyar viszonyrendszert aligha tárgyalhatjuk a szlovák tényező megkerülésével. Látni fogjuk, hogy a cseh szerző könyvében számos olyan problémára választ kaphatunk, amelyet a szlovák és a magyar történetírás soktucatnyi közös konferencia után sem volt képes rendezni.

Pražák Magyarország-története tehát egy kiegyensúlyozott, pontos alkotás, csupán egy ponton mutat látványos eltérést a magyar történelmi kánontól, ez pedig a nemzetiségi kér-

1 És ez nem csak a régió kívül élő nyugati szerzőkre vonatkozik – érdemes összevetni Pražák kötetét a szintén cseh Rudolf Kučera művével (*Közép-Európa története egy cseh politológus szemével*. Korma, Budapest, 2008), aki – egyébként alapvető hibáktól hemzsegő könyvében – átvette a sérelmi retorikára épülő magyar történelemértelmezést. (Erről bővebben lásd: *Demmel József: Mozdulatlan határátlépés*. Rudolf Kučera: *Közép-Európa története egy cseh politológus szemével*. Regio, 19. (2008) 4. 231–236.)

dés. A szerző jóval nagyobb hangsúlyt helyez erre a témára, mint a hasonló magyar könyvek, például a dualizmusról szóló fejezet tíz alfejezete közül négy szól a magyarországi nemzetiségi kérdés alakulásáról, míg a legtöbb magyar történeti összefoglalóban egy alfejezet alfejezeteként szerepel ez a kérdés. A legjobban maga a kötet magyarra csak nyakatekerten fordítható címe illusztrálja ezt a kiemelt figyelmet, hiszen látványosan különválasztja az 1920 (1918) előtti, soknemzetiségű történelmi Magyarország (Uher) történelmét az etnikailag csaknem homogén Magyarország (Maďarsko) történelmétől. Pražák koncepciója arra figyelmeztet, hogy a legtöbb történeti kutatás során érdemes lenne nagyobb jelentőséget tulajdonítani annak a ténynek, hogy az 1918 előtti Magyarország etnikailag rendkívül heterogén volt, és csak minden második, sőt olykor csak minden harmadik lakója volt magyar anyanyelvű. Nem elég ezt jelezni vagy csupán tudatosítani, hanem, ahogy Pražák tette, szükségesnek tűnik folyamatos vizsgálati szempontként is érvényesíteni.

A szlovák és a cseh nyelv nagyfokú hasonlósága lehetővé teszi, hogy érdemben összevegyük a Pražák, illetve a szlovák történétírók által használt szaknyelvet. A szlovák–magyar történeti kapcsolatok egyik komoly problémája ugyanis éppen az alkalmazott terminológiák eltérése és a történelmi nevek írása közti különbség. A Dějiny Uher a Maďarska megoldásai ebből a szempontból is előremutatónak tűnnek. A szlovák történetírásban csak tavaly kezdődött érdemi vita abban a kérdésben, vajon egy adott történelmi szereplő neve milyen nyelven írható le, lehet-e a hatályos szabályozásra hivatkozva szlovakizálni minden nevet, vagy azt a formát kell használni, amit az adott személy maga is használt, vagy amely az identitásához a legközelebb állt.² E vita eredményei (ha a szakmai érvek győznek) csak hosszú évek múlva válhatnak általános gyakorlattá. Addig is kíváncsi mintául szolgálhat Pražák könyve, aki szigorú következetességgel ragaszkodik ahhoz az elvhez, hogy minden nevet úgy írjon, ahogy az illető használhatta. A legtöbb említett név tehát magyar alakban szerepel (s nem lesz Zay Károlyból Karol Zai, Madách Imréről Imrich Madáč, Lónyay Menyhértből Melchior Lónai stb.), de az is tanulságos, hogy mikor tér el ettől a gyakorlattól. A kötetben ugyanis Zrínyi Miklós helyett Mikuláš Zrínský, Martinovics Ignác helyett Ignjat Martinović, Kollár Ádám Ferenc helyett Adam František Kollár szerepel, megerősítve a fent már elmondottakat, tehát hogy Magyarország történelme értelmezhető szlovák, horvát, szerb, román nemzeti-nemzetiségi szemszögből is. Az is helyénvalónak tűnik, hogy a cseh történelemben is szerepet kapó magyar királyok neve cseh írásmóddal szerepel, tehát például Luxemburgi Zsigmond Zikmund Lucemburskýként, Hunyadi Mátyás Matyáš Korvinként jelenik meg.

A névhasználatnál is súlyosabb probléma, hogy a szlovák történetírás következetesen Slovenskóként (Szlovákia) emlegeti a mai Szlovákia területét, anakronisztikus módon visszavetítve az államalakulatot olyan korszakokba is, amikor semmilyen formában nem létezett. Ritka kivétel, ha egyáltalán felmerül ez problémaként, ám nyelvi nehézségekre hivatkozva általában elvetik „a mai Szlovákia területén” kifejezés használatát. Pražák a gyakorlatban mutatja meg, hogy valójában semmi akadály nincs ennek a formának, nem teszi nehézkessé a szöveget, ha Slovensko helyett „na území dnešního Slovenska”-t ír (pl. 92. oldal).

Ezek azonban alapvető szakmai szabályok, és csak a hasonló nyelvi közeg eltérő gyakorlatának fényében tűnnek jelentős lépéseknek. Ahol azonban világosan megmutatkozik

2 Dušan Kováč: Problém písania mien historických osobností z obdobia uhorských dejín. Historický časopis, 58. (2010) 1. 135–137.; Anton Hrnko: Ad: Dušan Kováč, Problém písania mien historických osobností z obdobia uhorských dejín. Historický časopis, 58. (2010) 3. 343–345.; Milan Zemko: Ad: Dušan Kováč, Problém písania mien historických osobností z obdobia uhorských dejín. Historický časopis, 58. (2010) 4. 725–727.

nemcsak Pražák történész tehetsége, de embersége is, az a lakosságcsereéről szóló rövid bekezdés. Itt szinte magától értetődő a szlovák történetírással való összevetés, hiszen a két nemzeti emlékezetnek a kérdéssel kapcsolatos álláspontja első látásra azonosnak tűnhet. A 2003-ban kiadott, a legjelesebb szlovák történészek által írt Szlovák történelem lexikona így ír az eseményről: „1946. február 27-én Budapesten csehszlovák–magyar megállapodást kötöttek a lakosságcsereéről (a magyarországi szlovák kisebbség a szlovákiai magyar kisebbség helyett) az áttelepülők vagyoni helyzetének figyelembevételével. Magyarországról 71 787 személy érkezett Csehszlovákiába, Csehszlovákiából 89 660-an kerültek Magyarországra, 44 129 magyart az általános munkakötelezettségről szóló dekrétum alapján Csehországba telepítettek, 362 679 személy reszlovakizált (felvette a szlovák nemzetiséget).”³ Ezzel szemben Pražák kimondja, hogy a megállapodást elsősorban a csehszlovák (főként pedig a szlovák) fél szorgalmazta, amelynek fő célja a szlovákiai magyarság „totális áttelepítése” volt, a telepítés során pedig olyan túlkapások is történtek, amelyek olykor emberéletbe kerültek. Pražák másként látja a magyarok Csehországba való telepítésének kérdését is: „1946. november 18-án kezdődött egy másik, nem túl szívderítő akció a szlovákiai magyarok kitelepítésére a cseh határ menti területekre, ami főként a magyar parasztságot érintette súlyosan, és nem mindig vette figyelembe, hogy fasiszta elemekről vagy ártatlan személyekről van szó” (456. oldal). Ezek után nem meglepő, hogy Pražák Esterházy Jánost sem háborús bűnösnek emlegeti, hanem egy koncepció per áldozataként, nem feledkezve meg arról sem, hogy a magyar politikus volt az egyedüli, aki a zsidók deportálása ellen szavazott a szlovák parlamentben. A különbség tehát világosan látszik: Pražák példás módon ír erről a kifejezetten érzékeny kérdésről, minden túlzástól mentesen, a tényekhez ragaszkodva, mégis nagyon empátiákkal, nem hárítja el a csehszlovák fél felelősségét, nem kezeli egyszerű lakosságmozgatásként az eseményeket, és nem hallgatja el a magyar sérelmeket sem.

Az empátia általánosságban véve is nagyon fontos jellemzője Pražák könyvének és egész munkásságának is, hiszen egy másik nemzet történelméről pontosan, elfogultságoktól, leegyszerűsítésektől mentesen írni itt, Közép-Európában nagyon nehéz feladat, és egyben nagy felelősség is. A 19. században az egyes nemzetek történetírói saját nemzetük történetét sokszor egy másik nemzettel folytatott szakadatlan harcként ábrázolták, s bár a 21. században már más a történész szerepe, Pražák feladata mégsem lehetett egyszerű. Nyilvánvalóan nem vehette át kritikátlanul a magyar történelemről szóló magyar nemzeti elbeszélést – ebben az esetben nem lett volna szükség őrá, elég lett volna egy magyar kronológiát csehre fordítani. Pražáknak tehát újra kellett értelmezni a teljes magyar történelmet, de legalábbis megvizsgálni, hogy hol instabil, hol támadható vagy megkérdőjelezhető a magyar történelmi kánon. Ez pedig azt is jelenti, hogy legalább olyan jól kellett ismernie a magyar történelmet, mint az ezzel foglalkozó magyar szakembereknek, hiszen csak így tudott az övéktől több esetben eltérő véleményt megfogalmazni.

Vannak különbségek aközött, ahogy Richard Pražák, és ahogy a magyar történetírás szemléli a magyar történelmet. Ezekből a különbségekből azonban csak tanulni lehet, empátiát, toleranciát, történetírói érzékenységet és odafigyelést. Hiszen aligha arra van szükség, hogy kívülről is visszaigazolást kapjunk a saját nemzeti narratívánkhoz, sokkal inkább arra, hogy önreflexióra, önvizsgálatra, másfajta megközelítésekre készítsen ez a külső impulzus. Mindez pedig megtalálható Richard Pražák könyvében.

Demmel József

3 Dušan Škvárna (szerk.): A szlovák történelem lexikona. Ford. Kulcsár Mónika. Slovenské pedagogické nakladateľstvo, Bratislava, 2003. 179.

Új könyvek a Nyugat-Balkánról

SZEMLE

Sokan és sokszor elmondták már, hogy Magyarország számára Délkelet-Európa – különösen annak velünk határos államai – stratégiai fontosságú térség, amelynek eseményeiben közvetlenül érintettek és érdekeltek vagyunk. Ennek megfelelően 1989 után a magyar tudományosság újult figyelemmel fordult a régió felé, de a délszláv háborúk lezárulásával mintha az érdeklődés is megcsappant, illetve a vajdasági és az erdélyi kisebbségi kérdésekre fókuszálódott volna. Pedig megismerni és megismertetni való azon kívül is maradt bőven. Ezért örömmel konstatálhatjuk, hogy az elmúlt években ismét több, a magyar–délszláv kapcsolatokkal és a nyugat-balkáni problémákkal foglalkozó könyv látott napvilágot.

A *Sajti Enikő* munkája válogatás, amely a szerzőnek a 20. századi magyar–jugoszláv kapcsolatokról az elmúlt évtizedben írt tanulmányait gyűjti egybe. A kötet előterében a „bűntudat és győztes fölény” dichotómiával leírt, II. világháború alatti és utáni kapcsolatokat állnak – nem véletlen, hogy a könyv maga is ezt a címet kapta. A 18 tanulmányból 11 az 1940-es évtizedet elemzi: az 1941–1944 közötti délvidéki magyar kormányzatot, az 1944–1945-ös megtorlásokat és a visszatérő jugoszláv hatalom kisebbségellenes represszióját, valamint a korabeli kétoldalú államközi kapcsolatokat. S teszi ezt mindvégig kiegyensúlyozott és higgadt érveléssel, kerülve a sérelmi attitűdöt és az egyoldalú hungarocentrizmust (ami manapság bizony nem mindenkre jellemző), de nem kisebbítve a partizánmegtorlások mértékét sem. Ezért ezek a tanulmányok igen fontos hozzájárulást jelentenek az 1941–1945-ös atrocitások kivizsgálására felállított Magyar–Szerb Akadémiai Vegyes Bizottság munkájához is. A kötet más írásai sem kevésbé tanulságosak, mert a délszláv történelem általánosabb kérdéseit taglalják. Ezekből kettőt emelnék ki: „Az »eretnek« Tito” a néhai párt- és államelnök életútját tárgyalja, a „Nemzet és állam diszharmóniája Jugoszláviában a 20. században” pedig a jugoszláv történelem egyik kulcsproblémáját, a szilárd közös identitás hiányát. A szerző okkal állapítja meg, hogy ez a – végső soron az ország felbomlásához vezető – diszharmónia jórészt arra vezethető vissza, hogy „az 1918-ban megalakult, majd 1944–1945-ben újjáalakult jugoszláv államterület lakói minden törekvés ellenére sem rendelkeztek minden náció által elfogadott közös nemzeti kánonnal” (343. p.).

Bíró László monográfiája a királyi Jugoszlávia történetét (pontosabban annak az 1939-es államreformig tartó szakaszát) a magyar szakirodalomban eddig nem tárgyalt részletességgel és alaposággal mutatja be, ezért bizvást nevezhetjük hiánypótlónak. A könyv az 1920–1930-as éveket egy sajátos, a nagyszerb-centralista integrációs modellre támaszkodó állam- és nemzetépítési kísérletként írja le. A térképekkel és táblázatokkal gazdagon illusztrált kötet elemzi a rendkívül heterogén állam társadalmát, gazdaságát, politikai és adminisztratív intézményrendszerét, egységesítési törekvéseit, valamint a soknemzetiségű lakosságnak a közös állam iránti lojalitását kialakítani hivatott oktatáspolitikáját. S ha az államszervezési tevékenységet a szerző nem is tartja mindenben eredménytelennek, magát a centralizált „nemzetállami” modellt, az egyes országrészek és nemzetek önigazgatását elvető államformát eleve bukásra ítéltnek tekinti, mert – ahogy a kötet bevezetőjében olvashatjuk – „a nemzeti fejlődés már több etnikum esetében olyan fokon állt, hogy az egysé-

ges szerb–horvát–szlovén nemzet megléte fikció volt és az is maradt”. A könyv legfontosabb és legjobban sikerült részének a „Politikai és adminisztratív intézményrendszer” című fejezetet tartom, amely nem egyszerűen politikatörténeti elemzés, hanem az egységes közigazgatás, hadsereg és jogrend megeremtésére tett kísérletek precíz bemutatása. Ennek egyfelől komoly komparatistikai értéke van (hiszen akkoriban a köztes-európai térség több állama is küzdött hasonló problémákkal!), másfelől világosan bizonyítja, hogy az unitarizmus alapján – legyen szó akár a vidovdani alkotmány „liberális centralizmusáról”, akár a királydiktatúra abszolutizmusáról – nem lehetett az országot integrálni. Vagyis a királyi Jugoszlávia soknemzetiségű jellege végső soron leküzdhetetlen akadállyal bizonyult az államszervezők számára, mert „...szinte lehetetlen volt mindegyik etnikum számára elfogadható intézkedéseket hozni” (293. p.). S a recenzensnek nincs oka arra, hogy ezzel a titói Jugoszláviára is vonatkoztatható összegzéssel ne értsen egyet.

A Glatz Ferenc akadémikus szerkesztésében megjelent *„The European Union, the Balkan Region and Hungary”* című háromkötetes válogatás a Balkán-tanulmányok Központ 2005 és 2008 között megtartott konferenciáinak előadásait, illetve az azokból készült tanulmányokat tartalmazza. Találunk közöttük történettudományi jellegű írásokat is, de a három kötet tematikája sokkal átfogóbb, szerzőgárdája pedig jóval színesebb. A különböző tudományterületeket képviselő kutatók, továbbá politikusok és üzletemberek (összesen 43 külföldi és hazai szerző, köztük Arnold Suppan, Andrei Pleșu, Konsztantyin Nyikiforov, illetve Glatz Ferenc, Inotai András, Jeszenszky Géza, Kádár Béla, Somogyi Ferenc, Szentiványi Gábor, Várady Tibor) valóban multidiszciplináris módon mutatják be Délkelet-Európa (vagyis nemcsak a Nyugat-Balkán) közelmúltját és jelenét, az aktuális kihívásokat, valamint a térséggel kapcsolatos magyar érdekeket. A konferenciák tematikáját követve a három kötet egyes fejezetei a régió eurointegrációs folyamataival, a délkelet-európai térszerkezet változásaival, a térség ökológiai és infrastrukturális helyzetével, gazdasági és üzleti lehetőségeivel, Oroszország Balkán-politikájával, a régió és Magyarország kapcsolataival, valamint a koszovói kérdéssel (különösen annak biztonságpolitikai és kisebbségi aspektusaival) foglalkoznak. Ez a tematikai sokszínűség jól reprezentálja a Balkán-tanulmányok Központ alapvető célkitűzését, hogy a térségnek a napi politikan túlmutató, hosszú távú gazdasági, társadalmi és környezetvédelmi alternatíváival foglalkozzon. A válogatás külön érdeme, hogy angol nyelvű, ezért fontos állomása a magyar balkanisztika nemzetközi megismertetésének.

Hornyák Árpád tanulmánykötete a 20. század első felének magyar–szerb/jugoszláv kapcsolatairól ad árnyalt és adatgazdag képet, az I. világháború utáni békerendezés és a magyar kisebbség kérdéseire koncentrálna, de kitérve a szerb politikai gondolkodás és historiográfia magyarsággépének a bemutatására, illetve a szerb külpolitika néhány más fontos aspektusára is (a századelő külügyi alternatívái, a Balkán-föderáció kérdése, a II. világháború utáni területi követelések). Számomra a kötet ez utóbbi, külpolitikai témájú írásai voltak a legtanulságosabbak. Manapság ugyanis, amikor a Nyugat-Balkán stabilizálásának kérdései a nemzetközi politikai gondolkodás, tervezés és (jelentős anyagi ráfordításokkal megtámogatott!) gyakorlati cselekvés előterében állnak, meglehetősen lehangoló azt látni, hogy a térségben mennyire gyérek a külpolitikai kooperáció tradíciói. De nem kevésbé érdekes a szerbek magyarsággépének felvázolása sem, mert abból kiderül – ami egyébként a könyv egészéből is érezhető –, hogy a szerb politikai gondolkodásban és külügyi stratégiákban Magyarország ritkán kapott olyan fontos és pozitív helyet, mint ahogyan időnként mi magunk – különösen a magyar–szerb partnerség mai esélyeinek és jövőjének a latolgatásakor – hajlamosak vagyunk hinni.

A pécsi Regionális Kutatások Központjának gondozásában, csaknem kéttucatnyi – köztük több külföldi – kutató részvételével elkészült *„Regionális átalakulási folyamatok a Nyugat-Balkán országában”* című kötet kakukktojásnak tűnhet a történeti munkák között, hiszen valóban más diszciplínák, a regionális tudományok eszközeivel mutatja be a térség közelmúltját és aktuális helyzetét (pontosabban a két-három évvel ezelőtti állapotokat, ha tekintetbe vesszük, hogy a mai válságidőszakban mindenütt nagyon gyorsan megváltozhatnak a körülmények). Mégsem érdektelen a jelenkortörténet szempontjából sem, mert ha sok újat nem is ad, korrekten és jól taníthatóan (s ezt bizony értékelheti minden egyetemi oktató) összefoglalja a rendszerváltozás következményeit, a Jugoszlávia felbomlásával végbement államszerkezeti változásokat, a térség helyét az európai nagyhatalmi erőterben és az euroatlanti integrációs folyamatokban, a legfontosabb etnikai konfliktusokat, valamint a kormányzati rendszerek sajátosságait. A kötetben tárgyalt egyéb témák (demográfia, gazdaság, környezetvédelem, településszerkezet, regionális egyenlőtlenségek) szintén nem lehetnek érdektelenek a multidiszciplináris szemléletmódra nyitott jelenkortörténetek számára.

A Katonai Biztonsági Hivatal és a pécsi Kelet-Mediterrán és Balkán Tanulmányok Központjának együttműködésében készült *„A Nyugat-Balkán”* című kötet tematikája és jellege hasonlatos az előzőhöz, mégis más műfajt képvisel: egyfajta politikai földrajzi és biztonságpolitikai kézikönyv, elsősorban a nemzetközi missziók szempontjait és elvárásait szem előtt tartó összefoglalás. A Pap Norbert és Kobolka István által szerkesztett kötet számos friss kutatásra támaszkodva, nagy információgazdagsággal, kilenc témakörre tagolva mutatja be a posztjugoszláv szubrégió aktuális kérdéseit. Megismerkedhetünk a természetföldrajzi adottságokkal (a fejezet szerzői Kovács János és Varga Căbör), egy történetföldrajzi összefoglaló keretében a legfontosabb történelmi fordulópontokkal (Hajdú Zoltán), a térség mai etnikai képével (Végh Andor), településszerkezetével (Reményi Péter) és oktatási rendszereivel (M. Császár Zsuzsa). A kötet legfontosabb és legtanulságosabb része azonban a nemzetközi kontextusokkal foglalkozó írás (a jugoszláv szétesés tanulságai, a regionális együttműködés és az euroatlanti integráció esélyei – Hóvári János munkája), a katonai kérdéseket taglaló rész (Háry Szabolcs írása), valamint Magyarországnak a térséghez fűződő kapcsolataival és a régió gazdasági helyzetével foglalkozó fejezetek (mindkettő szerzője Pap Norbert).

Horvátországot egyre kevésbé sorolhatjuk a Nyugat-Balkánhoz, hiszen NATO-tagságával és az aláírt uniós csatlakozási szerződésével jó úton van ahhoz, hogy Szlovénia mintájára végleg maga mögött hagyja Délkelet-Európának ezt a Jugoszlávia felbomlásával kialakult sajátos – sokáig teljes joggal válságövezetként, ma már inkább relatíve konszolidált térségként leírható – szubrégióját. Sokcsevits Dénes: *„Horvátország a 7. századtól napjainkig”* című könyvének mégis helye van ebben az ismertetőben. Egyrészt önmagában azért, mert ez az első részletes és átfogó magyar nyelvű Horvátország-történet, s mint ilyen valóban hiánypótló jellegű; másrészt azért, mert önálló kötetnyi terjedelmet, csaknem 300 oldalt szentel a horvát történelem jugoszláv és nyugat-balkáni periódusának. Ezekben a fejezetekben korrekt, tárgyyszerű és sokoldalúan árnyalt képet kapunk a horvátság 20. századi történelméről, illetve Jugoszlávia történetének horvát olvasatáról, ami jól mutatja a könyv egyik nagy érdemét, hogy ugyanis képes távolságot tartani a „kroato-centrizmus” elfogultságaitól. Semmi kétség persze, hogy Sokcsevits a horvátságnak elkötelezett szerző. Ezt az Előszóban maga is bevallja, amikor (egyik) élethivatásának mondja a horvát történelem magyarországi megismertetését (7. p.) – de ha az olvasónak kétsége támadna, elég felütnie az 1993-as horvát–bosnyák háború okait taglaló oldalakat (700–702. p.), ahol a „korabeli sajtó és a későbbi szakirodalom, valamint a hágai törvényszék szinte egybehangzóan”

bosnyákbárát álláspontjaival szemben igyekszik a felelősséget „igazságosan megosztani” a horvátok és a bosnyákok között... De ez az elkötelezettség mindaddig nem baj, ameddig nem jut el ahhoz a – napjaink történetírásában sem ritka – egyoldalúan teleologikus narratívához, amely minden történelmi esemény eredendő céljának a mai helyzethez való eljutást tartja (esetünkben a független nemzetállamhoz). S korrektül el kell ismernünk, hogy nem jut el; hogy erre is említsünk egy példát, az „újhorvát” történelmi kánon szellemében nyugodtan mondhatná, hogy a délszláv egység gondolat egyszerű torzulás volt, a horvát nemzettudatot megterhelő hamis ideológia, de ehelyett – és véleményem szerint is helyesen – az egész kérdéskört a horvát nemzeti integráció többlépcsős folyamatának kontextusába helyezi (több helyütt, például a 28–29. oldalon).

Ami pedig a *„Horvátország a 7. századtól napjainkig”* egészét illeti, azt mondhatnánk, hogy Sokcsevits Dénes szinte lehetetlen feladatra vállalkozott – de aztán sikeresen oldotta meg. Egyedül vágott bele Horvátország teljes történetének a megírásába, az etnogenezistől és az államiség kora középkori kezdeteitől a 21. század elejéig, a politikatörténet mellett kitérve a gazdaság- és társadalomtörténeti aspektusokra, valamint a Horvátországon kívüli (így a magyarországi) horvátok történetére is. Ez a kronológiai és tematikus szélesség könnyen odavezethetett volna, hogy a kötetben lesznek majd kiváló fejezetek (olyanok, amelyek a szerző szűkebb érdeklődési területéhez és kutatási témáihoz kapcsolódnak), és lesznek korrektül megírt, de az ismeretterjesztés színvonalán álló vagy közvetítő jellegű, egyszerűen az adott kérdésre vonatkozó horvát véleményeket előadó részek. De nem, mert a teljes terjedelmében (bevezetéssel, függelékekkel együtt) 850 oldalas, fényképekkel és térképekkel gazdagon illusztrált munka valóban mindvégig magas színvonalú szintézis – olyan, amilyent szívesen olvasnánk minden szomszéd nép történelméről.

Szilágyi Imre *„Koszovó státuszának kérdése”* című munkája a korábbi szerb tartomány függetlenedési folyamatát tárgyalja, egy rövid történelmi bevezető után részletesen bemutatva a nemzetközi igazgatás bevezetésétől (1999. június 10.) 2008 elejéig, a függetlenségi deklarációt (2008. február 17.) közvetlenül megelőző vitákig tartó eseményeket. Szilágyi átfogó és több szempontú (történelmi, államjogi, politikai) elemzése bemutatja a nagyhatalmak és a nemzetközi szervezetek szerepét, az úgynevezett státuszvita során felvázolt szerb és albán javaslatokat, az Ahtisaari-tervet, valamint a koszovói probléma tágabb nemzetközi összefüggéseit (a balkáni regionális kihatásokat és a precedensérték kérdését). A kötet hiánypótló jellegű, mert magyar nyelven nem létezik más, hasonló részletességű összefoglalás a koszovói probléma legutóbbi évtizedéről. S jöhet már hároméves, nem vesztette el az aktualitását sem: ismeretese az az 2011 júliusa óta tartó észak-koszovói zavargások, amelyek olyan mértékig erősítették fel ismét a Koszovó körüli konfliktusokat, hogy azok miatt az Európai Unió még a Szerbia számára kilátásba helyezett tagjelölti státusz megadását is elhalasztotta a múlt év decemberében.

A köteteket elolvasva marad némi hiányérzetünk, mert érzékelhető bennük bizonyos tematikai esetlegesség (ez persze olyan „műfaji sajátosság”, ami szinte minden tanulmány- és konferenciakötetről elmondható). Azt is csak sajnálhatjuk, hogy Bíró László könyve „idő előtt” befejeződik (a Cvetković–Maček-paktum jelentősége miatt védhető az 1939-es lezárás, különösen hogy a szerző többször kitér az 1939–1941-es periódusra, mégis szerencsésebb lett volna a részletes elemzést kiterjeszteni a királyi Jugoszlávia egészére). Szintúgy csak sajnálhatjuk, hogy *„A Nyugat-Balkán”* kötet nem foglalkozik néhány, éppen biztonságpolitikai szempontból fontos kérdéssel (migrációs és kriminalisztikai helyzetkép, a helyi politikai kultúra sajátosságai, a kormányzati rendszerek tipikus problémái). Egészében véve azonban kétségtelen, hogy ezekkel a sok új kutatási eredményre támaszkodó, adatgazdag és árnyalt elemzésekkel lényegesen bővültek a magyar balkanisztikai is-

meretek. Szerzőik és szerkesztőik olyan könyveket „tettek le az asztalra”, amelyeket a témára specializálódott kutatók mellett a térséggel foglalkozó diplomaták és újságírók, a békemissziók aktivistái, a nyugat-balkáni gazdasági lehetőségeket kereső vállalkozók és üzletemberek, az egyetemisták, vagy akár az „egyszerű” érdeklődők is nagy haszonnal forgathatnak.

A. Sajti Enikő: Büntudat és győztes fölény. Magyarország, Jugoszlávia és a délvidéki magyarok. Szeged, SZTE Történettudományi Doktori Iskola, 2010. 357 p.

Bíró László: A jugoszláv állam 1918–1939. Budapest, MTA TTI–História, 2010. 336 p. (História Könyvtár. Monográfiák, 26.)

Ferenc Glatz (ed.): The European Union, the Balkan Region and Hungary (Vol. 1, 2, 3). Budapest, Europa Institut, 2007, 2008, 2009. I. 164, II. 182, III. 182 p.

Hornyák Árpád: Találkozások – Ütközések. Fejezetek a 20. századi magyar–szerb kapcsolatok történetéből. Pécs, Bocz, 2010. 192 p.

Horváth Gyula–Hajdú Zoltán (szerk.): Regionális átalakulási folyamatok a Nyugat-Balkán országaiban. Pécs, MTA Regionális Kutatások Központja, 2010. 614. p.

Pap Norbert–Kobolka István (szerk.): A Nyugat-Balkán. Budapest, MK Katonai Biztonsági Hivatal, 2009. 238 p.

Sokcsevits Dénes: Horvátország a 7. századtól napjainkig. Budapest, Mundus-Novus, 2011. 846 p.

Szilágyi Imre: Koszovó státuszának kérdése. Budapest, Magyar Külügyi Intézet, 2008. 70 p.

Juhász József

A. A. Фурсенко

Россия и международные кризисы Середина XX века

A. A. Furszenko: Oroszország és a nemzetközi válságok
A XX. század közepe
Moszkva, Nauka, 2006. 547 p.

Aligha vitatható, hogy az 1960-as évek elejére a Szovjetunió olyan szuperhatalommá vált, amelynek részvétele nélkül a világ különböző részein kialakult politikai-katonai válságok rendezése esélytelennek tűnt. Mindazonáltal a Szovjetunió szerepvállalásáról s egyáltalán a szovjet külpolitika főbb célkitűzéseiről vajmi keveset tudunk, hiszen a téma feldolgozásához szükséges orosz levéltári dokumentumokhoz a kutatók – néhány kivételes helyzetben lévő történész kivételével – még ma sem férhetnek hozzá.

Alekszandr Furszenko akadémikus azon kevés történész közé tartozik, aki lehetőséget kapott arra, hogy bepillantson olyan levéltári dokumentumokba is – például az Orosz Föderáció Elnöki Levéltárának irataiba, illetve a katonai hírszerzés anyagaiba –, amelyek még ma sem nyilvánosak. E dokumentumok alapján 1997-ben Timothy Naftalival együtt angol nyelven már publikáltak egy könyvet az 1962-es kubai rakétaválságról (*Furszenko A.–Naftali T.: „On Hell of a Gamble”. Khrushchev, Castro and Kennedy 1958–1964. The Secret History of Cuban Missile Crisis. New York, London, 1997.*). A most bemutatásra kerülő kötetbe azonban bekerültek olyan részek is, amelyek az angol nyelvű kiadásból kimaradtak, illetve olyan írások is, amelyek nem a karibi válsággal foglalkoznak, hanem a különböző nemzetközi konfliktusokkal kapcsolatos szovjet álláspontot mutatják be. Habár a könyv Oroszországban öt évvel ezelőtt jelent meg, a magyar történészek számára mégis újdonságként szolgálhat. Nem csupán azért, mert az orosz nyelvű szakkönyvek megjelenésének híre és maguk a könyvek is csak némi késéssel jutnak el Magyarországra, hanem azért is, mert a Furszenko által leírtak azóta sem veszítették el aktualitásukat.

A könyv 18 különböző hosszúságú (7–8 oldaltól 30–50 oldalig terjedő) fejezetből áll, amelynek mindegyike önálló tanulmányként is megállja a helyét. Ezek között – a könyv címében jelölt témától eltérően – találhatunk olyan írásokat is, amelyeket nem lehet szorosan valamely nemzetközi problémához kapcsolni. Ilyen a könyv első két fejezete is (*J. V. Sztálin: élete utolsó évei és halála, valamint Ny. Sz. Hruscsov: út a hatalomhoz*), amelyekkel a szerző valószínűleg a későbbiekben tárgyalt külpolitikai kérdések hátterét kívánta megteremteni. Ha ez a szándék vezérelte, a jórészt már ismert belpolitikai kérdések helyett talán nagyobb hangsúlyt kellett volna helyezni a szovjet külpolitika általános célkitűzéseinek megvilágítására.

A kötet harmadik fejezetében (*W. Churchill: „Hidakat teremteni, nem pedig akadályokat emelni”*) Furszenko az 1951-ben miniszterelnökké választott Churchillnek a Szovjetunióhoz való közeledés érdekében tett kezdeményezéseit, illetve az azokkal kapcsolatos szovjet reakciókat taglalja. Az Orosz Föderáció Elnöki Levéltárában őrzött dokumentumokból kiderül, hogy Churchill nem sokkal Sztálin halála után, 1953. június első napjaiban tett első ízben javaslatot Vjacseszlav Molotov külügyminiszternek a tárgyalásokra, ezt azonban Moszkvában nem fogadták túl nagy lelkesedéssel, elsősorban azért, mert nem bíztak az angol miniszterelnök szándékának őszinteségében. A szerző nem csupán az angol kezdeményezéseket és az azokra adott szovjet válaszokat mutatja be, de angol levéltá-

ri források alapján azt is megtudhatjuk, miként reagált azokra az amerikai vezetés, illetve miért nem támogatta Churchillt ebben az ügyben.

A negyedik a kötet első olyan fejezete, amely valóban egy nemzetközi méretű problémával, az 1956-os szuezi válsággal foglalkozik. A válság kirobbanásának előzményeként Furszenko részletesen ír az Egyiptom és a Szovjetunió között 1955 nyarán lefolytatott tárgyalásokról (amelyek eredményeképpen a Szovjetunió fegyvereket és haditechnikát szállított Egyiptomnak), a szovjet–angol, illetve a szovjet–egyiptomi kormány szintű tárgyalásokról, valamint a Szuezi-csatorna államosítása miatti nyugati tiltakozásokról, az ügyben összehívott londoni konferenciáról. A kairói szovjet nagykövet, a korábban Magyarországon szolgáló Jevgenyij Kiszjelov jelentéseiből kiderül, hogy Nasszer a Szovjetunió segítségét és támogatását kérte, illetve több alkalommal fordult tanácsért a szovjet vezetéshez. Furszenko írásából az is kiderül, hogy a Szovjetunió kezdettől fogva tudott az Egyiptom ellen tervezett angol és francia lépésekről – többek között egy 1956. augusztus elején Budapestre érkezett táviratból. Amikor 1956. október 29-ről 30-ra virradó éjjel izraeli, francia és angol csapatok behatoltak Egyiptom területére, Nasszer a szovjet nagyköveten keresztül – egyelőre nem hivatalosan – katonai segítséget kért a Szovjetuniótól. A szerző részletesen tárgyalja az ezzel kapcsolatos szovjet lépéseket, ismerteti az SZKP KB Elnökségének határozatait, a szovjet kormány üzenetének tartalmát, illetve azokat a szovjet diplomáciai tárgyalásokat, amelyek arra irányultak, hogy a csapatokat mielőbb kivonják Egyiptomból. Furszenko eközben egyetlen szót sem ejt a budapesti eseményekről, nem vizsgálja, hogy a magyar forradalom hatással volt-e a Szovjetunió Szuezzel kapcsolatos magatartására, befolyásolta-e a szovjet diplomáciai lépéseket.

A könyv ötödik fejezete *A Szovjetunió és az asszuáni gát (1954–1958)* címet viseli. A szerző a téma rövid kifejtésének szükségességét azzal indokolja, hogy végeredményben az asszuáni gát építésének kérdése volt Nasszer egyik érve a Szuezi-csatorna államosítása mellett. Furszenko bemutatja azokat a tárgyalásokat, amelyeket az egyiptomi vezetés annak érdekében folytatott, hogy előteremtse a gát megépítéséhez szükséges anyagi eszközöket, részletesebben kitérve a Szovjetunióval kötött hitelmegállapodás előzményeire.

Az nem derül ki egyértelműen, vajon a szerző miért tartotta szükségesnek, hogy külön fejezetben foglalkozzon az 1958-as iraki forradalommal, bár kétségtelen, hogy a nyugati és a szovjet érdekek itt is ütköztek. A forradalom kirobbantásában Moszkva nem játszott szerepet, az iraki eseményekről szóló híreket Moszkvában alig titkolt meglepéssel fogadták, és az új iraki kormányt azonnal elismerték. Az iraki vezetés Moszkvához fordult segítségért, és javasolta a kereskedelmi kapcsolatok széles körű fejlesztését, oly módon, ahogyan azt a Szovjetunió Egyiptom és Szíria esetében tette. Furszenko nem csupán arra törekszik, hogy elemezze a Szovjetunió és Irak kapcsolatának alakulását, de részletesen foglalkozik az iraki vezetés és Nasszer viszonyával, illetve az iraki belpolitikai helyzet bemutatásával is.

A könyv hetedik fejezetének címe alapján (*De Gaulle és a szovjet–francia kapcsolatok. Az 1960-as párizsi csúcstalálkozó kudarca*) azt gondolnánk, hogy azt a szerző elsősorban a két ország közötti kapcsolatok bemutatásának szenteli. Furszenko kétségtelenül részletesen foglalkozik a De Gaulle hatalomra jutásával kapcsolatos szovjet véleményekkel és elképzelésekkel, Hruscsov 1960. március végi–április eleji franciaországi látogatásával, De Gaulle-nak a németkérdés rendezésére irányuló szovjet kezdeményezésekkel kapcsolatos álláspontjával. Ugyanakkor jelentős figyelmet szentel az U–2 amerikai repülőgép körüli vitáknak, illetve utal annak a legfelső szintű csúcstalálkozó megghiúsulásában játszott szerepére is. Ismerteti azokat a tárgyalásokat, amelyeket Hruscsov Párizsból történt eluta-

zása után a nyugati hatalmak egymás között folytattak, s kitér azokra a nézeteltérésekre is, amelyek a németkérdés rendezésére irányuló tárgyalásokat illetően De Gaulle és az amerikai vezetés között kialakultak.

A téma szinte egyenes folytatásának tekinthető a következő fejezet, amely a berlini válsággal és a fal felhúzásával foglalkozik. Furszenko úgy véli, a berlini válság kialakulása – amelyet 1958 novemberére datál – szoros összefüggésben állt a szovjet–amerikai viszony romlásával. Mindazonáltal 1958 és 1961 között intenzív diplomáciai tárgyalások folytak a Szovjetunió és a nyugati hatalmak között a Németországgal kötendő békeszerződésről és Berlinnek „szabad várossá” történő alakításáról. Miután a meghiúsult párizsi csúcstalálkozót követő tárgyalások is azt erősítették meg a szovjet vezetésben, hogy hiábavaló a németkérdés gyors rendezésének lehetőségében reménykedni, megszületett a döntés, hogy az NDK-t igazi barikáddal „elkerítik” a Nyugattól. Furszenko írásából nyilvánvalóvá válik, hogy a berlini fal felhúzása és az arra irányuló előkészületek szovjet jóváhagyással, a legnagyobb titokban történtek, ezt a témát a szocialista országok vezetőinek a németkérdéssel kapcsolatban összehívott tanácskozásán sem érintették. Az előkészületekről viszont a keletnémet és a szovjet vezetés folyamatosan egyeztetett. A fal felhúzása nyugati részről óriási tiltakozást váltott ki, és kevésbé ismert, hogy 1961. október 26-án majdnem összetűzésre került sor a Checkpoint Charlie ellenőrző pontnál felsorakozott amerikai és szovjet tankok között.

A németkérdés rendezése és Nyugat-Berlin státusa továbbra is napirenden maradt, de 1961 októberében a világ figyelme egy időre a karibi térségre irányult, ahol újabb, minden korábbinál komolyabb feszültséggóc alakult ki. Ezzel kapcsolatban Furszenko a legnagyobb figyelmet az 1962-es kubai válságnak szenteli, a probléma különböző aspektusaival tíz fejezetben, mintegy 270 oldalon foglalkozik. Nem derül ki, vajon a szerző milyen logika alapján döntött az egyes fejezetek egymásutániságáról. A recenzensnek mindenesetre logikusabbnak tűnne, ha a Kubába történő szovjet fegyverszállításokról szóló fejezet lenne a blokkon belül az első, hiszen éppen az Anadyr fedőnévre keresztelt szovjet rakétaszállítási akció volt a kiindulópontja a szovjet–amerikai konfliktus kiéleződésének. Időrendi szempontból ugyancsak indokolt lenne előbbre hozni azt a fejezetet, amely a Ny. Sz. Hruscsov és J. F. Kennedy közötti közvetlen összeköttetést biztosító szovjet hírszerzőtiszt személyével foglalkozik, hiszen ez az összeköttetési csatorna már a karibi válság előtt is létezett.

Mint arra már utaltunk, a fejezetek többsége önálló tanulmányként is felfogható, s ebből adódóan előfordulnak bennük átfedések, tartalmi ismétlések. A karibi válsággal foglalkozó írások közül az első (a kötetben a 9. fejezet) *Az atomháború küszöbén: az 1962-es kubai válság* címet viseli. Ez az írás a szerző 1992-ben megjelent tanulmányának átdolgozott és kiegészített változata, amelyben szinte kizárólag megjelent forrásokra, illetve feldolgozásokra alapozva mutatja be a kubai rakétaválság kialakulásának és rendezésének folyamatát. Az itt érintett egyes kérdések egy részét a későbbiekben külön fejezetben részletesen is kifejti. Ezek egyike a már említett szovjet fegyverszállítások problematikája. Furszenko a szovjet hírszerzés rezidensének, a későbbi szovjet nagykövetnek, A. I. Alekszejev visszaemlékezésére alapozva arról ír, hogy a szovjet fegyverszállítások 1960 közepétől kezdődtek. Ugyanakkor már a kubai forradalom előtt, 1958 decemberében a csehszlovák vezetéshez egy kereskedelmi cégen keresztül fegyverszállításra vonatkozó kérelem érkezett, amelyhez Moszkva hozzájárulását adta. 1959-ben ilyen kérelem fordultak Lengyelországhoz is, amely ellen szovjet részről szintén nem emeltek kifogást. A Szovjetunióból történő közvetlen fegyverszállítás ötletét Castro egyelőre elvetette, mert attól tartott, hogy ez alapul szolgálna egy Kuba elleni amerikai támadáshoz. Arra a kérdésre a szerző sem tudja a választ, vajon a szovjet fegyverszállítások megindulásában szerepet játszott-e

Anasztasz Mikojan 1960. februári havannai látogatása, mindenesetre a szállítások ezt követően indultak meg. Furszenko igen részletesen ismerteti az ezzel kapcsolatos tárgyalásokat és konkrét lépéseket, a formálisan kulturális tanácsosi beosztásban dolgozó Alekszejevnek a tárgyalási folyamatban játszott szerepét. A döntés a szovjet rakéták Kubába telepítéséről az SZKP KB Elnökségének 1962. május 24-i ülésén, hosszas vita után, Mikojan tiltakozása mellett született meg. Az akció végrehajtása a legnagyobb titokban, a KGB vezetőinek tudta nélkül történt, a szovjet katonai szakértők mezőgazdasági szakembereknek álcázva utaztak Kubába.

Furszenko a fentebb ismertetett fejezet végén utalt arra, hogy 1962. október 18-án már Kennedy elnök asztalán voltak azok a légi felvételek, amelyek egyértelműen bizonyították, hogy szovjet rakétákat telepítettek Kubában, s ami arra készítette az amerikai vezetőt, hogy október 22-én a rádióban és a televízióban felhívást intézzen az ország lakosságához. A szovjet vezetés még nem tudta, pontosan miről fog az amerikai elnök beszélni, amikor 1962. október 22. estére összehívták az SZKP KB Elnökségét. Furszenko külön fejezetben foglalkozik az elnökségi ülés lefolyásával, a másnap hajnalra átnyúló vita alakulásával, külön is kitérve a Rogyion Malinovszkij marsall és Anasztasz Mikojan közötti nézetkülönbségek ismertetésére.

Az olvasó azt várná, hogy a szerző ezt követően arról ír, hogy ugyanebben az időpontban milyen tárgyalások folytak Washingtonban, milyen elképzelések és tervek fogalmazódtak meg a válság megoldására. Ehelyett azonban a téma szempontjából irrelevánsnak tűnő fejezet következik, amelyben a szerző Fidel Castro és a kommunisták viszonyát vizsgálja. Ennek során szót ejt Castro viszonyulásáról a szovjet vezetéshez, szovjetunióbeli látogatásáról, a kubai forradalmár szovjet megítéléséről.

A következő, *Török rakéták a kubai válságban* című 13. fejezet újra az események kronológiáját követi, s azzal az 1962. október 23-án tett amerikai ajánlattal foglalkozik, miszerint az amerikaiak készek a törökországi rakétabázis felszámolására abban az esetben, ha a szovjetek felszámolják a sajátjukat Kubában. Furszenko rámutat arra, hogy a törökországi rakéták leszerelésének kérdése már 1962 nyarán felmerült, éppen azzal összefüggésben, hogy a szovjetek egyre nagyobb aktivitást kezdtek mutatni Kubában. A szerző ismerteti azokat a tárgyalásokat, amelyeket egyrészt az amerikai vezetés folytatott szövetségeseivel és Törökországgal, másfelől a Szovjetunióval, s amelyek nyomán 1963. április végén létrejött az „alku”.

A karibi válság rendezéséről más csatornákon is folytak titkos egyeztetések; ezeket mutatja be Furszenko a könyv 14. fejezetében. Ilyen tárgyalások zajlottak a szovjet és az amerikai vezetés tudtával és jóváhagyásával a szovjet nagykövetség munkatársa, a KGB rezidense, Alekszandr Fomin (eredeti nevén Fekliszov) és John Scali tévétudósító között. Furszenko az SZKP KB Elnökségének üléseiről készült jegyzőkönyveket és a szovjet hírszerzés iratait szembesíti a megbeszélések két egykori résztvevőjének – egymástól jelentősen eltérő – visszaemlékezésével, s arra a következtetésre jut, habár mindkét félnek szerepe volt a válság rendezésében, befolyásuk az eseményekre korántsem volt olyan, mint amilyen képet arról rajzoltak.

Sokkal fontosabb összekötő szerepet játszott a két vezető között Georgij Bolsakov, a Szovjetunió fegyveres erői vezérkara hírszerző igazgatóságának ezredese, aki a Szovjetunió washingtoni nagykövetségén kulturális attaséként és a Soviet Life című folyóirat szerkesztőjeként dolgozott. Bolsakov nagyon jó, baráti kapcsolatot alakított ki az amerikai elnök fivérével, Robert Kennedyyel, akit – az elnök tudtával – a Szovjetunióval való nem hivatalos kapcsolattartásra használtak fel. Furszenko tanulmányából az is kiderül, hogy a szovjet katonai hírszerzés egyáltalán nem örült Robert Kennedy és Bolsakov kap-

csolatának, sőt kezdetben határozottan megtiltotta, hogy találkozzon az amerikai elnök fivérével. Furszenko a szovjet katonai hírszerzés iratai és Bolsakov visszaemlékezése alapján végigköveti Bolsakov és amerikai partnereinek valamennyi találkozását, a beszélgetések során érintett kérdéseket, az ezredes jelentéseinek további sorsát. Bolsakov iránt teljes bizalommal viseltettek Washingtonban is egészen addig, amíg a kubai rakétabázisról nem készültek légi felvételek. A korábbi jó viszony elhidegült, az új szovjet nagykövet, Anatolij Dobrinyin megérkezésével pedig a korábbi nem hivatalos csatorna is elvesztette jelentőségét.

Furszenko szinte valamennyi, a karibi válság megoldásával foglalkozó fejezetben hangsúlyozza, hogy a rendezés az amerikai és a szovjet vezetés között a kubaiak háta mögött, azok megkérdezése nélkül történt. A megállapodásról szóló hírt a kubai vezetés nemzeti megaláztatásként élte meg, ezért az SZKP vezetése 1962 végén a Kuba-szakértővé avanszált Mikojant küldte Havannába Castro megbékítésére, illetve azért, hogy megszerezze Castro hozzájárulását a rakéták visszaszállításához. A könyv 16. fejezete a havannai szovjet nagykövet jelentései és Mikojannak Hruscsovhoz írt, az Orosz Federáció Elnöki Levéltárában őrzött levelei alapján mutatja be azt a hosszadalmas és vitáktól egyáltalán nem mentes tárgyalási folyamatot, amelynek során Mikojannak végül a Kuba elleni amerikai blokád feloldásáért cserébe sikerült megszereznie Castro egyetértését.

Könyve végén Furszenko arra a kérdésre próbál választ adni, hogy több mint 40 évvel az események után mit tudunk meg a majdnem nukleáris háborúba torkolló karibi válságról. Furszenkónak olyan levéltári forrásokhoz sikerült hozzájutnia és könyvében feldolgoznia, amelyek nem csupán a kubai rakétaválság történetéhez szolgálnak új adalékokkal, de bepillantást engednek a szovjet döntéshozatali mechanizmusba, a „katonai lobbí” és az SZKP KB Elnöksége egyes tagjai közötti konfliktusokba, valamint rávilágítanak a szovjet titkosszolgálatoknak a nemzetközi konfliktusok megoldásában játszott szerepére is.

Baráth Magdolna

Philippe Chenaux

L'Église catholique et le communisme en Europe (1917-1989) De Lénine à Jean-Paul II

A katolikus egyház és a kommunizmus Európában (1917–1989)

Lenintől II. János Pálig

Paris, Édition du Cerf, 2009. 383 p.

„Ahhoz a generációhoz tartozom, melyre nem hatott a kommunizmus vonzereje.” Philippe Chenaux legutóbb publikált könyvének különös nyitósora némelyek számára meglepő kijelentés. A szovjet uralmi szféra alól nem is oly régen kibújt közép-kelet-európai államok olvasói szemében ugyanolyan megütközést keltő lehet, mint a mű borítója. A cím első fele (A katolikus egyház) vörös betűkkel rajzolódik ki a felső térfél sárga alapszínén. A szöveg mellett II. János Pál pápa képe látható. A sárga betűs folytatás (és a kommunizmus Európában) Lenin fotójával egyetemben lejjebb, vörös alapon jelenik meg. A színek által jegyzett szimbolika, a képi megvalósítás – a szembenéző szereplők – struktúrája egészen újszerű: kifejezi a két, más-más értelemben vett hatalom (a Szentszék, illetve Szovjet-Oroszország, majd a Szovjetunió) markáns másságát, konfrontálódását, mi több a 20. század „elkötelezett szemlélői” előtt 1917 és 1989 között megjelenő drámai alternatívát. Vajon mely eszmerendszer vagy program rendelkezik nagyobb vonzerővel a tőke érdekei által vezetett (parlamentáris) kapitalista állam formális jogi egyenlőséget felkínáló, azonban valóságos politikai és esélyegyenlőséget nem (vagy alig) biztosító, sőt tömegek marginalizálódását okozó berendezkedésével szemben? Generációkat nyert meg egy igazságosabb társadalom vágyálma, mely mindkét gondolatiság, a keresztény társadalometika és a marxista rendszer közös pontja volt.

Philippe Chenaux a Pápai Lateráni Egyetemen a modern kori egyháztörténelem professzora. Korábbi, szakmai körökben magasan jegyzett munkái, melyek mindegyike a párizsi Cerf kiadónál jelent meg, egy-egy részterületre vagy időszakra fókuszálva mintegy előkészítették e művet. (Entre Maurras et Maritain. Une génération intellectuelle catholique (1920-1930), 1999.; Pie XII. Diplomate et pasteur, 2003.; „Humanisme intégral” (1936) de Jacques Maritain, 2006.) A francia jobboldal I. világháború utáni útkeresésének elemzése, XII. Pius működésének fő vonalai és motivációi, Jacques Maritain nagy fontosságú politikai filozófiai kötetének – Az igazi humanizmus címet viselő írásnak – a bemutatása, saját korában való elhelyezése és hatástörténetének vizsgálata számos adalékkal szolgált szerzőnk számára, aki minden könyvében, így jelen esetben is, egyszerre fest egyház-, eszme- és politikátörténetet.

Az önkényes vagy egysíkú narrációt kizáró egyik tényező a gazdag forrásanyag. Chenaux nunciátúrák (Acta Nuntiaturae Polonae), vatikáni levéltárak (Archivio della Congregazione per la Dottrina della Fede, Archivio Segreto Vaticano), diplomáciai archívumok (Archivio Storico del Senato, Archivio del Ministero Degli Affari esteri, Archives du Ministère des Affaires Étrangères, Documents Diplomatiques Français), sajtóorgánumok (Acta Apostolicae Sedis, La Civiltà Cattolica), szerzetesrendi levéltárak (Archivio Generale dell'Ordine dei Predicatori) eddig nem ismert anyagait is felhasználja szintézise készítéséhez.

A fentebb csupán egy-két példával illusztrált lelőhelyeken kívül a 383 oldalas könyvben szintén tág teret kapnak a kort kommentáló publikációk meglátásai. Chenaux megszo-

kott rigorózus tényyszerűsége mellett a (politikai, egyházi) struktúrák mögött húzódó eszmék iránti nyitottsága az a másik tényező, mely hitelesíti a lehetetlen vállalkozást: a valóságot lehető legjobban feltáró munkát.

Rendhagyó a könyv felépítése is. A rövidítések lajstroma után (mely a bőséges lábjegyzetek jelöléseinek felfejtéséhez nélkülözhetetlen) kilenc oldalon keresztül kronológiai sorrendben sorakoznak a 20. század fontos pillanatai. A szokatlan szempontú összerendezés kissé meglepett, s előrevetíti a könyv fő csapásirányait. A cárizmus megdöntése (1917. február 22.) és Gorbacsov vatikáni látogatásának (1989. december 1.) szélső dátumai között nem csupán a diplomácia- és a politikatörténet jobbára ismert lényegi eseményei bukkannak fel. A szöveg szárait ugyanúgy alkotják a „sajátos külön rendszerként” elkönyvelt egyháztörténeti fejlemények. Utóbb derül ki, miért bírt saját idején és közegén túlmutató jelentőséggel egy-egy nagyságrendjében csekélynek vagy másodlagosnak tűnő ekkleziológiai történés, s miért lehetett társadalmat és politikát befolyásoló hatótényező. Ritka az olyan egyháztörténeti szakkönyv, mely a maga specifikus látásmódját részletes és igényes „egyetemes” történeti háttérrel érvényesíti, s ritka az olyan történeti munka, mely nem negligálja a vatikáni diplomácia lépéseinek univerzális és regionális súlyát.

A bevezetést követő, csaknem azonos terjedelmű három nagy egység két köztes cezúráját (1945 és 1958) a szerző eltérő alapon jelölte ki. A *Szkülla és Kharübdisz között (1917–1945)* négy kisebb részben (Az egyház és az októberi forradalom; Az orosz délibáb; Katolikusok és kommunisták; Igazságos vagy szent háború?) vázolja a II. világháború lezárulásáig tartó időszakot, mely dátum Európa hatalmi térképének alapvető átrendeződésére emlékeztet. Az *egyház a hidegháború alatt (1945–1958)* című főfejezet mondanivalója három téma szerint bomlik ki (Róma vagy Moszkva, A keresztény progresszisták kiváltotta krízis, Az elhallgattatott egyház és a vértanúk). A korszak zárköve XII. Pius (Eugenio Pacelli) halála, más megközelítésben az új gondolkodási stílust és fellépési módot megjelenítő XXIII. János pápaságának kezdete. Az *olvasástól a rendszer bukásáig (1959–1989)* mint utolsó – és leghosszabb – rész ismét több tárgykört fog át (A kiátkozástól a dialógusig, A Vatikán keleti politikája, Kereszténység és marxizmus, Az egyház és a kommunizmus bukása). A könyv utolsó oldalait a fejezetekre lebontott bibliográfia, majd név-, utóbb a tartalomjegyzék tölti ki.

A fentebb felsorolt tizenegy fejezet mindegyike kisebb alszakaszokra tagolódik. A címek sejtetik, hogy a bő hetven év tárgyalása nem filmszalagszerű prezentáció. A Bevezetés szavai egyértelműsítik Chenaux szándékát. Nyugat-Európában a múlt század utolsó két évtizedéig a totalitárius rendszerek vizsgálatakor a náciizmus és a fasizmus sokkal inkább a kutatások reflektorfényébe került, mint a kommunista diktatúrák és az egyház kapcsolatának története. Hansjakob Stehle (1975), Antoine Wenger (1987), Andrea Riccardi (1992) témánkban ma már megkerülhetetlen munkái ellenére igaz ez az állítás. Chenaux „nagy történelmi tablót” igyekszik készíteni. Célja a szintetizáló látásmód kialakítása. A Komintern archívumának megnyílása, XV. Benedek (1914–1922), XI. Pius (1922–1939), XII. Pius (1939–1958) pápaságát karakterizáló dokumentumok és Agostino Casaroli bíboros iratai hozzáférhetőségének bővülése (2008) az utóbbi évtizedben új ismereteket közvetítettek. Chenaux esetében az újdonság három párhuzamos szempontrendszer együttes kezelésében áll: Róma és Moszkva kapcsolatának diplomáciatörténete mellett 1. politikai síkon vizsgálja a kommunisták és a katolikusok, 2. intellektuális dimenzióban a keresztény és a marxista gondolkodók, 3. a vallás mezején pedig a katolicizmus és az orosz ortodoxia közötti lehetséges vagy megvalósult kontaktust. Értelemszerűen Olaszország, Franciaország hangsúlyos helyet kap a könyvben, hiszen e két hagyományosan katolikus országban működtek a legerősebb kommunista pártok.

Az első egység, a Szkülilla és Kharübdisz között (1917–1945) a Szentszék és a megszülető proletárállam relációjának gondos, sok új információt szolgáltató leírása, melyben szerzőnk a fentebb említett szerkesztést – a többoldalú analízist – sikeresen hajtja végre. Téveszméket is tisztáz, miközben árnyal. A Vatikán a Romanov-dinasztia (az ortodoxia fő támogatója) bukásában egyfelől a skizmatikusok Róma kötelékébe való visszatérésének lehetőségét látta felcsillanni, másfelől nem érzékelte az első ateista állam születésének valós jelentőségét. A földindulás eszmei (kommunista) karaktere elsikkadt, ehelyett a radikális változásokat a nagy francia forradalom egy kópiájának tekintették. Felbukkantak a szabadkőművesek és a zsidók ármánykodásairól szóló összeesküvés-elméletek. A jezsuiták híres újságában, a *La Civiltà Cattolica*-ban 1917 és 1925 között a szovjet állammal mintegy száz cikk foglalkozott, jobbára ebben a stílusban. Érdekfeszítőek a vatikáni diplomáciai testület egyes tagjainak és meghatározó egyházi személyiségeknek távirat, jelentés formájában papírra vetett helyzetelemzései. Igen jellemző Włodmierz Ledóchowski jezsuita generális Pietro Gasparri államtitkárnak írt levele (1922. május), melyben úgy vélte, hogy „Oroszország kormányát nem az ország gazdasági és szociális körülményei hozták létre, hanem egy kitűnő nemzetközi szervezethez tartozó (zsidó) csoport, mely a keresztény civilizáció lerombolására tör”. Chenaux a közvélemény és a felső klérus egy részét átható antijudaista áramlat mellett ugyanilyen részletességgel mutatja be az egyházon belüli józanabb, nem jelentéktelenebb oldal tetteit – példának okáért XV. Benedek lépését, aki 1921-ben oszlatta fel Umberto Beningi püspök Sodalitium pianum nevű integrista szervezetét. A kiadósan dokumentált, életszerű anyagok lebilincselőek, s szembetűnik, hogy több hatalmi góc működött a Vatikánban: az Államtitkárság, a Szent Officium és a Propaganda Kongregáció. Ez utóbbi prefektusának, Wilhelm van Rossumnak személyes támogatásával már az 1920-as évek elejétől szerveződött az „Izrael barátai” papi mozgalom, mely 1927-ben már 18 bíborost, mintegy 200 püspököt és 2000 papot számlált tagjai között, hogy karakteres históriája hamar véget érjen (látszólag) a nagypénteki liturgia szövegének („pro perfidis Iudaeis”) megváltoztatási kérése miatt.

A sematikus zsidó konspirációként definiált szovjet állammal szemben a Vatikán ugyanazt a stratégiát – a konkordátumos politikát – próbálta megvalósítani, amely a modern, laikus államok kapcsán működőképesnek bizonyult. Az egyik legkiemelkedőbb rész az e logika szellemében megtett erőfeszítések ábrázolása. Elsőként az 1922. márciusi Pizzardo–Voronszkij-megállapodás története kerül terítékre, valamint az ezt megelőző „erőfelmérő” táviratváltások XV. Benedek és Lenin (Pietro Gasparri és Georgij Csicserin) között. Megjegyzendő, hogy a pápa már 1919-ben az omszki ortodox érsek (!) óhajára kérte a durva egyházüldözés leállítását, s az is, hogy a válasz – ettől kezdve mindig – diplomáciai berkekben szokatlanul cinikus és kerges stílusban érkezett. Chenaux az események felfűzése közben az új pápa, XI. Pius (Achille Ratti) arcélét sem felejtí, aki az egyház megmaradásának és Oroszország megtérésének „nemes megszállottja” volt, s aki ezért nunciusa, Pacelli („Ezekkel a bűnözőkkel szemben semmi bizalmat sem lehet táplálni!”) nézetének ellenében 1924 júniusában Berlinben újraindította a tárgyalásokat, abban az évben, amikor a nagyhatalmak sorra elismerték a Szovjetuniót. Az 1927 decemberéig tartó megbeszélések során (Sztjefan Bratman-Brodovszkij és Nyikolaj Kresztinszkij közreműködésével) bolsevik részről a cári éráénál rosszabb feltételeket kínáltak, ezért a tárgyalások eredménytelenek maradtak. Az adott időszakon belül Chenaux párhuzamos szálon futtatott témaelemzésének egyik fonala a katolikus jelenlét „oroszországi erősítésének” kísérelte. Alaposan körüljárja Michel d’Herbignynek, a Pápai Keleti Intézet jezsuita igazgatójának és titokban felszentelt püspökének 1925 októbere és 1926 szeptembere között e cél

érdekében megtett három – álcázott – szovjetunióbeli tanulmányútját, amelyek ideje alatt titokban főpásztorokat szentelt.

A másik izgalmas egyháztörténeti szál az unió kérdése. A Vatikán nem mondott le a lehető legtöbb ortodox hívó visszatérítésének szándékáról, ezért a hatékony cselekvési mód megtalálásához a helyi körülményeket jól ismerő lelkipásztoroktól (Andrij Szeptickij, Henryk Skirmunt és Eduard von de Ropp püspököktől) kért javaslatot. Az ügy jelentőségét mutatja: az 1917 májusában felállított új intézmény, a Keleti Egyház Kongregációjának struktúrája immár nem prefektus, hanem a pápa fősége alatt áll. A drasztikus szovjet fellépés, a lelkiismereti szabadság teljes elfojtása, a politikai síkon átélt csőd, a rémítő információk (a teljes katolikus hierarchia megsemmisítéséről) ellenére Róma 1929 teléig folytatta egyfajta *modus vivendi* keresését. E fejezetek érdeme, hogy megértetik a Divini Redemptoris enciklika (1937. március) és a Szent Officiumnak a kommunistákkal való együttműködést tiltó dekrétuma (1949. július 1.) évtizedekre visszanyúló gyökereit.

Nyugat-Európában egészen más vetületben jelent meg az együttélés vagy összecsapás alternatívája a katolikusok és a kommunisták, illetve a katolikusok és az ortodoxok között. E kérdés a politika világában élesen jelentkezett. Az értelmiség egyik felét – kis megítélésökkel – lényegében Szolzszenyicin Gulág szigetecsoport (1973) című művéig a baloldal értékei kápráztatták el, hogy azután az „emberarcú barbarizmus” (B.-H. Lévy) váljon szállóigévé. Katolikus oldalon a „harc” megvívásához az 1920-as években alulról jövő kezdeményezésként nemzeteken átívelő szövetségeket, lobbicsoportokat (Catholic Concil for International Relations, Entente Internationale) próbáltak létrehozni – jó esetben római megtűréssel –, azonban a kudarcot valló békerendszer és a gazdasági világválság következményei miatt az igazi próbát az 1930-as évek jelentették. A francia baloldal választási győzelme (1936. május), a spanyol polgárháború véres eseményei (1936 júliusától) igazolni látszották a Moszkvából irányított kommunista térnyerés veszedelmét. A Komintern VII. kongresszusán (1935) elfogadott népfrontpolitika több mint veszélyesnek tűnt. *„A kommunizmus magja rossz. Semmiféle téren nem szabad vele együttműködni, ha a keresztény kultúrát megmenteni akarjuk. Éppen az elámitottak lesznek a kommunizmus első áldozatai, miután azt saját országukban uralomra segítették*” (Divini Redemptoris). Az összefogás tiltása és annak gyakorlati értelmezése élénken foglalkoztatta az európai katolikus közvéleményt. Maga XI. Pius is mintha pasztorális szempontoktól vezetettve visszakozott volna: a Rómába látogató francia püspököknek mondott 1937. november 6-i beszéde, majd alig később a bíborosi kollégium előtti szavai engedékenységet mutattak, melyek hatását az Államtitkárság (Pacelli) utóbb minden eszközzel tompítani igyekezett. Franciaországban a közös szociális cselekvésre vonatkozó felhívás, melyet a kommunista Maurice Thorez a püspökök utazása előtti hónapban – másodszorra – fogalmazott meg, láthatólag nehéz probléma elé állította a társadalmi kérdések iránt nem érzéketlen klérust és a laikus katolikus rétegeket. Jean Verdier párizsi érsek 1937. karácsonyi beszédében visszautalt XI. Pius novemberi szónoklatára: nem dogmatikai, hanem lelkipásztori nyitottságára, amivel kapcsolatban a sajtóban azonnal, az enciklika kiadása után fél évvel nem kis polémia támadt.

Két szempontból is meglepő a hivatalos egyházi megnyilatkozások, az enciklikák és a spanyol püspökök pásztorlevele keletkezéstörténete. Egyfelől kiderül, hogy azok az aktuális társadalmi-politikai élet kihívásaihoz kapcsolódva belső feszültségek és viták közepette születtek (jellemző a bizottságok kialakulása, a nem egyveretű szemléletek ütközése, a tervezetek további sorsa, a hatalmi súlypontok kifermálódása). Másfelől felszínes tájékozottságunkra rácsfolva megmutatkozik a politikai, ideológiai szempontokon felülemelkedni akaró felelősségérzet (a spanyol polgárháború esetében a külső nyomás ellenére az „igazságos” vagy „szent háború” kifejezés teljes elutasítása).

A francia történész részleteiben láttatja a határozott „nem” oldalát is, így a baloldalt elfogadó, netán azzal szimpatizáló újságok (Terre Nouvelle, Sept) elhallgattatását, a különböző nyitott szellemű kezdeményezések folytonos küzdelmét (Emmanuel Mounier, Jacques Maritain, Alfred Mendizabal, Dom Lambert Beauduin), a „terepen” működő helyi egyház (a Rerum Novarum óta a munkáskérdésben specializálódott jezsuita vezetésű Action Populaire) Rómától elütő (a kommunizmus elítélését időszerűtlennek ítéelő) vélekedését. A római „összkép” merevsége dacára mégis tükrözi a kor komplexitását: a vallás-üldözés új hullámaival (1929. április) a Szovjetunióban 6715 templom tűnt el, s egy 1935-ben létrehozott periodika (Római levelek a modern ateizmusról) nagy ívű dokumentációs anyagot gyűjtött össze a működő kommunista mozgalomról és azok programjairól.

Az első nagy egységet lezáró fejezetben az egyik totalitárius szörny után a másik (a náciizmus) kerül előtérbe, s vele szemben a pártatlanság, de nem a morális semlegesség álláspontjára helyezkedő, de taktikai téren esetenként hibázó II. világháború alatti vatikáni politika. Mindez széles nemzetközi összefüggésekben. Az állam túlsúlyát, a jog semmibevételét elvető állásfoglalástól (Summi pontificatus, Karácsonyi üzenet, 1939) a Hitler elleni első konspirációban való közvetítésig, a Szovjetunió elleni „keresztes hadjárat” elutasításáig, a nagyhatalmak vezetőivel folyó egyeztetésekig sok apró részlet igazítja képünket. Chenaux nem elfogult, s tárgya felvezeti a második főrészt.

Az egyház a hidegháború alatt (1945–1958) három fő- és kilenc kisebb fejezetben (a szerző szerint) egy már „kikutatott” periódusról referál. Központjában a szovjet térnyerésre és a kommunista pártok megizmosodására reagáló piumi (ellen)politika áll, mely anélkül, hogy teljességgel azonosult volna az amerikai érdekekkel és értékekkel, a trumani elveket messzemenően támogatta. E nézőpontot nem osztotta a katolikus világ egésze. A pápa teljes erőbevetéssel – egy szovjetellenes (katolikus) blokk szervezési kísérlete és az első olasz és francia választások körüli (1946. június) „nyílt” agitáció által –, de elvakultság nélkül munkálkodott a kommunista befolyás minimalizálásán. „Európa stabilitása és békés fejlődése önmagában vett cél és nem eszköz a modern Oroszország hatalmának korlátozására” (XII. Pius levele Truman elnöknek, 1948). A „nagy, keletről jövő veszély” elhárítása ellenben kizárta a felekezeti közeli közeledést (Réarmement moral, Egyházak Világtanácsa, felekezeti fölötti párok elutasítása). A moszkvai pátriarkátust a szovjet kormány expanziós kellékének tartották.

Chenaux feltárja a dogmatikai megkeményedés politikatörténeti okait. A békemozgalom ideológiai szempontokkal átítatott többoldalú értelmezése és áramlatainak jellemzése külön téma, csakúgy mint a kereszténydemokrácia születése és aranykora. Mivel a demokratikus berendezkedést frissen elfogadó Vatikán (Karácsonyi beszéd, 1944) érdekelt volt e pártok eredményes szereplésében, az alakzatok genezise mellett különbségeik (olasz kontra francia és német mintájú szerveződés), nemzeti és összeurópai viszonylatban folytatott politikájuk nyomatékai szerepel. Az Európa-gondolat és a különféle spektrumú föderációs tervek után új alfejezetként a „marxizmus saját inventív erejének továbbfejlesztésén” munkálkodó progresszisták és a munkáspárti mozgalom „kényes” ügyének, egyházi megfigyelésének eseménysorát olvassuk, mely tükre a katolikus és a baloldali értelmiség kapcsolatának.

Zárásul a köztes-európai népi demokráciák katolikus egyházai üldözésének folyamata bontakozik ki a blokkok közti interkontinentális küzdelem hátterén, illetve országonként, nem felejtve a lokális egyház történelmi múltját, helyzetét, társadalomszervező szerepét. Chenaux figyelmet szentel Josef Beran, Mindszenty József, Stefan Wyszyński bíborosok eltérő karakterének és küzdőstratégiájának.

Az olvadástól a rendszer bukásáig (1959–1989) címet viselő harmadik rész a hajlíthatatlan piusi politikával szakító, alapjaiban új vatikáni stratégia időszakát dolgozza fel. XXIII. János (Giuseppe Roncalli) inkább egyéniségét és hosszú diplomata múltjának tapasztalatait követve képviselte a hagyományos alapelveket. A belső reform (II. Vatikáni Zsinat) mellett a béke megszilárdítása, Genf, Moszkva és Konstantinápoly irányában az ökumené kérdése, s egyáltalában a dialógus mint kulcsszó lett elsődleges (rodoszi találkozó). Szoros kutatási területén járva Chenaux taglalja a pápa személyes érdemeit a Szovjetunió irányában megmutatkozó nyitásban (1961), az 1962-es kubai válság lecsengésében, a „jóakarátú emberekkel” – a baloldaliakkal is – lehetséges kollaboráció „forradalmi” és finom megfogalmazásában (*Mater et Magistra, Pacem in terris*). Kiderül, hogy a közeledésben részben moszkvai utazásaikkal közvetítő kereszténydemokrata politikusok (Amintore Fanfani és Giorgio La Pira) komoly szerepet játszottak. A továbbiakban a zsinat témánkba vágó fő elvei és azok fogadtatása köt le bennünket: csemegézhetünk a szovjet és a nyugat-európai (francia és olasz) kommunista pártok kommentárjaiból és az *aggiornamento* hatástörténetéből (Togliatti: Jaltai emlékirat, 1964).

A keleti politika, az „Ostpolitik” – animátora, Casaroli bíboros hosszú, 1990-ig tartó működése folytán – a következő pápák alatt is a kompromisszumok és a megegyezés nehéz ösvényét jelentette. Chenaux részletesen tárgyalja mibenlétét, a keleti politika körüli akkori és mai vitákat. Az egész kötet egyik legérdekesebb fejezete az intellektuális síkon zajló párbeszédet elemzi. A zsinatot követően szervezett találkozók (Salzburg, Herrenchiemsee, Marienbad), az évtized katolikus értelmiségére jellemző marxista befolyás valósága („marxista keresztények” és a radikálisabb „kritikai keresztények”), VI. Pál apostoli levelének (*Octogesima adveniens* 50. pont) „fél(re)értelmezése” (Francia Püspöki Kar), majd az 1970-es évek ellentétes iránya (Georges Marchais és Enrico Berlinguer kezdeményezései) az útkeresés megannyi (kétes) változatát hozták. Az utolsó rész kiemelkedő szerepet tulajdonít II. János Pál elgondolásainak, művének, megnyilvánulásainak a kommunista rendszer összeomlásában.

A rengeteg – dokumentált – információt adó, a történelmi előzményeket bőven taglaló, több csapásirányú história követése nem egyszerű, de maga a munka lenyűgöző.

Hantos-Varga Márta

Julia E. Sweig
Cuba: What Everyone Needs to Know

Amit mindenkinek tudnia kell Kubáról
Oxford, New York, Oxford University Press, 2009. 304 p.

A szerző az Egyesült Államok egyik vezető Kuba- és Latin-Amerika szakértője, a Nemzetközi Kapcsolatok Tanácsának (Council on Foreign Relations) vezető munkatársa, a Latin-Amerika Tanulmányok Központjának igazgatója. A magyar olvasók Julia E. Sweig nevét elsősorban a magyar médiában is szenzációként kezelt Fidel Castró-i „bejelentés” kapcsán ismerhetik („A kubai modell már nálunk sem működik”).

2010 szeptemberében Fidel Castro magánjellegű meghívására szerzőnk, Julia E. Sweig Jeffrey Goldberg amerikai újságíró, a *The Atlantic* magazin nemzetközi tudósítója társaságában Kubába látogatott. A Castróval készült interjúbán elsősorban külpolitikai kérdéseket feszegettek, különös tekintettel Irán szerepére egy esetleges atomháború kapcsán. Castro élesen bírálta Ahmadinezsád iráni elnököt, de számos ponton kritizálta Izrael politikáját is. A beszélgetésben Jeffrey Goldberg kérdésére, vajon forradalmárként ma is hisz-e a kubai modell exportálhatóságában, valóban a fent idézett mondat hangzott el. Másnap a havannai egyetemen Fidel Castro kifejtette hallgatóságának, hogy a mondat valóban elhangzott, de annak szándéka szerinti jelentése szöges ellentétben áll az amerikai média által közöltekkel. Felvetette, hogy „hite és legjobb tudása szerint, ha a kapitalista rendszer működésképtelenné vált az Egyesült Államokban és az egész világon, akkor vajon hogyan működhetne egy olyan szocialista országban, mint Kuba?”.

Sweig az első pillanattól kezdve nyilvánosan próbálta értelmezni a fenti mondatot, igyekezett összefüggéseiben bemutatni annak jelentéstartalmát, azonban erre részleteiben már sem az amerikai, sem a magyar média nem volt kíváncsi. Mindez azért is fontos a könyv szempontjából, hogy jobban megismerhessük a tudós szerző karakterét a recenzeált mű esetében.

Az Oxford University Press 2002-ben könyvsorozatot indított *Amit mindenkinek tudnia kell* címmel, hogy olyan széles társadalmi érdeklődést kiváltó témákról értekezzen, mint többek közt: az iszlám, a drogpolitika, Törökország, az amerikai politika és az egészségügyi reformok, Koszovó, a ciprusi probléma, a világ élelmezési helyzete. A sorozat szerkesztőinek szándéka az volt, hogy a témák világhírű szakértőit felkérve tudományos igényű, ámde tömören, közérthetően megfogalmazott ismeretterjesztő könyveket adjanak az olvasók kezébe. Ebbe a sorozatba illeszkedik a Kubáról írott kötet is. A több mint 120 kérdést egyenként átlagosan két oldalban megválaszoló Sweig bizonyosságot ad tehetségéről, mivel képes tömör, tiszta, logikus okfejtésekből következő feleleteket adni. Már a kérdésfeltevések is izgalmasak, és feltételezik az író mély jártasságát kubai ügyekben.

A könyv négy fejezetben, kérdés-felelet formában, kronológiai sorrendben dolgozza fel a kubai történelem legfontosabb eseményeit, a függetlenségi mozgalmak kezdetétől napjainkig.

A négy fejezet (*Kuba 1959 előtt; A kubai forradalom és a hidegháború 1959–1991; A kubai forradalom a hidegháború után 1991–2006; Fidel után, Raul alatt*) tematikus alfeje-

zetekre tagolódik. Ezekben külön tárgyalja a kubai belpolitikát, az Egyesült Államok és Kuba kapcsolatait, illetve Kubának a világpolitikában betöltött szerepét.

Leszámítva az Egyesült Államok hivatalos és a miami emigráns közösség több évtizedes tüzes retorikáját, a legtöbb amerikai nem igazán foglalkozik Kubával. Az elmúlt 50 év drámái ugyan időlegesen ráirányították a figyelmet a Florida partjaitól 90 mérföldre fekvő szigetre, az érdeklődés azonban többnyire a szenzációkra korlátozódott, a hírek pedig általában az Egyesült Államok hivatalos Kuba-politikájának igazolására szolgáltak. Nem így van ez Kubában. Történelmi fordulópontjainak minden pillanatát meghatározta az országnak az Egyesült Államokhoz való viszonya, sőt az elmúlt 50 évben szuverenitásának és nemzeti identitásának éppen hogy gyújtópontja a szuperhatalommal való szembenállás. Ezt a megállapítást támasztja alá Sweig, aki nem kevesebbre vállalkozik, mint hogy ezt a viszonyt elfogulatlan szemlélőként megértse és elemezze. Alapvetően újat nyújt ezzel a szerző, hiszen az eddigi, a kormány vagy a CIA által támogatott legtöbb kutatás és publikáció a „hivatalos álláspontot” erősítette Kubáról és Latin-Amerikáról egyaránt. Az éppen hivatalban levő amerikai elnöknek folyvást figyelembe kellett vennie a Miami-ban élő „kubai-amerikaiak” érzékenységét, akik jelentős gazdasági befolyásuk mellett az elmúlt évtizedekben komoly politikai érdekérvényesítő szerepre is szert tettek.

Julia E. Sweig abból a tényből indult ki, hogy a kubai forradalom, bármennyire is „üttört-kopott”, túlélte a hidegháborút, az 50 éve tartó amerikai gazdasági embargót, kilenc amerikai elnököt, a Szovjetunió és az európai szocialista országok összeomlását, sőt magának Fidel Castrónak a közvetlen irányítását is. Bevezetőjében a szerző a legfontosabb célkitűzésének azt jelöli meg, hogy választ találjon a „forradalom túlélésének” okaira. Ezt azonban a formai és a terjedelmi kötöttségek miatt könyvében nem sikerült teljes körűen megadnia, hiszen ehhez a szerzőnek – akár az aktuális politikai kérdések tárgyalásának rovására – nagyobb hangsúlyt kellett volna helyeznie a legújabb korszakra, Latin-Amerika speciális történelmi és szociológiai viszonyainak elemzésére. Persze az aktualizálás, az erős koncentráció a legújabb eseményekre nem feltétlenül baj, hiszen az olvasót könnyebben elcsábíthatják a jelenkor friss kubai történései, jobban izgatja az utódlás kérdése, a gazdasági és politikai modell korrekciója (ami a szocialista Kuba történelmében egyáltalán nem egyedülálló), Fidel és Raul Castro hatalomgyakorlása, az Obama-adminisztráció Kuba-politikájának finomhangolása, mintsem a mélyebb analízis.

Az író nő szerint a kubai nemzeti identitás legfontosabb eleme a Dávid és Góliát harcának már José Martí által megfogalmazott analógiája (Kuba versus USA), melyet Castro ideológiailag ügyesen kombinált egyfajta antiimperializmuson alapuló „karibi szocializmussal”. Ez a fidelizmus eszmei alapja a szigeten. A spanyolok ellen vívott 1898-as függetlenségi háború utolsó szakaszába az Egyesült Államok megalázó módon avatkozott be, majd hegemoniáját az 1901-ben a kubai alkotmányhoz csatolt Platt-kiegészítéssel rögzítette, mely jelentősen korlátozta Kuba szuverenitását. A beavatkozás okaként Sweig – többek között – az amerikai gazdasági és politikai befolyási övezet kiterjesztésének akkori igényét említi. Elemezi a guantanamói amerikai katonai támaszpont történetét a Platt-kiegészítés 7. cikkelyének rendelkezésétől (Kuba a függetlenségének biztosítása érdekében katonai-tengerészeti területeket ad bérbe az Egyesült Államoknak) a katonai támaszponton lévő hírhedt börtön bezárásáig.

Sweig hangsúlyt helyez arra, hogy részletesen bemutassa a mai rendszer előtti időszakot. Fulgencio Batista színpalak mögötti, majd színpalak előtti hatalomgyakorlásának kezdetben nemzeti demokratikus, majd nyíltan diktatórikus, de egyben USA-barát kormányainak ellenzékeként, az 1947-ben létrejövő Ortodox Párt (Kubai Néppárt) soraiban már feltűnt egy fiatal ügyvéd, Fidel Castro. Ebben az időben az Egyesült Államok a kubai ipar

23%-át, ezen belül a cukoripar 40%-át, a telefon- és hírközlési szolgáltatások 90%-át, a vasúti szolgáltatások 50%-át ellenőrizte. Az amerikai maffia által irányított „szex- és szerencsejáték-ipar”, a pénzmosás és a kábítószer-kereskedelem virágzása az országot teljes kiszolgáltatottságba és megaláztatásba sodorta.

A Moncada laktanya elleni 1953. július 26-i, Fidel Castro által vezetett felkelés ugyan elbukott, de a Július 26-a Mozgalom és maga Fidel Castro országos ismertségre tett szert, a *Bohemia* magazin az 1953-as év 12 legfontosabb személyisége közé sorolta. A felkelés Batista általi brutális megtorlása széles körű és élesen kritikus társadalmi visszhangot szült; Castro védőbeszéde vádbeszéddé alakult át, és híres mondata – „Ítéljenek el, nem számít, a történelem fel fog menteni” – az ellenállás egyik védjegyévé vált.

Az általános amnesztiát követően a Július 26-a Mozgalom magja mexikói emigrációban kezdi meg a felkészülést a tervezett gerillaháborúra. Itt válik a mozgalom tagjává a fiatal argentin orvos, Ernesto Guevara de la Serna. A coloradosi partraszállás leírását követően a szerző részletesen ismerteti a forradalom 22 hónapjának eseményeit. Sweig, a felkelésnek induló, de valódi nemzeti forradalomként kiteljesedő korszak adataiban néhol feltűnő, ámde nem zavaró, számszaki pontatlanságokat közöl. Felteszi a kérdést, vajon ebben az időszakban Fidel Castro valóban kommunista volt-e? Válasza helytálló, miszerint ekkor erről még nem beszélhetünk, sőt ez egyenesen kizártnak mondható – még annak a tudatában is, hogy Castro ekkor már a marxista filozófia és történetírás számos művét olvasta és rokonszenvét fejezte ki azok iránt.

Két dolog különösen figyelemreméltó: Sweig pontos számadatokkal mutatja be az amerikaiak szerepét a forradalmi harcokban, utal ezek amerikai pénzügyi támogatására, illetve górcső alá veszi Frank Fiornini (García) – aki nem más, mint Frank Sturgis – tevékenységét a forradalomtól és a disznó-öböl inváziótól a Watergate-botrányig.

A másik, érdeklődésre számot tartó rész a nők szerepét mutatja be a kubai forradalomban. Sweig szerint érdekes jelenség, és nehezen lehetett volna feltételezni, hogy a jellegzetesen maszkulin karakterű latin-amerikai forradalmakban olyan kiemelkedő szerep jusson a nőknek, mint a kubai forradalom idején. Többségük fehér, közép- vagy felsőosztálybeli származású, jellemzően magasan iskolázott, egy részük már a Moncada laktanya elleni támadásnál is szerepet játszott. Feladatuk elsősorban a fegyverszállítások megszervezése, a „pénzügyi akciók” lefolytatása, a kikényszerített adók beszédése, a kötvények adásvétele, a politikai-gazdasági támogatások megszerzése, a sajtókapcsolatok, az interjúk lebonyolítása és más adminisztratív teendők ellátása volt. Sweig jól látja, hogy ezek a „munkakörök” a forradalom korai időszakában kulcspozíciók voltak, amelyekben a nők fontos feladatot kaptak. A nők – bár ha szükséges volt, a harcokban is bátran részt vettek – elsősorban a hadi-pénzügyi utánpótlás és mindenekelőtt a dohány- és szivarellátás megszervezéséért voltak felelősek. A szerző röviden bemutatja a legendás Celia Sánchez, Haydée Santamaría és Vilma Espín életét, ugyanakkor felhívja a figyelmet, hogy bár a kubai forradalom mindig kiemelt szerepet szánt a nőknek, a Kubai Kommunista Párt Politikai Bizottságába csak a forradalom győzelme után 15 évvel került be az első nő.

Véleményem szerint a szerző helyesen érvel, amikor azonos súlyúnak tekinti a két legfőbb okot, amiért a forradalom győzelme után Kuba a Szovjetunió vonzáskörébe került. Egyfelől azok a közös ideológiai alapok játszottak ebben szerepet, amelyeket a forradalom kibontakozása során elsősorban Raul és Che képviseltek; ezek radikális gondolatok voltak, de elsősorban a „jenki ellenességképből” és a marxi, baloldali forradalmi eszmékből táplálkoztak, s nem kifejezetten a Szovjetunió politikájához csatlakoztak. Másfelől a gazdasági és társadalmi javak újraelosztásának stratégiája, amelyet a forradalom alapelveként fogalmazott meg, közvetlenül sértette az amerikai gazdasági, politikai érdekeket, s ennek követ-

keztében a két ország viszonya rövid idő alatt fagyossá vált. *„A forradalom elsődleges célja a nemzeti függetlenség kivívása volt, de végeredményben Kuba az egyik nagyhatalmat lecserélte egy másikra”* – írja Sweig.

Az 1960-as évek elején folyamatosan kiépült centralizált állami irányítási rendszer kiterjedt a gazdaság és a mindennapi élet legtöbb szegmensére. Mégis a kubai társadalom nagy többsége akkor még a rendszer közvetlen támogatója volt. Hitükben szerepet játszott az Egyesült Államok és a kapitalizmus általi kiszolgáltatottság elutasítása, valamint a sziget ellen irányuló folyamatos terrorcselekmények mellett az USA által támogatott 1961-es disznó-öböli sikertelen intervenció is. Véleményem szerint a szerző nagyobb hangsúlyt fektethetett volna a forradalom széles körű – és Latin-Amerikában szinte példa nélküli – szociális és oktatási intézkedéseinek bemutatására, ami a rendszer iránti lojalitás egyik kulcsponja volt. Az Egyesült Államok és Kuba kapcsolatának mélypontját az 1962-es rakétaválság jelentette. A válság és megoldása a nagyhatalmi játszmák szabályai szerint folyt le, a szigetországnak beleszólási lehetősége nem volt. Ez jelentősen sértette az ország Castro által definiált, saját önrendelkezéséről alkotott képét.

A szerző találóan fogalmaz: *„Kuba Castro alatt egy kis sziget volt, nagy ambíciókkal.”* Sweig állítása szerint az, hogy Kuba modern kori történelme alatt számos külföldi forradalmi és felszabadítási mozgalmat támogatott Afrikától Közép-Amerikáig, nem elsősorban a Szovjetunió nagyhatalmi törekvéseire, hanem a kubai vezetés sajátos ideológiájára, nem utolsósorban Fidel Castro *egoizmusára* vezethető vissza. Sweig hibásnak ítéli meg azoknak a Kubával foglalkozó amerikai szakértőknek és stratégiáknak a hosszú időn át hangoztatott véleményét, miszerint Havanna nem volt képes saját, független külpolitikai döntéseket hozni. Ez nagyon is független külpolitika volt, ami számos alkalommal valóban „kapóra jött” a Szovjetunióknak, de egyben sok diplomáciai kellemetlenséget is okozott neki.

A Szovjetunió összeomlása utáni helyzetet, amelyben a kubai forradalom történetének legkritikusabb időszakát élte át, Sweig ugyancsak eredeti módon értelmezi. A támogatások megszűnése az úgynevezett „speciális periódus bevezetését” hozta magával, ami az élelmiszer-fejadagok drasztikus csökkentésével, az üzemanyag és a villamos áram hiányával, a közbiztonság megrendülésével és az élet minden területére kiterjedő általános válsággal járt. A kubai vezetés a forradalom alaperedményeinek (oktatás, egészségügy, nemzeti függetlenség) újbóli deklarálásával egyidejűleg 1990 után jelentős gazdasági és ideológiai kiigazítást is végrehajtott. Az, hogy minden előrejelzés ellenére a kubai rezsim mégis túlélte ezt az időszakot, vélhetően annak is köszönhető, hogy több tízezer kubai „szabadon” elhagyhatta a szigetet, és ezzel az ellenzék jelentős részét sikerült „elküldeni” az országból. Sweig szerint azonban azt sem szabad elfelejteni, hogy *„a kubaiak többsége ugyan szkeptikus és frusztrált volt, de magáénak érezte a forradalom tulajdonjogát, amit évtizedeken keresztül maga épített fel, és erről nem kívánt lemondani”*.

Az elmúlt 20 évben számtalan nyitási kísérletnek és *ügyes praktikának* köszönhetően a kubai gazdaság túlélte a kritikus időszakot, sőt szerény növekedésre is képes volt. Egyézersmind Sweig szerint Fidel Castro hatékonyan ellenállt a nemzetközi piaci nyomásnak, *„és soha nem engedte elfelejteni, hogy mennyire »irtózik« a profittól, a tőkefelhalmozástól és azoktól a társadalmi egyenlőtlenségektől, amelyeket a piacgazdaság hordoz magában”*.

Sweig a könyv utolsó fejezetében a Fidel és Raul Castro közötti „kényszerű” hatalomátadási folyamatot és az ezt követő időszakot mutatja be rendkívül sokrétűen, a politikai változásoktól kezdve a gazdasági nyitáson keresztül a kultúráig. Talán ez a fejezet a könyv legérzékenyebb része, hiszen a konkrét tények jelen korunk ellenőrizhető nyilvánosságába tartoznak. Hosszú távú következtetéseket, jóslatokat azonban nem kíván előrevetíteni a szerző, ami bölcsességre vall. Napjainkban, amikor a tényleges hatalmat ugyan

Raul Castro gyakorolja, de Fidel Castrónak az öccsére gyakorolt politikai hatása vélhetőleg továbbra is jelentős, nem várhatók radikális változások az országban. *„Bármilyen következik is be a reformok kapcsán, rövid távon nem várható, hogy Kubából többpárti politikai demokrácia lesz a liberális nyugati világban”* – írja a szerző.

A könyv informativitását gazdagítja a mű végén található név- és tárgymutató. Továbbá a szerző fontosnak tartotta egy, az olvasó számára ajánlott irodalomjegyzék összeállítását az angol nyelven megjelent művekről, mely a klasszikus kubai irodalomtól a friss, napjainkban íródott átfogó politikai tanulmányokig terjed.

Julia E. Sweig elsősorban amerikaiaknak szóló, tudományos igényű ismeretterjesztő Kuba-könyvet írt. Pártatlanságával, szakszerűségével és intuitív képességével kitűnik az Egyesült Államokban megjelenő Kubával foglalkozó mainstream, jórészt propagandisztikus és zsurnaliszta karakterű irodalomból.

Udvardi Péter

Gojko Malović
Seoba u Maticu. Knj. 1–2.

Visszatérés az anyaországba. I–II. köt.
Novi Sad, Matica srpska – Budimpešta, Samouprava Srba u Mađarskoj,
2010. 708, 528 p.

Az I. világháború területi, jogi, gazdasági következményei történetének feltárására koncentráló történeti irodalom az optálás kérdésével mostohagyermekként bánt. Alig akad olyan munka, amely ezzel a nagyon is életszerű, a korban tízezrek és leszármazottaik életét meghatározó kérdéssel érdemben foglalkozott volna, s ha elvétve találkozunk is e problémát tárgyaló írásokkal – jellemzően helytörténeti munkákkal –, azok figyelme is csak egy-egy részletére terjed ki.

A Jugoszlávia határain kívül eső területeken élő délszlávok állampolgárságának kérdését egyfelől a legyőzött államokkal kötött békeszerződések (a trianoni békeszerződés 61–66. cikkelyei és a saint-germaini és a neuillyi békeszerződés vonatkozó cikkelyei), másfelől kétoldalú államközi szerződések (Románia és Olaszország esetében) szabályozták. Bulgária tekintetében az optánkérdés szinte teljesen jelentéktelen volt, mivel Bulgáriában, mint ahogy Jugoszláviában is alig voltak olyan személyek, akik a másik ország állampolgárai kívántak lenni. A Görögországból optálni kívánó délszlávok többsége Bulgáriát választotta hazájául. Románia esetében szintén alig akadtak olyanok, akik Jugoszlávia javára kívántak optálni, főleg hogy Románia ebben nem kívánt a délszláv állam partnere lenni. Olaszországban pedig jórészt a horvátokat érintette az optálási lehetőség, de közülük sem sokan éltek vele.

Mindezek az esetek relatíve csekély számú személyt érintettek. Ezzel szemben a Magyarországról Jugoszlávia javára optáló szerbek esetében tömeges jelenségről lehet beszélni, mivel az 1920–1931 közötti időszakban több mint 14 000-en döntöttek úgy, hogy a délszláv államot választják hazájuknak.

Gojko Malović, a belgrádi Arhiv Jugoslavije főlevéltárosa ennek a kérdéskörnek szentelt két vaskos kötetet (Knj. 1. Optiranje Srba u Mađarskoj 1920–1931., Knj. 2. Spiskovi srpskih optanta u Mađarskoj 1920–1931. I. köt. A magyarországi szerbek optálása, 1920–1931., II. köt. A magyarországi szerb optánsok iratai, 1920–1931.). Ezekben több mint egy évtizedes kutatásai eredményeit összegezve feldolgozta a magyarországi szerbek optálásának történetét az opció bejelentésétől az utolsó optáló szerb távozásáig az országból. Munkája során hihetetlenül kiterjedt forrásbázisra támaszkodott. Elsősorban természetesen a saját levéltára állagait, fondjait használta fel: diplomáciai és konzuli iratokat (a budapesti jugoszláv követség és a pécsi konzulátus), különböző minisztériumi iratokat (földreformot felügyelő minisztérium, pénzügyminisztérium, külügyminisztérium). A Hadtörténeti Intézet Levéltára, a Szerb Tudományos Akadémia Levéltára, a vajdasági levéltárak iratanyagait (Újvidéki Tartományi Levéltár, zrenjanini levéltár, Matica Srpska Levéltára) ugyancsak beépítette munkájába, de használt, mégpedig imponáló mennyiségben magyarországi levéltári forrásokat is: a Magyar Országos Levéltár, a Csongrád Megyei Levéltár, a Baranya Megyei Levéltár és mind közül a legrelevánsabb, a magyarországi Szerb Pravosláv Egyház Levéltára iratait.

A nagy gonddal összegyűjtött forrásokat biztos kézzel gyúrta egyggyé. A mű ugyan kronologikus rendben dolgozza fel a hatalmas adat- és iratmennyiséget, mégsem pusztán elbeszélése azoknak. Nem az optáltak krónikáját írta meg, hanem mindazt értelmezte és behelyezte a jugoszláv–magyar kapcsolatok szövevényes rendszerébe. Aprólékosan kidolgozott olyan részleteket is, nagyon helyesen, amelyek túlmutatnak a magyarországi szerb optánsok témáján: fejezetet szentel a Magyarországról 1921–1922-ben Jugoszláviába menekült szerbek kérdésének, a magyarországi szerbek helyzetének a világháború előtt és után, a jugoszláviai telepítési politikának és agrárreformnak.

Miközben az első kötet 708 oldalban tárgyalja a magyarországi szerbek többségét érintő optálás bő egy évtizedes történetét, a második kötet (528 oldal) községenkénti bontásban közli az optálók névsorát: honnan, hová települtek, a családtagok számát stb., és egyúttal kitekintést is nyújt arról, hogy mi történt a Jugoszláviába optáltakkal a II. világháború alatt és után. (Többségüket a magyar államhatalom megbízhatatlan és hazaáruló elemnek tekintette, és családotól internálták őket, többek között Sárvárra.)

A mű részletesen foglalkozik az optálók vélt vagy valós indítékaival, amelyek a jugoszláv állampolgárság megszerzésére és a délszláv államba való kitelepedésre bírták a magyarországi szerbek jelentős részét. Az optálásban szerepet játszottak szociális és nemzeti tényezők, de nem volt elhanyagolható a jugoszláv diplomáciai-konzuláris kirendeltségeknek és a szerb pravoszláv egyházi vezetésnek a szerbek körében végzett agitációja sem. A több lépcsőben zajló folyamat első szakaszát a baranyai szerb kivonulás alkalmával Jugoszláviába távozó mintegy 2500 szerb „menekült” megjelenése jelentette. Az ezt követő második szakaszban, az 1924-ig tartó időszakban szinte euforikus hangulatban tömegével jelentették be a magyarországi szerbek igényüket a magyar és a jugoszláv hatóságoknál, hogy Jugoszláviába kívánnak távozni. Tekintve hogy a trianoni békeszerződésben előírt határidő nagyon közeli volt, s a jugoszláv hatóságok szerettek volna minél több szerbet optálásra bírni, remélve, hogy a jugoszláviai magyarok körében is hasonló kitelepülési kedv nyilvánul meg, több alkalommal meg kellett hosszabbítani az optálási határidőt. A jugoszláv hatóságoknak várakozásaikban azonban csalódnuk kellett, mivel a Jugoszláviából Magyarország javára optálók száma mindössze 2000 főre tehető.

A kitelepülések eredményeiről, illetve eredménytelenségeiről befutó mind számosabb hír következtében jelentősen megcsappant az optálási kedv, még azok körében is, akik már bejelentették szándékukat. (A macedóniai Ovče polje-i Újbattonya település létrehozása és a magyarországi battonyai szerbek idetelepítése is teljes kudarcba fulladt.) Ráadásul 1924-re kimerültek a földreform végrehajtásához rendelt földtartalékok is, így 1924-től kezdődően túlnyomórészt egyéni kezdeményezések formájában folytatódott az optálás, meglehetősen sporadikusan. 1931. április 1-jén végleg lezárult az optálás határideje, addig az optálásra jelentkezetteknek el kellett hagyniuk – sokszor akarattuk ellenére – Magyarországot.

Jugoszláviában az optálás kérdését állami szinten kezelték, így pártpolitikai kérdésként elvéve merült fel. A parlamenti jegyzőkönyvek szisztematikus átnézése után a szerző megalapozottan jelentheti ki, hogy interpellációk és felszólalások ugyan elhangzottak a belgrádi szkupstinában, de mégsem tekintették olyan jelentőségű kérdésnek, hogy a parlamentben akár egyetlen alkalommal is napirendi pontként tárgyalják (I. kötet 592. p.).

A kitelepült több mint 14 000 szerb döntő részben a mai Vajdaság területén települt le. Ez a szám egyfelől tekintélyes, főleg ha a Magyarországon maradtakéval vetjük egybe (az 1931-es összeírás szerint 7136 fő), de mégis csekély, ha az etnikai viszonyok erőteljesebb megváltoztatására irányuló kísérletként tekintünk rá (aminek eredetileg szánták). Mindazonáltal több mint 5%-át tették ki az I. világháború után a Vajdaságba betelepített

közel 260 000 főnek. Döntően szerb nemzetiségűek voltak a betelepülők, s ha a terület etnikai összetételének szempontjából vizsgáljuk, akkor számuk mégsem tekinthető elhanyagolhatónak.

A szerző nagyfokú empátiával vizsgálja a kutatásai tárgyát képező optánsok motívumait, hányattatásait, igyekszik megőrizni a távolságot, többnyire sikerrel, ám helyenként mégis kissé patetikusra sikeredik a hangneme.

A két vaskos kötet, amit Gojko Malović letett az asztalra, szinte a teljesség igényével dolgozta fel a magyarországi szerbek optálásának történetét. Az olvasónak az az érzése támad, hogy olyan mennyiségű anyag lett bele- és feldolgozva, hogy ami nincs benne, az nem is történt meg. A kötet végén gazdag irodalomjegyzék található, s időnként a magyar kutatók is meglepetten kaphatják fel a fejüket egyik-másik ismeretlen, két háború közötti magyar munka láttán. Az óriási anyagban való tájékozódást segíti a rövid annotációt is tartalmazó névmutató, valamint a tárgymutató és földrajzi helynévmutató.

Hiánypótló mű, a történészszakma fogásaival tisztában lévő szakember megbízható munkája, amit csakis olyan személy végezhetett el, akinek volt módja éveket tölteni a források fellelésével, ilyen személyek pedig napjainkban sajnos már csak a levéltárosok. A kétkötetes mű nem csupán a történeti irodalmat gazdagítja jelentősen, hanem haszonnal forgathatják az egykori Délvidékkel, a mai Vajdasággal foglalkozó néprajztudósok, demográfusok és szociológusok is.

Hornyák Árpád

Histoire de France

Sous la direction de Joël Cornette

Franciaország története
Paris, Belin, 13 köt. 2009–2012

A legelső érzés, amely az embert elfogja, amikor kézbe veszi a Franciaország történetét bemutató, legújabb sorozat első kötetét, az elismerés: ez igen! Ritkán látunk ilyen szép könyveket! A második érzés a gyanakvás: vajon valóban olyan értékes a sorozat tudományos szempontból is, mint amilyen látványos?

A 20. század harmadik harmadában kiadott, többkötetes francia nemzettörténeti szintézisek ugyanis vagy „szépek” voltak, vagy „okosak”. Pontosabban: a kötetek külsejének vonzereje fordított arányban állt azok tudományos értékével. André Castelot és Alain Decaux nyolckötetes sorozatának (*Histoire de la France et des français au jour le jour*. Paris, 1979, Larousse–Perrin) kötetei például minden könyvbarát szívét megdobogtatták reprezentatív kötésükkel és látványos illusztrációikkal. Ha azonban e könyvbarát egyben történész is volt, gyorsan ráébredt, hogy e kötetek mindössze esszéekkel dúsított, kommentált kronológiákat tartalmaznak, s szerzői nem elemeznek, csak elbeszélnek. A neves kutatók alaposabb elemzéseivel szemben igénytelen külsejükkel tűntek ki, annak a kimondatlan alapelvnek a jegyében, mely szerint a komolyabb szakkönyvekbe nem illenek sem színes illusztrációk, sem történelmi térképek, sem elkülönített forrásszövegek. Ilyen volt a Seuil kiadó hatkötetes középkor-történeti (*Nouvelle histoire de la France médiévale*, 1990), ötkötetes újkortörténeti (*Nouvelle histoire de la France moderne*, 1991–2002) és húszkötetes jelenkor-történeti (*Nouvelle histoire de la France contemporaine*, 1972–1998) sorozata. A Fayard kiadó Jean Favier által szerkesztett, hatkötetes sorozata (*Histoire de France*, 1984–1988) kiváló köteteknek oldalait egyetlen illusztráció sem törte meg, pedig a szerzők, Karl Ferdinand Werner, Jean Favier, Jean Meyer, Jean Tulard, François Caron és René Rémond igazán színvonalas munkát végeztek. Talán csak a Larousse és az Hachette kiadó kísérletezett színesen illusztrált, s ugyanakkor tudományos értékkel rendelkező többkötetes összefoglaló művek terjesztésével. Az előbbi kiadó háromkötetes sorozatát Georges Duby szerkesztette (1970), az utóbbi ötkötetes sorozatának kötetét pedig az említett Duby mellett olyan hírességek írták meg, mint Emmanuel Le Roy Ladurie, François Furet és Maurice Agulhon (1988–1991). Sajnos az eredeti sorozatok kemény borítóval kiadott, gazdagon illusztrált kötetét mindkét kiadónál gyorsan felváltották az illusztrációk nélküli, puha fedeles, zsebkönyv-jellegű kiadások, amelyek olcsóbbak, s ezért kelendőbbek.

A Belin kiadó 2009-től megjelentetett új sorozatának első szembeötlő sajátossága: a puha fedeles, olcsóbb változat illusztrációs anyaga semmiben sem különbözik a kemény borítóval ellátott kötetekétől. Sőt különös módon az előbbieket sokkal látványosabb, színesebb borítót kaptak az utóbbiaknál. A sorozat szerkesztői pedig a jelek szerint úgy vélekedtek, hogy az illusztrációknak, a történelmi térképeknek, a családfáknak, a történelmi és szépirodalmi források részleteinek, valamint a táblázatoknak ugyanúgy helyük van az efféle szintézisekben, mint a narratív és elemző szövegeknek. Az illusztrációk kiváló minőségűek, és valamennyi színes, kivéve az eleve fekete-fehér színekben készült, régebbi fényképeket. A képek között pedig nemcsak korabeli ábrázolásokat találhatunk, hanem a bemutatott kornál

jóval később készült történelmi festményeket vagy más ábrákat is, amelyek azt érzékeltetik, miképpen idéztek fel egy-egy korábbi korszakot az utókor képzőművészei vagy politikai propagandistái. Valamennyi kötetben található legalább húsz történelmi térképet, de olyan is akad, amelyekben számuk a negyvenet, sőt a hetvenet is meghaladja. E térképeket a szerkesztők nem a számtalan francia történelmi atlasz ábrái közül válogatták össze, hanem vadonatúj ábrákat készítettek az egyes kötetek szerzőinek kíváncsi szerinti, s ennek köszönhetően a történelmi térképek stílusa, forma- és színvilága is egységes. A térképeket pedig a legmodernebb tanulmányok alapján készítették el, amint az forrásaik jegyzékeiből látható.

A nem térképjellegű ábrák bősége ennél is nagyobb. Alig találhatunk olyan oldalpárt, amelyet ne tenne változatossá valamilyen illusztráció. Vannak itt ábrák a kora középkori hajóépítésről és a szövésről, valamint a vízimalmok működéséről, találhatunk táblázatokat a párizsi szekciókról a forradalom idején, elolvashatjuk Navarrai Margit falikárpitjainak ismertetését, de akadnak itt versrészletek, könyvborítók és számtalan karikatúra is. Viszonylag sok a főszövegtől elkülönített, úgynevezett „keretes szöveg”. Ezekben a legfontosabb források, történelmi dokumentumok részleteit olvashatjuk: a kolostorok feljegyzéseit, nemzetközi szerződések, újságcikkek részleteit, vagy éppen vezető személyiségek politikai elgondolásait. Az illusztrációk, fényképek nem pusztán hangulatkeltő, díszítő elemek, hanem az információközlés jól megválogatott eszközei: a látványt ismertető, apró betűs szövegek igen bőséges tájékoztatást nyújtanak, némelyik több mint fél oldalra is kiterjed.

Ami a történészek számára a legfontosabb lehet: e sorozat valamennyi kötetének a végén található egy ötven-egynéhánytól százhusz-egynéhány oldalig terjedő fejezet *L'atelier de l'historien* (A történész műhelye) címmel, amely ismerteti a kötetben bemutatott történelmi korszak forrásait, historiográfiáját, a történelmi emlékezet és a politikai irányzatok által megőrzött képet, a vitatott kérdéseket, s mindazon fontosabb problémákat, amelyekkel a korszak kutatói szembesülhetnek. Jó lenne, ha a 21. században egyre többen követnék e sorozat szerkesztőinek példáját, és a historiográfiai áttekintések ugyanúgy a történelmi szintézisnek szerves részeivé válhatnának, akárcsak a bibliográfia vagy a névmutató. Talán felesleges hangsúlyozni, hogy az efféle áttekintések nemcsak a történészek problémáival ismertetik meg az olvasót, hanem azt jelzik, hogy a kutatás sohasem zárható le, s a korábbi értelmezéseket bemutatva óvatosságra intenek a napjainkban elfogadott interpretációkkal kapcsolatban is. A kötetek függelékében pedig viszonylag részletes kronológiát, bőséges bibliográfiát és a legjelentősebb személyiségek rövid, de az átlagos lexikonok szócikkeinél jóval alaposabb életrajzait találhatjuk. (Hogy a szerkesztők milyen tággan értelmezték a „történelmi jelentőségű személyiség” fogalmát, azt az a tény is bizonyítja, hogy az utolsó kötet utolsó életrajza Zinédine Zidane pályafutását ismerteti.)

A francia történelem kötetek szerinti felosztása meglehetősen hagyományos. A középkort négy kötet mutatja be, elkülönítve egymástól az úgynevezett Franciaország előtti Franciaországot (481–888), a feudalizmus korát (888–1180), a Capetingek aranykorát (1180–1328) és a százéves háború korát (1328–1453). Az újkori történelmet négy kötet mutatja be, a reneszánszé (1453–1559), a vallásháborúk (1559–1629), az abszolutizmus (1629–1715) és a felvilágosodás (1715–1789). A francia forradalom kitörésétől az első világháborúig terjedő korszakot három kötet ismerteti (melyeket a waterlooi és a sedani vereség választ el egymástól), az 20. századnak pedig két kötetet szenteltek, melyek között az 1945-ös év alkotja a választóvonalat. Egy-egy kötet 600–800 oldal terjedelmű, s a kiadó tervei szerint a teljes sorozat több mint 7800 oldalas lesz. Csak azért használunk itt jövő igeidőt, mert a sorozat utolsó, a két világháború korát ismertető kötete még várat magára – a tervek szerint 2012 tavaszán fog megjelenni.

A sorozat szerkesztője a 63 éves Joël Cornette, a 17–18. század kutatója, számtalan könyv szerzője, aki 2006-ban elnyerte a Francia Akadémia történelmi nagydíját. A reneszánsz előtti korszakot bemutató kötetek szerkesztési munkálatait azonban a 75 éves Jean-Louis Biget, a középkor szakértője irányította, a négy utolsó kötetét pedig az 58 éves Henry Roussó, a II. világháború kutatója. A legtöbb kötetet egyetlen szakember írta, kivéve a legelső és legutolsót, amelyet kettő, valamint a forradalom és Napóleon koráét, amelyet három. A szerzők többsége a szerkesztőkénél jóval fiatalabb korosztályhoz tartozik, a francia történetírás legújabb, 21. századi nemzedékét képviselik. Ez a kötetek bibliográfiáján is meglátszik: a felsorolt művek nagy része 2000 után jelent meg – vagyis a szintézis során felhasznált kutatási eredmények jelentős részben már az új század történetírásának sikereit jelzik.

A kötetek szerkezete természetesen nem követhet teljesen egységes mintát. A szerzők egy része kronologikus fejezetekre bontotta fel az általa feltárt korszakot, s ezeken belül ismerteti az időrendi egységek sajátos vonásait, mások pedig előbb bemutatják a korszak eseménytörténetét, majd külön fejezeteket szentelnek az egész korszak demográfiai, gazdasági, társadalmi, politikai, közigazgatási, vallási, diplomáciai, hadügyi és kulturális sajátosságainak. E fejezetek arányai természetesen változóak: a francia kultúra „aranykorait” ismertető kötetek szerzői olykor félszáz oldalt is szentelnek művészettörténeti kérdéseknek, XIV. Lajos versailles-i palotáját pedig egy ív terjedelmű szöveg, valamint egész oldalas fényképek és térképek segítségével ismerhetjük meg.

A francia kritikusok egyöntetű elismeréssel fogadták a köteteket, s dicsérattal emlegették azok magas szintű dokumentációját, a kutatási eredmények frissességét, az értelmezések újdonságait és a historiográfiai fejezeteket. Már is „referenciajellegű” könyvekké, „historiográfiai eseménnyé” nyilvánították a sorozat egyes köteteit, hangsúlyozva az elegáns kiadást, az illusztrációk bőségét, s a szerzők remek kiválasztását, akiket „a korszak legjobb ismerőinek” neveztek. A *L'Histoire* című lap recenzióírója pedig e kijelentéssel fejezte ki véleményét: „Franciaország története már nem olyan, mint régen volt.” Aki a sorozat kötetait átlapozza, egyet fog érteni vele.

A sorozat kötetei:

Geneviève Bührer-Thierry–Charles Mériaux: *La France avant la France (481–888)*.

Paris, Belin, 2010. 673 p.

Florian Mazel: *Féodalité (888–1180)*. 2010. 771 p.

Jean Christophe Cassard: *L'âge d'or capétien (1180–1328)*. 2011. 784 p.

Boris Bove: *Le temps de la Guerre de Cent ans (1328–1453)*. 2009. 659 p.

Philippe Hamon: *Les Renaissances (1453–1559)*. 2009. 605 p.

Nicolas Le Roux: *Les guerres de Religion (1559–1629)*. 2009. 591 p.

Hervé Drévillon: *Les Rois absolus (1629–1715)*. 2011. 625 p.

Pierre-Yves Beaurepaire: *La France des Lumières (1715–1789)*. 2011. 819 p.

Pierre Biard–Philippe Bourdin–Silvia Marzagalli: *Révolution, Consulat et Empire (1789–1815)*.

2009. 700 p.

Sylvie Aprile: *La Révolution inachevée (1815–1870)*. 2010. 658 p.

Vincent Duclert: *La République imaginée (1870–1914)*. 2010. 838 p.

Nicolas Beaupré: *Les Grandes Guerres (1914–1945)*. Még nem jelent meg.

Michelle Zancarini-Fournel–Christian Delacroix: *La France du temps présent (1945–2005)*. 2010. 640 p.

Hahner Péter

Richard Pražák

Dějiny Uher a Maďarska v datech

Magyarország története évszámokban
Praha, Nakladatelství Libri, 2010. 534 p.

Egy újonnan megjelent Magyarország-történet általában izgalmas olvasmány mind a szak-történészek, mind az érdeklődő laikusok számára. Persze nem ez idáig ismeretlen tények, új adatok tömkelegét keressük ilyenkor, hanem azt, hogy mi volt a szerző koncepciója, hogyan látja, hogyan értelmezi a magyar történelmet. Ha egy ilyen könyv szerzője ráadásul nem magyar, hanem külföldi történész, még a szokottnál is nagyobb jelentősége lehet a benne foglaltaknak, hiszen nagy az esélye annak, hogy egy, a magyar történelemértelmezéstől jelentősen eltérő koncepcióval áll elő.

A 2010 szeptemberében elhunyt Richard Pražák a 20. – és bátran kimondhatjuk, hogy a 21. – század legjelentősebb hungarológusainak egyike, a cseh–magyar kapcsolattörténet-írás legkiemelkedőbb alakja volt, aki nélkülözhetetlen szerepet játszott a cseh–magyar történelmi, kulturális kapcsolatok kutatásában, a magyar történelem és kultúra csehországi népszerűsítésében. Kiterjedt, nagy jelentőségű életművének méltó lezárása 2010-ben megjelent utolsó könyve, a *Dějiny Uher a Maďarska v datech*, amely a magyar történelem alakulását követi nyomon a kezdetektől 2009-ig. A kötet ugyan formailag egy történelmi kronológia, ám túlmutat a pusztán évszámokon: precíz, pontos, alapos, és ami a legfontosabb, értő összefoglalását adja a magyar történelemnek. Nem magyar szerzők esetében ugyanis fennáll a felületesség, a sarkos fogalmazások, a megalapozatlan következtetések, a félresiklott koncepciók veszélye,¹ ám ezeket Pražák sorra elkerüli. Könyvéből egyértelműen kiderül, hogy legalább olyan jól ismeri a magyar történelmet, mint a magyar történészek, külföldiként szemléletmódja pedig lehetővé teszi, hogy a magyar történészekétől eltérő, releváns kérdéseket tegyen fel és újfajta, szakmailag megalapozott koncepciókat vázoljon.

Az alábbiakban két szempontrendszer segítségével vizsgálom a munkát. Az első kérdés magától értetődő: milyen különbségek vannak Pražák könyvének következtetései és a magyar történetírók eredményei között? Miként látja Pražák a magyar múltat? Milyen korszakok jelennek meg hangsúlyosabban a könyvben? Másrészt pedig megpróbálom összevetni Pražák művét a szlovák történetírás eredményeivel. Ez az elsőre talán nem ideillőnek tűnő szempont valójában nagyon is releváns, hiszen a cseh–magyar viszonyrendszert aligha tárgyalhatjuk a szlovák tényező megkerülésével. Látni fogjuk, hogy a cseh szerző könyvében számos olyan problémára választ kaphatunk, amelyet a szlovák és a magyar történetírás soktucatnyi közös konferencia után sem volt képes rendezni.

Pražák Magyarország-története tehát egy kiegyensúlyozott, pontos alkotás, csupán egy ponton mutat látványos eltérést a magyar történelmi kánontól, ez pedig a nemzetiségi kér-

1 És ez nem csak a régió kívül élő nyugati szerzőkre vonatkozik – érdemes összevetni Pražák kötetét a szintén cseh Rudolf Kučera művével (*Közép-Európa története egy cseh politológus szemével*. Korma, Budapest, 2008), aki – egyébként alapvető hibáktól hemzsegő könyvében – átvette a sérelmi retorikára épülő magyar történelemértelmezést. (Erről bővebben lásd: *Demmel József: Mozdulatlan határátlépés*. Rudolf Kučera: *Közép-Európa története egy cseh politológus szemével*. Regio, 19. (2008) 4. 231–236.)

dés. A szerző jóval nagyobb hangsúlyt helyez erre a témára, mint a hasonló magyar könyvek, például a dualizmusról szóló fejezet tíz alfejezete közül négy szól a magyarországi nemzetiségi kérdés alakulásáról, míg a legtöbb magyar történeti összefoglalóban egy alfejezet alfejezeteként szerepel ez a kérdés. A legjobban maga a kötet magyarra csak nyakatekerten fordítható címe illusztrálja ezt a kiemelt figyelmet, hiszen látványosan különválasztja az 1920 (1918) előtti, soknemzetiségű történelmi Magyarország (Uher) történelmét az etnikailag csaknem homogén Magyarország (Maďarsko) történelmétől. Pražák koncepciója arra figyelmeztet, hogy a legtöbb történeti kutatás során érdemes lenne nagyobb jelentőséget tulajdonítani annak a ténynek, hogy az 1918 előtti Magyarország etnikailag rendkívül heterogén volt, és csak minden második, sőt olykor csak minden harmadik lakója volt magyar anyanyelvű. Nem elég ezt jelezni vagy csupán tudatosítani, hanem, ahogy Pražák tette, szükségesnek tűnik folyamatos vizsgálati szempontként is érvényesíteni.

A szlovák és a cseh nyelv nagyfokú hasonlósága lehetővé teszi, hogy érdemben összevegyük a Pražák, illetve a szlovák történétírók által használt szaknyelvet. A szlovák–magyar történeti kapcsolatok egyik komoly problémája ugyanis éppen az alkalmazott terminológiák eltérése és a történelmi nevek írása közti különbség. A Dějiny Uher a Maďarska megoldásai ebből a szempontból is előremutatónak tűnnek. A szlovák történetírásban csak tavaly kezdődött érdemi vita abban a kérdésben, vajon egy adott történelmi szereplő neve milyen nyelven írható le, lehet-e a hatályos szabályozásra hivatkozva szlovakizálni minden nevet, vagy azt a formát kell használni, amit az adott személy maga is használt, vagy amely az identitásához a legközelebb állt.² E vita eredményei (ha a szakmai érvek győznek) csak hosszú évek múlva válhatnak általános gyakorlattá. Addig is kíváncsi mintául szolgálhat Pražák könyve, aki szigorú következetességgel ragaszkodik ahhoz az elvhez, hogy minden nevet úgy írjon, ahogy az illető használhatta. A legtöbb említett név tehát magyar alakban szerepel (s nem lesz Zay Károlyból Karol Zai, Madách Imréről Imrich Madáč, Lónyay Menyhértből Melchior Lónai stb.), de az is tanulságos, hogy mikor tér el ettől a gyakorlattól. A kötetben ugyanis Zrínyi Miklós helyett Mikuláš Zrínský, Martinovics Ignác helyett Ignjat Martinović, Kollár Ádám Ferenc helyett Adam František Kollár szerepel, megerősítve a fent már elmondottakat, tehát hogy Magyarország történelme értelmezhető szlovák, horvát, szerb, román nemzeti-nemzetiségi szemszögből is. Az is helyénvalónak tűnik, hogy a cseh történelemben is szerepet kapó magyar királyok neve cseh írásmóddal szerepel, tehát például Luxemburgi Zsigmond Zikmund Lucemburskýként, Hunyadi Mátyás Matyáš Korvinként jelenik meg.

A névhasználatnál is súlyosabb probléma, hogy a szlovák történetírás következetesen Slovenskóként (Szlovákia) emlegeti a mai Szlovákia területét, anakronisztikus módon visszavetítve az államalakulatot olyan korszakokba is, amikor semmilyen formában nem létezett. Ritka kivétel, ha egyáltalán felmerül ez problémaként, ám nyelvi nehézségekre hivatkozva általában elvetik „a mai Szlovákia területén” kifejezés használatát. Pražák a gyakorlatban mutatja meg, hogy valójában semmi akadályja nincs ennek a formának, nem teszi nehézkessé a szöveget, ha Slovensko helyett „na území dnešního Slovenska”-t ír (pl. 92. oldal).

Ezek azonban alapvető szakmai szabályok, és csak a hasonló nyelvi közeg eltérő gyakorlatának fényében tűnnek jelentős lépéseknek. Ahol azonban világosan megmutatkozik

2 Dušan Kováč: Problém písania mien historických osobností z obdobia uhorských dejín. Historický časopis, 58. (2010) 1. 135–137.; Anton Hrnko: Ad: Dušan Kováč, Problém písania mien historických osobností z obdobia uhorských dejín. Historický časopis, 58. (2010) 3. 343–345.; Milan Zemko: Ad: Dušan Kováč, Problém písania mien historických osobností z obdobia uhorských dejín. Historický časopis, 58. (2010) 4. 725–727.

nemcsak Pražák történészi tehetsége, de embersége is, az a lakosságcsereéről szóló rövid bekezdés. Itt szinte magától értetődő a szlovák történetírással való összevetés, hiszen a két nemzeti emlékezetnek a kérdéssel kapcsolatos álláspontja első látásra azonosnak tűnhet. A 2003-ban kiadott, a legjelesebb szlovák történészek által írt Szlovák történelem lexikona így ír az eseményről: „1946. február 27-én Budapesten csehszlovák–magyar megállapodást kötöttek a lakosságcsereéről (a magyarországi szlovák kisebbség a szlovákiai magyar kisebbség helyett) az áttelepülők vagyoni helyzetének figyelembevételével. Magyarországról 71 787 személy érkezett Csehszlovákiába, Csehszlovákiából 89 660-an kerültek Magyarországra, 44 129 magyart az általános munkakötelezettségről szóló dekrétum alapján Csehországba telepítettek, 362 679 személy reszlovakizált (felvette a szlovák nemzetiséget).”³ Ezzel szemben Pražák kimondja, hogy a megállapodást elsősorban a csehszlovák (főként pedig a szlovák) fél szorgalmazta, amelynek fő célja a szlovákiai magyarság „totális áttelepítése” volt, a telepítés során pedig olyan túlkapások is történtek, amelyek olykor emberéletbe kerültek. Pražák másként látja a magyarok Csehországba való telepítésének kérdését is: „1946. november 18-án kezdődött egy másik, nem túl szívderítő akció a szlovákiai magyarok kitelepítésére a cseh határ menti területekre, ami főként a magyar parasztságot érintette súlyosan, és nem mindig vette figyelembe, hogy fasiszta elemekről vagy ártatlan személyekről van szó” (456. oldal). Ezek után nem meglepő, hogy Pražák Esterházy Jánost sem háborús bűnösnek emlegeti, hanem egy koncepció per áldozataként, nem feledkezve meg arról sem, hogy a magyar politikus volt az egyedüli, aki a zsidók deportálása ellen szavazott a szlovák parlamentben. A különbség tehát világosan látszik: Pražák példás módon ír erről a kifejezetten érzékeny kérdésről, minden túlzástól mentesen, a tényekhez ragaszkodva, mégis nagyon empátiusan, nem hárítja el a csehszlovák fél felelősségét, nem kezeli egyszerű lakosságmozgatásként az eseményeket, és nem hallgatja el a magyar sérelmeket sem.

Az empátia általánosságban véve is nagyon fontos jellemzője Pražák könyvének és egész munkásságának is, hiszen egy másik nemzet történelméről pontosan, elfogultságoktól, leegyszerűsítésektől mentesen írni itt, Közép-Európában nagyon nehéz feladat, és egyben nagy felelősség is. A 19. században az egyes nemzetek történetírói saját nemzetük történetét sokszor egy másik nemzettel folytatott szakadatlan harcként ábrázolták, s bár a 21. században már más a történész szerepe, Pražák feladata mégsem lehetett egyszerű. Nyilvánvalóan nem vehette át kritikátlanul a magyar történelemről szóló magyar nemzeti elbeszélést – ebben az esetben nem lett volna szükség őrá, elég lett volna egy magyar kronológiát csehre fordítani. Pražáknak tehát újra kellett értelmezni a teljes magyar történelmet, de legalábbis megvizsgálni, hogy hol instabil, hol támadható vagy megkérdőjelezhető a magyar történelmi kánon. Ez pedig azt is jelenti, hogy legalább olyan jól kellett ismernie a magyar történelmet, mint az ezzel foglalkozó magyar szakembereknek, hiszen csak így tudott az övéktől több esetben eltérő véleményt megfogalmazni.

Vannak különbségek aközött, ahogy Richard Pražák, és ahogy a magyar történetírás szemléli a magyar történelmet. Ezekből a különbségekből azonban csak tanulni lehet, empátiát, toleranciát, történetírói érzékenységet és odafigyelést. Hiszen aligha arra van szükség, hogy kívülről is visszaigazolást kapjunk a saját nemzeti narratívánkhoz, sokkal inkább arra, hogy önreflexióra, önvizsgálatra, másfajta megközelítésekre készítsen ez a külső impulzus. Mindez pedig megtalálható Richard Pražák könyvében.

Demmel József

3 Dušan Škvárna (szerk.): A szlovák történelem lexikona. Ford. Kulcsár Mónika. Slovenské pedagogické nakladateľstvo, Bratislava, 2003. 179.

Új könyvek a Nyugat-Balkánról

Sokan és sokszor elmondták már, hogy Magyarország számára Délkelet-Európa – különösen annak velünk határos államai – stratégiai fontosságú térség, amelynek eseményeiben közvetlenül érintettek és érdekeltak vagyunk. Ennek megfelelően 1989 után a magyar tudományosság újult figyelemmel fordult a régió felé, de a délszláv háborúk lezárulásával mintha az érdeklődés is megcsappant, illetve a vajdasági és az erdélyi kisebbségi kérdésekre fókuszálódott volna. Pedig megismerni és megismertetni való azon kívül is maradt bőven. Ezért örömmel konstatálhatjuk, hogy az elmúlt években ismét több, a magyar–délszláv kapcsolatokkal és a nyugat-balkáni problémákkal foglalkozó könyv látott napvilágot.

A *Sajti Enikő* munkája válogatás, amely a szerzőnek a 20. századi magyar–jugoszláv kapcsolatokról az elmúlt évtizedben írt tanulmányait gyűjti egybe. A kötet előterében a „bűntudat és győztes fölény” dichotómiával leírt, II. világháború alatti és utáni kapcsolatokat állnak – nem véletlen, hogy a könyv maga is ezt a címet kapta. A 18 tanulmányból 11 az 1940-es évtizedet elemzi: az 1941–1944 közötti délvidéki magyar kormányzatot, az 1944–1945-ös megtorlásokat és a visszatérő jugoszláv hatalom kisebbségellenes represszióját, valamint a korabeli kétoldalú államközi kapcsolatokat. S teszi ezt mindvégig kiegyensúlyozott és higgadt érveléssel, kerülve a sérelmi attitűdöt és az egyoldalú hungarocentrizmust (ami manapság bizony nem mindenkre jellemző), de nem kisebbítve a partizánmegtorlások mértékét sem. Ezért ezek a tanulmányok igen fontos hozzájárulást jelentenek az 1941–1945-ös atrocitások kivizsgálására felállított Magyar–Szerb Akadémiai Vegyes Bizottság munkájához is. A kötet más írásai sem kevésbé tanulságosak, mert a délszláv történelem általánosabb kérdéseit taglalják. Ezekből kettőt emelnék ki: „Az »eretnek« Tito” a néhai párt- és államelnök életútját tárgyalja, a „Nemzet és állam diszharmóniája Jugoszláviában a 20. században” pedig a jugoszláv történelem egyik kulcsproblémáját, a szilárd közös identitás hiányát. A szerző okkal állapítja meg, hogy ez a – végső soron az ország felbomlásához vezető – diszharmónia jórészt arra vezethető vissza, hogy „az 1918-ban megalakult, majd 1944–1945-ben újjáalakult jugoszláv államterület lakói minden törekvés ellenére sem rendelkeztek minden náció által elfogadott közös nemzeti kánonnal” (343. p.).

Bíró László monográfiája a királyi Jugoszlávia történetét (pontosabban annak az 1939-es államreformig tartó szakaszát) a magyar szakirodalomban eddig nem tárgyalt részletességgel és alaposággal mutatja be, ezért bizvást nevezhetjük hiánypótlónak. A könyv az 1920–1930-as éveket egy sajátos, a nagyszerb-centralista integrációs modellre támaszkodó állam- és nemzetépítési kísérletként írja le. A térképekkel és táblázatokkal gazdagon illusztrált kötet elemzi a rendkívül heterogén állam társadalmát, gazdaságát, politikai és adminisztratív intézményrendszerét, egységesítési törekvéseit, valamint a soknemzetiségű lakosságnak a közös állam iránti lojalitását kialakítani hivatott oktatáspolitikáját. S ha az államszervezési tevékenységet a szerző nem is tartja mindenben eredménytelennek, magát a centralizált „nemzetállami” modellt, az egyes országrészek és nemzetek önigazgatását elvető államformát eleve bukásra ítéltnek tekinti, mert – ahogy a kötet bevezetőjében olvashatjuk – „a nemzeti fejlődés már több etnikum esetében olyan fokon állt, hogy az egysé-

ges szerb–horvát–szlovén nemzet megléte fikció volt és az is maradt”. A könyv legfontosabb és legjobban sikerült részének a „Politikai és adminisztratív intézményrendszer” című fejezetet tartom, amely nem egyszerűen politikatörténeti elemzés, hanem az egységes közigazgatás, hadsereg és jogrend megteremtésére tett kísérletek precíz bemutatása. Ennek egyfelől komoly komparatistikai értéke van (hiszen akkoriban a köztes-európai térség több állama is küzdött hasonló problémákkal!), másfelől világosan bizonyítja, hogy az unitarizmus alapján – legyen szó akár a vidovdani alkotmány „liberális centralizmusáról”, akár a királydiktatúra abszolutizmusáról – nem lehetett az országot integrálni. Vagyis a királyi Jugoszlávia soknemzetiségű jellege végső soron leküzdhetetlen akadállyal bizonyult az államszervezők számára, mert „...szinte lehetetlen volt mindegyik etnikum számára elfogadható intézkedéseket hozni” (293. p.). S a recenzensnek nincs oka arra, hogy ezzel a titói Jugoszláviára is vonatkoztatható összegzéssel ne értsen egyet.

A Glatz Ferenc akadémikus szerkesztésében megjelent *„The European Union, the Balkan Region and Hungary”* című háromkötetes válogatás a Balkán-tanulmányok Központ 2005 és 2008 között megtartott konferenciáinak előadásait, illetve az azokból készült tanulmányokat tartalmazza. Találunk közöttük történettudományi jellegű írásokat is, de a három kötet tematikája sokkal átfogóbb, szerzőgárdája pedig jóval színesebb. A különböző tudományterületeket képviselő kutatók, továbbá politikusok és üzletemberek (összesen 43 külföldi és hazai szerző, köztük Arnold Suppan, Andrei Pleșu, Konsztantyin Nyikiforov, illetve Glatz Ferenc, Inotai András, Jeszenszky Géza, Kádár Béla, Somogyi Ferenc, Szentiványi Gábor, Várady Tibor) valóban multidiszciplináris módon mutatják be Délkelet-Európa (vagyis nemcsak a Nyugat-Balkán) közelmúltját és jelenét, az aktuális kihívásokat, valamint a térséggel kapcsolatos magyar érdekeket. A konferenciák tematikáját követve a három kötet egyes fejezetei a régió eurointegrációs folyamataival, a délkelet-európai térszerkezet változásaival, a térség ökológiai és infrastrukturális helyzetével, gazdasági és üzleti lehetőségeivel, Oroszország Balkán-politikájával, a régió és Magyarország kapcsolataival, valamint a koszovói kérdéssel (különösen annak biztonságpolitikai és kisebbségi aspektusaival) foglalkoznak. Ez a tematikai sokszínűség jól reprezentálja a Balkán-tanulmányok Központ alapvető célkitűzését, hogy a térségnek a napi politikan túlmutató, hosszú távú gazdasági, társadalmi és környezetvédelmi alternatíváival foglalkozzon. A válogatás külön érdeme, hogy angol nyelvű, ezért fontos állomása a magyar balkanisztika nemzetközi megismertetésének.

Hornyák Árpád tanulmánykötete a 20. század első felének magyar–szerb/jugoszláv kapcsolatairól ad árnyalt és adatgazdag képet, az I. világháború utáni békerendezés és a magyar kisebbség kérdéseire koncentrálna, de kitérve a szerb politikai gondolkodás és historiográfia magyarsággépének a bemutatására, illetve a szerb külpolitika néhány más fontos aspektusára is (a századelő külügyi alternatívái, a Balkán-föderáció kérdése, a II. világháború utáni területi követelések). Számomra a kötet ez utóbbi, külpolitikai témájú írásai voltak a legtanulságosabbak. Manapság ugyanis, amikor a Nyugat-Balkán stabilizálásának kérdései a nemzetközi politikai gondolkodás, tervezés és (jelentős anyagi ráfordításokkal megtámogatott!) gyakorlati cselekvés előterében állnak, meglehetősen lehangoló azt látni, hogy a térségben mennyire gyérek a külpolitikai kooperáció tradíciói. De nem kevésbé érdekes a szerbek magyarsággépének felvázolása sem, mert abból kiderül – ami egyébként a könyv egészéből is érezhető –, hogy a szerb politikai gondolkodásban és külügyi stratégiákban Magyarország ritkán kapott olyan fontos és pozitív helyet, mint ahogyan időnként mi magunk – különösen a magyar–szerb partnerség mai esélyeinek és jövőjének a latolgatásakor – hajlamosak vagyunk hinni.

A pécsi Regionális Kutatások Központjának gondozásában, csaknem kéttucatnyi – köztük több külföldi – kutató részvételével elkészült *„Regionális átalakulási folyamatok a Nyugat-Balkán országában”* című kötet kakukktojásnak tűnhet a történeti munkák között, hiszen valóban más diszciplínák, a regionális tudományok eszközeivel mutatja be a térség közelmúltját és aktuális helyzetét (pontosabban a két-három évvel ezelőtti állapotokat, ha tekintetbe vesszük, hogy a mai válságidőszakban mindenütt nagyon gyorsan megváltozhatnak a körülmények). Mégsem érdektelen a jelenkortörténet szempontjából sem, mert ha sok újat nem is ad, korrekten és jól taníthatóan (s ezt bizony értékelheti minden egyetemi oktató) összefoglalja a rendszerváltozás következményeit, a Jugoszlávia felbomlásával végbement államszerkezeti változásokat, a térség helyét az európai nagyhatalmi erőterben és az euroatlanti integrációs folyamatokban, a legfontosabb etnikai konfliktusokat, valamint a kormányzati rendszerek sajátosságait. A kötetben tárgyalt egyéb témák (demográfia, gazdaság, környezetvédelem, településszerkezet, regionális egyenlőtlenségek) szintén nem lehetnek érdektelenek a multidiszciplináris szemléletmódra nyitott jelenkortörténetek számára.

A Katonai Biztonsági Hivatal és a pécsi Kelet-Mediterrán és Balkán Tanulmányok Központjának együttműködésében készült *„A Nyugat-Balkán”* című kötet tematikája és jellege hasonlatos az előzőhöz, mégis más műfajt képvisel: egyfajta politikai földrajzi és biztonságpolitikai kézikönyv, elsősorban a nemzetközi missziók szempontjait és elvárásait szem előtt tartó összefoglalás. A Pap Norbert és Kobolka István által szerkesztett kötet számos friss kutatásra támaszkodva, nagy információgazdagsággal, kilenc témakörre tagolva mutatja be a posztjugoszláv szubrégió aktuális kérdéseit. Megismerkedhetünk a természetföldrajzi adottságokkal (a fejezet szerzői Kovács János és Varga Căbör), egy történetföldrajzi összefoglaló keretében a legfontosabb történelmi fordulópontokkal (Hajdú Zoltán), a térség mai etnikai képével (Végh Andor), településszerkezetével (Reményi Péter) és oktatási rendszereivel (M. Császár Zsuzsa). A kötet legfontosabb és legtanulságosabb része azonban a nemzetközi kontextusokkal foglalkozó írás (a jugoszláv szétesés tanulságai, a regionális együttműködés és az euroatlanti integráció esélyei – Hóvári János munkája), a katonai kérdéseket taglaló rész (Háry Szabolcs írása), valamint Magyarországnak a térséghez fűződő kapcsolataival és a régió gazdasági helyzetével foglalkozó fejezetek (mindkettő szerzője Pap Norbert).

Horvátországot egyre kevésbé sorolhatjuk a Nyugat-Balkánhoz, hiszen NATO-tagságával és az aláírt uniós csatlakozási szerződésével jó úton van ahhoz, hogy Szlovénia mintájára végleg maga mögött hagyja Délkelet-Európának ezt a Jugoszlávia felbomlásával kialakult sajátos – sokáig teljes joggal válságövezetként, ma már inkább relatíve konszolidált térségként leírható – szubrégióját. Sokcsevits Dénes: *„Horvátország a 7. századtól napjainkig”* című könyvének mégis helye van ebben az ismertetőben. Egyrészt önmagában azért, mert ez az első részletes és átfogó magyar nyelvű Horvátország-történet, s mint ilyen valóban hiánypótló jellegű; másrészt azért, mert önálló kötetnyi terjedelmet, csaknem 300 oldalt szentel a horvát történelem jugoszláv és nyugat-balkáni periódusának. Ezekben a fejezetekben korrekt, tárgyyszerű és sokoldalúan árnyalt képet kapunk a horvátság 20. századi történelméről, illetve Jugoszlávia történetének horvát olvasatáról, ami jól mutatja a könyv egyik nagy érdemét, hogy ugyanis képes távolságot tartani a „kroato-centrizmus” elfogultságaitól. Semmi kétség persze, hogy Sokcsevits a horvátságnak elkötelezett szerző. Ezt az Előszóban maga is bevallja, amikor (egyik) élethivatásának mondja a horvát történelem magyarországi megismertetését (7. p.) – de ha az olvasónak kétsége támadna, elég felütnie az 1993-as horvát–bosnyák háború okait taglaló oldalakat (700–702. p.), ahol a „korabeli sajtó és a későbbi szakirodalom, valamint a hágai törvényszék szinte egybehangzóan”

bosnyákbárát álláspontjaival szemben igyekszik a felelősséget „igazságosan megosztani” a horvátok és a bosnyákok között... De ez az elkötelezettség mindaddig nem baj, ameddig nem jut el ahhoz a – napjaink történetírásában sem ritka – egyoldalúan teleologikus narratívához, amely minden történelmi esemény eredendő céljának a mai helyzethez való eljutást tartja (esetünkben a független nemzetállamhoz). S korrektül el kell ismernünk, hogy nem jut el; hogy erre is említsünk egy példát, az „újhorvát” történelmi kánon szellemében nyugodtan mondhatná, hogy a délszláv egység gondolat egyszerű torzulás volt, a horvát nemzettudatot megterhelő hamis ideológia, de ehelyett – és véleményem szerint is helyesen – az egész kérdéskört a horvát nemzeti integráció többlépcsős folyamatának kontextusába helyezi (több helyütt, például a 28–29. oldalon).

Ami pedig a *„Horvátország a 7. századtól napjainkig”* egészét illeti, azt mondhatnánk, hogy Sokcsevits Dénes szinte lehetetlen feladatra vállalkozott – de aztán sikeresen oldotta meg. Egyedül vágott bele Horvátország teljes történetének a megírásába, az etnogenezistől és az államiség kora középkori kezdeteitől a 21. század elejéig, a politikatörténet mellett kitérve a gazdaság- és társadalomtörténeti aspektusokra, valamint a Horvátországon kívüli (így a magyarországi) horvátok történetére is. Ez a kronológiai és tematikus szélesség könnyen odavezethetett volna, hogy a kötetben lesznek majd kiváló fejezetek (olyanok, amelyek a szerző szűkebb érdeklődési területéhez és kutatási témáihoz kapcsolódnak), és lesznek korrektül megírt, de az ismeretterjesztés színvonalán álló vagy közvetítő jellegű, egyszerűen az adott kérdésre vonatkozó horvát véleményeket előadó részek. De nem, mert a teljes terjedelmében (bevezetéssel, függelékekkel együtt) 850 oldalas, fényképekkel és térképekkel gazdagon illusztrált munka valóban mindvégig magas színvonalú szintézis – olyan, amilyent szívesen olvasnánk minden szomszéd nép történelméről.

Szilágyi Imre *„Koszovó státuszának kérdése”* című munkája a korábbi szerb tartomány függetlenedési folyamatát tárgyalja, egy rövid történelmi bevezető után részletesen bemutatva a nemzetközi igazgatás bevezetésétől (1999. június 10.) 2008 elejéig, a függetlenségi deklarációt (2008. február 17.) közvetlenül megelőző vitákig tartó eseményeket. Szilágyi átfogó és több szempontú (történelmi, államjogi, politikai) elemzése bemutatja a nagyhatalmak és a nemzetközi szervezetek szerepét, az úgynevezett státuszvita során felvázolt szerb és albán javaslatokat, az Ahtisaari-tervet, valamint a koszovói probléma tágabb nemzetközi összefüggéseit (a balkáni regionális kihatásokat és a precedensérték kérdését). A kötet hiánypótló jellegű, mert magyar nyelven nem létezik más, hasonló részletességű összefoglalás a koszovói probléma legutóbbi évtizedéről. S jöllehet már hároméves, nem vesztette el az aktualitását sem: ismeretese az az 2011 júliusa óta tartó észak-koszovói zavargások, amelyek olyan mértékig erősítették fel ismét a Koszovó körüli konfliktusokat, hogy azok miatt az Európai Unió még a Szerbia számára kilátásba helyezett tagjelölti státusz megadását is elhalasztotta a múlt év decemberében.

A köteteket elolvasva marad némi hiányérzetünk, mert érzékelhető bennük bizonyos tematikai esetlegesség (ez persze olyan „műfaji sajátosság”, ami szinte minden tanulmány- és konferenciakötetről elmondható). Azt is csak sajnálhatjuk, hogy Bíró László könyve „idő előtt” befejeződik (a Cvetković–Maček-paktum jelentősége miatt védhető az 1939-es lezárás, különösen hogy a szerző többször kitér az 1939–1941-es periódusra, mégis szerencsésebb lett volna a részletes elemzést kiterjeszteni a királyi Jugoszlávia egészére). Szintúgy csak sajnálhatjuk, hogy *„A Nyugat-Balkán”* kötet nem foglalkozik néhány, éppen biztonságpolitikai szempontból fontos kérdéssel (migrációs és kriminalisztikai helyzetkép, a helyi politikai kultúra sajátosságai, a kormányzati rendszerek tipikus problémái). Egészében véve azonban kétségtelen, hogy ezekkel a sok új kutatási eredményre támaszkodó, adatgazdag és árnyalt elemzésekkel lényegesen bővültek a magyar balkanisztikai is-

meretek. Szerzőik és szerkesztőik olyan könyveket „tettek le az asztalra”, amelyeket a témára specializálódott kutatók mellett a térséggel foglalkozó diplomaták és újságírók, a békemissziók aktivistái, a nyugat-balkáni gazdasági lehetőségeket kereső vállalkozók és üzletemberek, az egyetemisták, vagy akár az „egyszerű” érdeklődők is nagy haszonnal forgathatnak.

A. Sajti Enikő: Büntudat és győztes fölény. Magyarország, Jugoszlávia és a délvidéki magyarok. Szeged, SZTE Történettudományi Doktori Iskola, 2010. 357 p.

Bíró László: A jugoszláv állam 1918–1939. Budapest, MTA TTI–História, 2010. 336 p. (História Könyvtár. Monográfiák, 26.)

Ferenc Glatz (ed.): The European Union, the Balkan Region and Hungary (Vol. 1, 2, 3). Budapest, Europa Institut, 2007, 2008, 2009. I. 164, II. 182, III. 182 p.

Hornyák Árpád: Találkozások – Ütközések. Fejezetek a 20. századi magyar–szerb kapcsolatok történetéből. Pécs, Bocz, 2010. 192 p.

Horváth Gyula–Hajdú Zoltán (szerk.): Regionális átalakulási folyamatok a Nyugat-Balkán országaiban. Pécs, MTA Regionális Kutatások Központja, 2010. 614. p.

Pap Norbert–Kobolka István (szerk.): A Nyugat-Balkán. Budapest, MK Katonai Biztonsági Hivatal, 2009. 238 p.

Sokcsevits Dénes: Horvátország a 7. századtól napjainkig. Budapest, Mundus-Novus, 2011. 846 p.

Szilágyi Imre: Koszovó státuszának kérdése. Budapest, Magyar Külügyi Intézet, 2008. 70 p.

Juhász József

A. A. Фурсенко

Россия и международные кризисы Середина XX века

A. A. Furszenko: Oroszország és a nemzetközi válságok
A XX. század közepe
Moszkva, Nauka, 2006. 547 p.

Aligha vitatható, hogy az 1960-as évek elejére a Szovjetunió olyan szuperhatalommá vált, amelynek részvétele nélkül a világ különböző részein kialakult politikai-katonai válságok rendezése esélytelennek tűnt. Mindazonáltal a Szovjetunió szerepvállalásáról s egyáltalán a szovjet külpolitika főbb célkitűzéseiről vajmi keveset tudunk, hiszen a téma feldolgozásához szükséges orosz levéltári dokumentumokhoz a kutatók – néhány kivételes helyzetben lévő történész kivételével – még ma sem férhetnek hozzá.

Alekszandr Furszenko akadémikus azon kevés történész közé tartozik, aki lehetőséget kapott arra, hogy bepillantson olyan levéltári dokumentumokba is – például az Orosz Föderáció Elnöki Levéltárának irataiba, illetve a katonai hírszerzés anyagaiba –, amelyek még ma sem nyilvánosak. E dokumentumok alapján 1997-ben Timothy Naftalival együtt angol nyelven már publikáltak egy könyvet az 1962-es kubai rakétaválságról (*Furszenko A.–Naftali T.: „On Hell of a Gamble”. Khrushchev, Castro and Kennedy 1958–1964. The Secret History of Cuban Missile Crisis. New York, London, 1997.*). A most bemutatásra kerülő kötetbe azonban bekerültek olyan részek is, amelyek az angol nyelvű kiadásból kimaradtak, illetve olyan írások is, amelyek nem a karibi válsággal foglalkoznak, hanem a különböző nemzetközi konfliktusokkal kapcsolatos szovjet álláspontot mutatják be. Habár a könyv Oroszországban öt évvel ezelőtt jelent meg, a magyar történészek számára mégis újdonságként szolgálhat. Nem csupán azért, mert az orosz nyelvű szakkönyvek megjelenésének híre és maguk a könyvek is csak némi késéssel jutnak el Magyarországra, hanem azért is, mert a Furszenko által leírtak azóta sem veszítették el aktualitásukat.

A könyv 18 különböző hosszúságú (7–8 oldaltól 30–50 oldalig terjedő) fejezetből áll, amelynek mindegyike önálló tanulmányként is megállja a helyét. Ezek között – a könyv címében jelölt témától eltérően – találhatunk olyan írásokat is, amelyeket nem lehet szorosan valamely nemzetközi problémához kapcsolni. Ilyen a könyv első két fejezete is (*J. V. Sztálin: élete utolsó évei és halála, valamint Ny. Sz. Hruscsov: út a hatalomhoz*), amelyekkel a szerző valószínűleg a későbbiekben tárgyalt külpolitikai kérdések hátterét kívánta megteremteni. Ha ez a szándék vezérelte, a jórészt már ismert belpolitikai kérdések helyett talán nagyobb hangsúlyt kellett volna helyezni a szovjet külpolitika általános célkitűzéseinek megvilágítására.

A kötet harmadik fejezetében (*W. Churchill: „Hidakat teremteni, nem pedig akadályokat emelni”*) Furszenko az 1951-ben miniszterelnökké választott Churchillnek a Szovjetunióhoz való közeledés érdekében tett kezdeményezéseit, illetve az azokkal kapcsolatos szovjet reakciókat taglalja. Az Orosz Föderáció Elnöki Levéltárában őrzött dokumentumokból kiderül, hogy Churchill nem sokkal Sztálin halála után, 1953. június első napjaiban tett első ízben javaslatot Vjacseszlav Molotov külügyminiszternek a tárgyalásokra, ezt azonban Moszkvában nem fogadták túl nagy lelkesedéssel, elsősorban azért, mert nem bíztak az angol miniszterelnök szándékának őszinteségében. A szerző nem csupán az angol kezdeményezéseket és az azokra adott szovjet válaszokat mutatja be, de angol levéltá-

ri források alapján azt is megtudhatjuk, miként reagált azokra az amerikai vezetés, illetve miért nem támogatta Churchillt ebben az ügyben.

A negyedik a kötet első olyan fejezete, amely valóban egy nemzetközi méretű problémával, az 1956-os szuezi válsággal foglalkozik. A válság kirobbanásának előzményeként Furszenko részletesen ír az Egyiptom és a Szovjetunió között 1955 nyarán lefolytatott tárgyalásokról (amelyek eredményeképpen a Szovjetunió fegyvereket és haditechnikát szállított Egyiptomnak), a szovjet–angol, illetve a szovjet–egyiptomi kormány szintű tárgyalásokról, valamint a Szuezi-csatorna államosítása miatti nyugati tiltakozásokról, az ügyben összehívott londoni konferenciáról. A kairói szovjet nagykövet, a korábban Magyarországon szolgáló Jevgenyij Kiszjelov jelentéseiből kiderül, hogy Nasszer a Szovjetunió segítségét és támogatását kérte, illetve több alkalommal fordult tanácsért a szovjet vezetéshez. Furszenko írásából az is kiderül, hogy a Szovjetunió kezdettől fogva tudott az Egyiptom ellen tervezett angol és francia lépésekről – többek között egy 1956. augusztus elején Budapestre érkezett táviratból. Amikor 1956. október 29-ről 30-ra virradó éjjel izraeli, francia és angol csapatok behatoltak Egyiptom területére, Nasszer a szovjet nagyköveten keresztül – egyelőre nem hivatalosan – katonai segítséget kért a Szovjetuniótól. A szerző részletesen tárgyalja az ezzel kapcsolatos szovjet lépéseket, ismerteti az SZKP KB Elnökségének határozatait, a szovjet kormány üzenetének tartalmát, illetve azokat a szovjet diplomáciai tárgyalásokat, amelyek arra irányultak, hogy a csapatokat mielőbb kivonják Egyiptomból. Furszenko eközben egyetlen szót sem ejt a budapesti eseményekről, nem vizsgálja, hogy a magyar forradalom hatással volt-e a Szovjetunió Szuezzel kapcsolatos magatartására, befolyásolta-e a szovjet diplomáciai lépéseket.

A könyv ötödik fejezete *A Szovjetunió és az asszuáni gát (1954–1958)* címet viseli. A szerző a téma rövid kifejtésének szükségességét azzal indokolja, hogy végeredményben az asszuáni gát építésének kérdése volt Nasszer egyik érve a Szuezi-csatorna államosítása mellett. Furszenko bemutatja azokat a tárgyalásokat, amelyeket az egyiptomi vezetés annak érdekében folytatott, hogy előteremtse a gát megépítéséhez szükséges anyagi eszközöket, részletesebben kitérve a Szovjetunióval kötött hitelmegállapodás előzményeire.

Az nem derül ki egyértelműen, vajon a szerző miért tartotta szükségesnek, hogy külön fejezetben foglalkozzon az 1958-as iraki forradalommal, bár kétségtelen, hogy a nyugati és a szovjet érdekek itt is ütköztek. A forradalom kirobbantásában Moszkva nem játszott szerepet, az iraki eseményekről szóló híreket Moszkvában alig titkolt megelégedéssel fogadták, és az új iraki kormányt azonnal elismerték. Az iraki vezetés Moszkvához fordult segítségért, és javasolta a kereskedelmi kapcsolatok széles körű fejlesztését, oly módon, ahogyan azt a Szovjetunió Egyiptom és Szíria esetében tette. Furszenko nem csupán arra törekszik, hogy elemezze a Szovjetunió és Irak kapcsolatának alakulását, de részletesen foglalkozik az iraki vezetés és Nasszer viszonyával, illetve az iraki belpolitikai helyzet bemutatásával is.

A könyv hetedik fejezetének címe alapján (*De Gaulle és a szovjet–francia kapcsolatok. Az 1960-as párizsi csúcstalálkozó kudarca*) azt gondolnánk, hogy azt a szerző elsősorban a két ország közötti kapcsolatok bemutatásának szenteli. Furszenko kétségtelenül részletesen foglalkozik a De Gaulle hatalomra jutásával kapcsolatos szovjet véleményekkel és elképzelésekkel, Hruscsov 1960. március végi–április eleji franciaországi látogatásával, De Gaulle-nak a németkérdés rendezésére irányuló szovjet kezdeményezésekkel kapcsolatos álláspontjával. Ugyanakkor jelentős figyelmet szentel az U–2 amerikai repülőgép körüli vitáknak, illetve utal annak a legfelső szintű csúcstalálkozó megghiúsulásában játszott szerepére is. Ismerteti azokat a tárgyalásokat, amelyeket Hruscsov Párizsból történt eluta-

zása után a nyugati hatalmak egymás között folytattak, s kitér azokra a nézeteltérésekre is, amelyek a németkérdés rendezésére irányuló tárgyalásokat illetően De Gaulle és az amerikai vezetés között kialakultak.

A téma szinte egyenes folytatásának tekinthető a következő fejezet, amely a berlini válsággal és a fal felhúzásával foglalkozik. Furszenko úgy véli, a berlini válság kialakulása – amelyet 1958 novemberére datál – szoros összefüggésben állt a szovjet–amerikai viszony romlásával. Mindazonáltal 1958 és 1961 között intenzív diplomáciai tárgyalások folytak a Szovjetunió és a nyugati hatalmak között a Németországgal kötendő békeszerződésről és Berlinnek „szabad várossá” történő alakításáról. Miután a meghiúsult párizsi csúcstalálkozót követő tárgyalások is azt erősítették meg a szovjet vezetésben, hogy hiábavaló a németkérdés gyors rendezésének lehetőségében reménykedni, megszületett a döntés, hogy az NDK-t igazi barikáddal „elkerítik” a Nyugattól. Furszenko írásából nyilvánvalóvá válik, hogy a berlini fal felhúzása és az arra irányuló előkészületek szovjet jóváhagyással, a legnagyobb titokban történtek, ezt a témát a szocialista országok vezetőinek a németkérdéssel kapcsolatban összehívott tanácskozásán sem érintették. Az előkészületekről viszont a keletnémet és a szovjet vezetés folyamatosan egyeztetett. A fal felhúzása nyugati részről óriási tiltakozást váltott ki, és kevésbé ismert, hogy 1961. október 26-án majdnem összetűzésre került sor a Checkpoint Charlie ellenőrző pontnál felsorakozott amerikai és szovjet tankok között.

A németkérdés rendezése és Nyugat-Berlin státusa továbbra is napirenden maradt, de 1961 októberében a világ figyelme egy időre a karibi térségre irányult, ahol újabb, minden korábbinál komolyabb feszültséggóc alakult ki. Ezzel kapcsolatban Furszenko a legnagyobb figyelmet az 1962-es kubai válságnak szenteli, a probléma különböző aspektusaival tíz fejezetben, mintegy 270 oldalon foglalkozik. Nem derül ki, vajon a szerző milyen logika alapján döntött az egyes fejezetek egymásutániságáról. A recenzensnek mindenesetre logikusabbnak tűnne, ha a Kubába történő szovjet fegyverszállításokról szóló fejezet lenne a blokkon belül az első, hiszen éppen az Anadyr fedőnévre keresztelt szovjet rakétaszállítási akció volt a kiindulópontja a szovjet–amerikai konfliktus kiéleződésének. Időrendi szempontból ugyancsak indokolt lenne előbbre hozni azt a fejezetet, amely a Ny. Sz. Hruscsov és J. F. Kennedy közötti közvetlen összeköttetést biztosító szovjet hírszerzőtiszt személyével foglalkozik, hiszen ez az összeköttetési csatorna már a karibi válság előtt is létezett.

Mint arra már utaltunk, a fejezetek többsége önálló tanulmányként is felfogható, s ebből adódóan előfordulnak bennük átfedések, tartalmi ismétlések. A karibi válsággal foglalkozó írások közül az első (a kötetben a 9. fejezet) *Az atomháború küszöbén: az 1962-es kubai válság* címet viseli. Ez az írás a szerző 1992-ben megjelent tanulmányának átdolgozott és kiegészített változata, amelyben szinte kizárólag megjelent forrásokra, illetve feldolgozásokra alapozva mutatja be a kubai rakétaválság kialakulásának és rendezésének folyamatát. Az itt érintett egyes kérdések egy részét a későbbiekben külön fejezetben részletesen is kifejti. Ezek egyike a már említett szovjet fegyverszállítások problematikája. Furszenko a szovjet hírszerzés rezidensének, a későbbi szovjet nagykövetnek, A. I. Alekszejev visszaemlékezésére alapozva arról ír, hogy a szovjet fegyverszállítások 1960 közepétől kezdődtek. Ugyanakkor már a kubai forradalom előtt, 1958 decemberében a csehszlovák vezetéshez egy kereskedelmi cégen keresztül fegyverszállításra vonatkozó kérelem érkezett, amelyhez Moszkva hozzájárulását adta. 1959-ben ilyen kérelem fordultak Lengyelországhoz is, amely ellen szovjet részről szintén nem emeltek kifogást. A Szovjetunióból történő közvetlen fegyverszállítás ötletét Castro egyelőre elvetette, mert attól tartott, hogy ez alapul szolgálna egy Kuba elleni amerikai támadáshoz. Arra a kérdésre a szerző sem tudja a választ, vajon a szovjet fegyverszállítások megindulásában szerepet játszott-e

Anasztasz Mikojan 1960. februári havannai látogatása, mindenesetre a szállítások ezt követően indultak meg. Furszenko igen részletesen ismerteti az ezzel kapcsolatos tárgyalásokat és konkrét lépéseket, a formálisan kulturális tanácsosi beosztásban dolgozó Alekszejevnek a tárgyalási folyamatban játszott szerepét. A döntés a szovjet rakéták Kubába telepítéséről az SZKP KB Elnökségének 1962. május 24-i ülésén, hosszas vita után, Mikojan tiltakozása mellett született meg. Az akció végrehajtása a legnagyobb titokban, a KGB vezetőinek tudta nélkül történt, a szovjet katonai szakértők mezőgazdasági szakembereknek álcázva utaztak Kubába.

Furszenko a fentebb ismertetett fejezet végén utalt arra, hogy 1962. október 18-án már Kennedy elnök asztalán voltak azok a légi felvételek, amelyek egyértelműen bizonyították, hogy szovjet rakétákat telepítettek Kubában, s ami arra készítette az amerikai vezetőt, hogy október 22-én a rádióban és a televízióban felhívást intézzen az ország lakosságához. A szovjet vezetés még nem tudta, pontosan miről fog az amerikai elnök beszélni, amikor 1962. október 22. estére összehívták az SZKP KB Elnökségét. Furszenko külön fejezetben foglalkozik az elnökségi ülés lefolyásával, a másnap hajnalra átnyúló vita alakulásával, külön is kitérve a Rogyion Malinovszkij marsall és Anasztasz Mikojan közötti nézetkülönbségek ismertetésére.

Az olvasó azt várná, hogy a szerző ezt követően arról ír, hogy ugyanebben az időpontban milyen tárgyalások folytak Washingtonban, milyen elképzelések és tervek fogalmazódtak meg a válság megoldására. Ehelyett azonban a téma szempontjából irrelevánsnak tűnő fejezet következik, amelyben a szerző Fidel Castro és a kommunisták viszonyát vizsgálja. Ennek során szót ejt Castro viszonyulásáról a szovjet vezetéshez, szovjetunióbeli látogatásáról, a kubai forradalmár szovjet megítéléséről.

A következő, *Török rakéták a kubai válságban* című 13. fejezet újra az események kronológiáját követi, s azzal az 1962. október 23-án tett amerikai ajánlattal foglalkozik, miszerint az amerikaiak készek a törökországi rakétabázis felszámolására abban az esetben, ha a szovjetek felszámolják a sajátjukat Kubában. Furszenko rámutat arra, hogy a törökországi rakéták leszerelésének kérdése már 1962 nyarán felmerült, éppen azzal összefüggésben, hogy a szovjetek egyre nagyobb aktivitást kezdtek mutatni Kubában. A szerző ismerteti azokat a tárgyalásokat, amelyeket egyrészt az amerikai vezetés folytatott szövetségeseivel és Törökországgal, másfelől a Szovjetunióval, s amelyek nyomán 1963. április végén létrejött az „alku”.

A karibi válság rendezéséről más csatornákon is folytak titkos egyeztetések; ezeket mutatja be Furszenko a könyv 14. fejezetében. Ilyen tárgyalások zajlottak a szovjet és az amerikai vezetés tudtával és jóváhagyásával a szovjet nagykövetség munkatársa, a KGB rezidense, Alekszandr Fomin (eredeti nevén Fekliszov) és John Scali tévétudósító között. Furszenko az SZKP KB Elnökségének üléseiről készült jegyzőkönyveket és a szovjet hírszerzés iratait szembesíti a megbeszélések két egykori résztvevőjének – egymástól jelentősen eltérő – visszaemlékezésével, s arra a következtetésre jut, habár mindkét félnek szerepe volt a válság rendezésében, befolyásuk az eseményekre korántsem volt olyan, mint amilyen képet arról rajzoltak.

Sokkal fontosabb összekötő szerepet játszott a két vezető között Georgij Bolsakov, a Szovjetunió fegyveres erői vezérkara hírszerző igazgatóságának ezredese, aki a Szovjetunió washingtoni nagykövetségén kulturális attaséként és a Soviet Life című folyóirat szerkesztőjeként dolgozott. Bolsakov nagyon jó, baráti kapcsolatot alakított ki az amerikai elnök fivérével, Robert Kennedyyel, akit – az elnök tudtával – a Szovjetunióval való nem hivatalos kapcsolattartásra használtak fel. Furszenko tanulmányából az is kiderül, hogy a szovjet katonai hírszerzés egyáltalán nem örült Robert Kennedy és Bolsakov kap-

csolatának, sőt kezdetben határozottan megtiltotta, hogy találkozzon az amerikai elnök fivérével. Furszenko a szovjet katonai hírszerzés iratai és Bolsakov visszaemlékezése alapján végigköveti Bolsakov és amerikai partnereinek valamennyi találkozását, a beszélgetések során érintett kérdéseket, az ezredes jelentéseinek további sorsát. Bolsakov iránt teljes bizalommal viseltettek Washingtonban is egészen addig, amíg a kubai rakétabázisról nem készültek légi felvételek. A korábbi jó viszony elhidegült, az új szovjet nagykövet, Anatolij Dobrinyin megérkezésével pedig a korábbi nem hivatalos csatorna is elvesztette jelentőségét.

Furszenko szinte valamennyi, a karibi válság megoldásával foglalkozó fejezetben hangsúlyozza, hogy a rendezés az amerikai és a szovjet vezetés között a kubaiak háta mögött, azok megkérdezése nélkül történt. A megállapodásról szóló hírt a kubai vezetés nemzeti megaláztatásként élte meg, ezért az SZKP vezetése 1962 végén a Kuba-szakértővé avanszált Mikojant küldte Havannába Castro megbékítésére, illetve azért, hogy megszerezze Castro hozzájárulását a rakéták visszaszállításához. A könyv 16. fejezete a havannai szovjet nagykövet jelentései és Mikojannak Hruscsovhoz írt, az Orosz Federáció Elnöki Levéltárában őrzött levelei alapján mutatja be azt a hosszadalmas és vitáktól egyáltalán nem mentes tárgyalási folyamatot, amelynek során Mikojannak végül a Kuba elleni amerikai blokád feloldásáért cserébe sikerült megszereznie Castro egyetértését.

Könyve végén Furszenko arra a kérdésre próbál választ adni, hogy több mint 40 évvel az események után mit tudunk meg a majdnem nukleáris háborúba torkolló karibi válságról. Furszenkónak olyan levéltári forrásokhoz sikerült hozzájutnia és könyvében feldolgoznia, amelyek nem csupán a kubai rakétaválság történetéhez szolgálnak új adalékokkal, de bepillantást engednek a szovjet döntéshozatali mechanizmusba, a „katonai lobbí” és az SZKP KB Elnöksége egyes tagjai közötti konfliktusokba, valamint rávilágítanak a szovjet titkosszolgálatoknak a nemzetközi konfliktusok megoldásában játszott szerepére is.

Baráth Magdolna

Philippe Chenaux

L'Église catholique et le communisme en Europe (1917-1989) De Lénine à Jean-Paul II

A katolikus egyház és a kommunizmus Európában (1917–1989)

Lenintől II. János Pálig

Paris, Édition du Cerf, 2009. 383 p.

„Ahhoz a generációhoz tartozom, melyre nem hatott a kommunizmus vonzereje.” Philippe Chenaux legutóbb publikált könyvének különös nyitósora némelyek számára meglepő kijelentés. A szovjet uralmi szféra alól nem is oly régen kibújt közép-kelet-európai államok olvasói szemében ugyanolyan megütközést keltő lehet, mint a mű borítója. A cím első fele (A katolikus egyház) vörös betűkkel rajzolódik ki a felső térfél sárga alapszínén. A szöveg mellett II. János Pál pápa képe látható. A sárga betűs folytatás (és a kommunizmus Európában) Lenin fotójával egyetemben lejjebb, vörös alapon jelenik meg. A színek által jegyzett szimbolika, a képi megvalósítás – a szembenéző szereplők – struktúrája egészen újszerű: kifejezi a két, más-más értelemben vett hatalom (a Szentszék, illetve Szovjet-Oroszország, majd a Szovjetunió) markáns másságát, konfrontálódását, mi több a 20. század „elkötelezett szemlélői” előtt 1917 és 1989 között megjelenő drámai alternatívát. Vajon mely eszmerendszer vagy program rendelkezik nagyobb vonzerővel a tőke érdekei által vezetett (parlamentáris) kapitalista állam formális jogi egyenlőséget felkínáló, azonban valóságos politikai és esélyegyenlőséget nem (vagy alig) biztosító, sőt tömegek marginalizálódását okozó berendezkedésével szemben? Generációkat nyert meg egy igazságosabb társadalom vágyálma, mely mindkét gondolatiság, a keresztény társadalometika és a marxista rendszer közös pontja volt.

Philippe Chenaux a Pápai Lateráni Egyetemen a modern kori egyháztörténelem professzora. Korábbi, szakmai körökben magasan jegyzett munkái, melyek mindegyike a párizsi Cerf kiadónál jelent meg, egy-egy részterületre vagy időszakra fókuszálva mintegy előkészítették e művet. (Entre Maurras et Maritain. Une génération intellectuelle catholique (1920-1930), 1999.; Pie XII. Diplomate et pasteur, 2003.; „Humanisme intégral” (1936) de Jacques Maritain, 2006.) A francia jobboldal I. világháború utáni útkeresésének elemzése, XII. Pius működésének fő vonalai és motivációi, Jacques Maritain nagy fontosságú politikai filozófiai kötetének – Az igazi humanizmus címet viselő írásnak – a bemutatása, saját korában való elhelyezése és hatástörténetének vizsgálata számos adalékkal szolgált szerzőnk számára, aki minden könyvében, így jelen esetben is, egyszerre fest egyház-, eszme- és politikátörténetet.

Az önkényes vagy egysíkú narrációt kizáró egyik tényező a gazdag forrásanyag. Chenaux nunciátúrák (Acta Nuntiaturae Polonae), vatikáni levéltárak (Archivio della Congregazione per la Dottrina della Fede, Archivio Segreto Vaticano), diplomáciai archívumok (Archivio Storico del Senato, Archivio del Ministero Degli Affari esteri, Archives du Ministère des Affaires Étrangères, Documents Diplomatiques Français), sajtóorgánumok (Acta Apostolicae Sedis, La Civiltà Cattolica), szerzetesrendi levéltárak (Archivio Generale dell'Ordine dei Predicatori) eddig nem ismert anyagait is felhasználja szintézise készítéséhez.

A fentebb csupán egy-két példával illusztrált lelőhelyeken kívül a 383 oldalas könyvben szintén tág teret kapnak a kort kommentáló publikációk meglátásai. Chenaux megszo-

kott rigorózus tényyszerűsége mellett a (politikai, egyházi) struktúrák mögött húzódó eszmék iránti nyitottsága az a másik tényező, mely hitelesíti a lehetetlen vállalkozást: a valóságot lehető legjobban feltáró munkát.

Rendhagyó a könyv felépítése is. A rövidítések lajstroma után (mely a bőséges lábjegyzetek jelöléseinek felfejtéséhez nélkülözhetetlen) kilenc oldalon keresztül kronológiai sorrendben sorakoznak a 20. század fontos pillanatai. A szokatlan szempontú összerendezés kissé meglepő, s előrevetíti a könyv fő csapásirányait. A cárizmus megdöntése (1917. február 22.) és Gorbacsov vatikáni látogatásának (1989. december 1.) szélső dátumai között nem csupán a diplomácia- és a politikatörténet jobbára ismert lényegi eseményei bukkannak fel. A szöveg szárait ugyanúgy alkotják a „sajátos külön rendszerként” elkönyvelt egyháztörténeti fejlemények. Utóbb derül ki, miért bírt saját idején és közegén túlmutató jelentőséggel egy-egy nagyságrendjében csekélynek vagy másodlagosnak tűnő ekkleziológiai történés, s miért lehetett társadalmat és politikát befolyásoló hatótényező. Ritka az olyan egyháztörténeti szakkönyv, mely a maga specifikus látásmódját részletes és igényes „egyetemes” történeti háttérrel érvényesíti, s ritka az olyan történeti munka, mely nem negligálja a vatikáni diplomácia lépéseinek univerzális és regionális súlyát.

A bevezetést követő, csaknem azonos terjedelmű három nagy egység két köztes cezúráját (1945 és 1958) a szerző eltérő alapon jelölte ki. A *Szküllä és Kharübdisz között (1917–1945)* négy kisebb részben (Az egyház és az októberi forradalom; Az orosz délibáb; Katolikusok és kommunisták; Igazságos vagy szent háború?) vázolja a II. világháború lezárulásáig tartó időszakot, mely dátum Európa hatalmi térképének alapvető átrendeződésére emlékeztet. Az *egyház a hidegháború alatt (1945–1958)* című főfejezet mondanivalója három téma szerint bomlik ki (Róma vagy Moszkva, A keresztény progresszisták kiváltotta krízis, Az elhallgattatott egyház és a vértanúk). A korszak zárköve XII. Pius (Eugenio Pacelli) halála, más megközelítésben az új gondolkodási stílust és fellépési módot megjelenítő XXIII. János pápaságának kezdete. Az *olvasástól a rendszer bukásáig (1959–1989)* mint utolsó – és leghosszabb – rész ismét több tárgykört fog át (A kiátkozástól a dialógusig, A Vatikán keleti politikája, Kereszténység és marxizmus, Az egyház és a kommunizmus bukása). A könyv utolsó oldalait a fejezetekre lebontott bibliográfia, majd név-, utóbb a tartalomjegyzék tölti ki.

A fentebb felsorolt tizenegy fejezet mindegyike kisebb alszakaszokra tagolódik. A címek sejtetik, hogy a bő hetven év tárgyalása nem filmszalagszerű prezentáció. A Bevezetés szavai egyértelműsítik Chenaux szándékát. Nyugat-Európában a múlt század utolsó két évtizedéig a totalitárius rendszerek vizsgálatakor a náciizmus és a fasizmus sokkal inkább a kutatások reflektorfényébe került, mint a kommunista diktatúrák és az egyház kapcsolatának története. Hansjakob Stehle (1975), Antoine Wenger (1987), Andrea Riccardi (1992) témánkban ma már megkerülhetetlen munkái ellenére igaz ez az állítás. Chenaux „nagy történelmi tablót” igyekszik készíteni. Célja a szintetizáló látásmód kialakítása. A Komintern archívumának megnyílása, XV. Benedek (1914–1922), XI. Pius (1922–1939), XII. Pius (1939–1958) pápaságát karakterizáló dokumentumok és Agostino Casaroli bíboros iratai hozzáférhetőségének bővülése (2008) az utóbbi évtizedben új ismereteket közvetítettek. Chenaux esetében az újdonság három párhuzamos szempontrendszer együttes kezelésében áll: Róma és Moszkva kapcsolatának diplomáciatörténete mellett 1. politikai síkon vizsgálja a kommunisták és a katolikusok, 2. intellektuális dimenzióban a keresztény és a marxista gondolkodók, 3. a vallás mezején pedig a katolicizmus és az orosz ortodoxia közötti lehetséges vagy megvalósult kontaktust. Értelemszerűen Olaszország, Franciaország hangsúlyos helyet kap a könyvben, hiszen e két hagyományosan katolikus országban működtek a legerősebb kommunista pártok.

Az első egység, a Szkülilla és Kharübdisz között (1917–1945) a Szentszék és a megszülető proletárállam relációjának gondos, sok új információt szolgáltató leírása, melyben szerzőnk a fentebb említett szerkesztést – a többoldalú analízist – sikeresen hajtja végre. Téveszméket is tisztáz, miközben árnyal. A Vatikán a Romanov-dinasztia (az ortodoxia fő támogatója) bukásában egyfelől a skizmatikusok Róma kötelékébe való visszatérésének lehetőségét látta felcsillanni, másfelől nem érzékelte az első ateista állam születésének valós jelentőségét. A földindulás eszmei (kommunista) karaktere elsikkadt, ehelyett a radikális változásokat a nagy francia forradalom egy kópiájának tekintették. Felbukkantak a szabadkőművesek és a zsidók ármánykodásairól szóló összeesküvés-elméletek. A jezsuiták híres újságában, a *La Civiltà Cattolica*-ban 1917 és 1925 között a szovjet állammal mintegy száz cikk foglalkozott, jobbára ebben a stílusban. Érdekfeszítőek a vatikáni diplomáciai testület egyes tagjainak és meghatározó egyházi személyiségeknek távirat, jelentés formájában papírra vetett helyzetelemzései. Igen jellemző Włodomerz Ledóchowski jezsuita generális Pietro Gasparri államtitkárnak írt levele (1922. május), melyben úgy vélte, hogy „Oroszország kormányát nem az ország gazdasági és szociális körülményei hozták létre, hanem egy kitűnő nemzetközi szervezethez tartozó (zsidó) csoport, mely a keresztény civilizáció lerombolására tör”. Chenaux a közvélemény és a felső klérus egy részét átható antijudaista áramlat mellett ugyanilyen részletességgel mutatja be az egyházon belüli józanabb, nem jelentéktelenebb oldal tetteit – példának okáért XV. Benedek lépését, aki 1921-ben oszlatta fel Umberto Beningi püspök Sodalitium pianum nevű integrista szervezetét. A kiadósan dokumentált, életszerű anyagok lebilincselőek, s szembetűnik, hogy több hatalmi góc működött a Vatikánban: az Államtitkárság, a Szent Officium és a Propaganda Kongregáció. Ez utóbbi prefektusának, Wilhelm van Rossumnak személyes támogatásával már az 1920-as évek elejétől szerveződött az „Izrael barátai” papi mozgalom, mely 1927-ben már 18 bíborost, mintegy 200 püspököt és 2000 papot számlált tagjai között, hogy karakteres históriája hamar véget érjen (látszólag) a nagypénteki liturgia szövegének („pro perfidis Iudaeis”) megváltoztatási kérése miatt.

A sematikus zsidó konspirációként definiált szovjet állammal szemben a Vatikán ugyanazt a stratégiát – a konkordátumos politikát – próbálta megvalósítani, amely a modern, laikus államok kapcsán működőképesnek bizonyult. Az egyik legkiemelkedőbb rész az e logika szellemében megtett erőfeszítések ábrázolása. Elsőként az 1922. márciusi Pizzardo–Voronszkij-megállapodás története kerül terítékre, valamint az ezt megelőző „erőfelmérő” táviratváltások XV. Benedek és Lenin (Pietro Gasparri és Georgij Csicserin) között. Megjegyzendő, hogy a pápa már 1919-ben az omszki ortodox érsek (!) óhajára kérte a durva egyházüldözés leállítását, s az is, hogy a válasz – ettől kezdve mindig – diplomáciai berkekben szokatlanul cinikus és kerges stílusban érkezett. Chenaux az események felfűzése közben az új pápa, XI. Pius (Achille Ratti) arcélét sem felejtí, aki az egyház megmaradásának és Oroszország megtérésének „nemes megszállottja” volt, s aki ezért nunciusa, Pacelli („Ezekkel a bűnözőkkel szemben semmi bizalmat sem lehet táplálni!”) nézetének ellenében 1924 júniusában Berlinben újraindította a tárgyalásokat, abban az évben, amikor a nagyhatalmak sorra elismerték a Szovjetuniót. Az 1927 decemberéig tartó megbeszélések során (Sztjefan Bratman-Brodovszkij és Nyikolaj Kresztinszkij közreműködésével) bolsevik részről a cári éráénál rosszabb feltételeket kínáltak, ezért a tárgyalások eredménytelenek maradtak. Az adott időszakon belül Chenaux párhuzamos szálon futtatott témaelemzésének egyik fonala a katolikus jelenlét „oroszországi erősítésének” kísérelte. Alaposan körüljárja Michel d’Herbignynek, a Pápai Keleti Intézet jezsuita igazgatójának és titokban felszentelt püspökének 1925 októbere és 1926 szeptembere között e cél

érdekében megtett három – álcázott – szovjetunióbeli tanulmányútját, amelyek ideje alatt titokban főpásztorokat szentelt.

A másik izgalmas egyháztörténeti szál az unió kérdése. A Vatikán nem mondott le a lehető legtöbb ortodox hívó visszatérítésének szándékáról, ezért a hatékony cselekvési mód megtalálásához a helyi körülményeket jól ismerő lelkipásztoroktól (Andrij Szeptickij, Henryk Skirmunt és Eduard von de Ropp püspököktől) kért javaslatot. Az ügy jelentőségét mutatja: az 1917 májusában felállított új intézmény, a Keleti Egyház Kongregációjának struktúrája immár nem prefektus, hanem a pápa fősége alatt áll. A drasztikus szovjet fellépés, a lelkiismereti szabadság teljes elfojtása, a politikai síkon átélt csőd, a rémítő információk (a teljes katolikus hierarchia megsemmisítéséről) ellenére Róma 1929 teléig folytatta egyfajta *modus vivendi* keresését. E fejezetek érdeme, hogy megértetik a Divini Redemptoris enciklika (1937. március) és a Szent Officiumnak a kommunistákkal való együttműködést tiltó dekrétuma (1949. július 1.) évtizedekre visszanyúló gyökereit.

Nyugat-Európában egészen más vetületben jelent meg az együttélés vagy összezapás alternatívája a katolikusok és a kommunisták, illetve a katolikusok és az ortodoxok között. E kérdés a politika világában élesen jelentkezett. Az értelmiség egyik felét – kis megítélésökkel – lényegében Szolzszenyicin Gulág szigetecsoport (1973) című művéig a baloldal értékei kápráztatták el, hogy azután az „emberarcú barbarizmus” (B.-H. Lévy) váljon szállóigévé. Katolikus oldalon a „harc” megvívásához az 1920-as években alulról jövő kezdeményezésként nemzeteken átívelő szövetségeket, lobbicsoportokat (Catholic Concil for International Relations, Entente Internationale) próbáltak létrehozni – jó esetben római megtűréssel –, azonban a kudarcot valló békerendszer és a gazdasági világválság következményei miatt az igazi próbát az 1930-as évek jelentették. A francia baloldal választási győzelme (1936. május), a spanyol polgárháború véres eseményei (1936 júliusától) igazolni látszották a Moszkvából irányított kommunista térnyerés veszedelmét. A Komintern VII. kongresszusán (1935) elfogadott népfrempolitika több mint veszélyesnek tűnt. *„A kommunizmus magja rossz. Semmiféle téren nem szabad vele együttműködni, ha a keresztény kultúrát megmenteni akarjuk. Éppen az elámitottak lesznek a kommunizmus első áldozatai, miután azt saját országukban uralomra segítették*” (Divini Redemptoris). Az összefogás tiltása és annak gyakorlati értelmezése élénken foglalkoztatta az európai katolikus közvéleményt. Maga XI. Pius is mintha pasztorális szempontoktól vezetettve visszakovert volna: a Rómába látogató francia püspököknek mondott 1937. november 6-i beszéde, majd alig később a bíborosi kollégium előtti szavai engedékenységet mutattak, melyek hatását az Államtitkárság (Pacelli) utóbb minden eszközzel tompítani igyekezett. Franciaországban a közös szociális cselekvésre vonatkozó felhívás, melyet a kommunista Maurice Thorez a püspökök utazása előtti hónapban – másodsorra – fogalmazott meg, láthatólag nehéz probléma elé állította a társadalmi kérdések iránt nem érzéketlen klérust és a laikus katolikus rétegeket. Jean Verdier párizsi érsek 1937. karácsonyi beszédében visszautalt XI. Pius novemberi szónoklatára: nem dogmatikai, hanem lelkipásztori nyitottságára, amivel kapcsolatban a sajtóban azonnal, az enciklika kiadása után fél évvel nem kis polémia támadt.

Két szempontból is meglepő a hivatalos egyházi megnyilatkozások, az enciklikák és a spanyol püspökök pásztorlevele keletkezéstörténete. Egyfelől kiderül, hogy azok az aktuális társadalmi-politikai élet kihívásaihoz kapcsolódva belső feszültségek és viták közepette születtek (jellemző a bizottságok kialakulása, a nem egyveretű szemléletek ütközése, a tervezetek további sorsa, a hatalmi súlypontok kifomálódása). Másfelől felszínes tájékozottságunkra rácsfolva megmutatkozik a politikai, ideológiai szempontokon felülemelkedni akaró felelősségérzet (a spanyol polgárháború esetében a külső nyomás ellenére az „igazságos” vagy „szent háború” kifejezés teljes elutasítása).

A francia történész részleteiben láttatja a határozott „nem” oldalát is, így a baloldalt elfogadó, netán azzal szimpatizáló újságok (Terre Nouvelle, Sept) elhallgattatását, a különböző nyitott szellemű kezdeményezések folytonos küzdelmét (Emmanuel Mounier, Jacques Maritain, Alfred Mendizabal, Dom Lambert Beauduin), a „terepen” működő helyi egyház (a Rerum Novarum óta a munkáskérdésben specializálódott jezsuita vezetésű Action Populaire) Rómától elütő (a kommunizmus elítélését időszerűtlennek ítéelő) vélekedését. A római „összkép” merevsége dacára mégis tükrözi a kor komplexitását: a vallás-üldözés új hullámaival (1929. április) a Szovjetunióban 6715 templom tűnt el, s egy 1935-ben létrehozott periodika (Római levelek a modern ateizmusról) nagy ívű dokumentációs anyagot gyűjtött össze a működő kommunista mozgalomról és azok programjairól.

Az első nagy egységet lezáró fejezetben az egyik totalitárius szörny után a másik (a náciizmus) kerül előtérbe, s vele szemben a pártatlanság, de nem a morális semlegesség álláspontjára helyezkedő, de taktikai téren esetenként hibázó II. világháború alatti vatikáni politika. Mindez széles nemzetközi összefüggésekben. Az állam túlsúlyát, a jog semmibevételét elvető állásfoglalástól (Summi pontificatus, Karácsonyi üzenet, 1939) a Hitler elleni első konspirációban való közvetítésig, a Szovjetunió elleni „keresztes hadjárat” elutasításáig, a nagyhatalmak vezetőivel folyó egyeztetésekig sok apró részlet igazítja képünket. Chenaux nem elfogult, s tárgya felvezeti a második főrészt.

Az egyház a hidegháború alatt (1945–1958) három fő- és kilenc kisebb fejezetben (a szerző szerint) egy már „kikutatott” periódusról referál. Központjában a szovjet térnyerésre és a kommunista pártok megizmosodására reagáló piusi (ellen)politika áll, mely anélkül, hogy teljességgel azonosult volna az amerikai érdekekkel és értékekkel, a trumani elveket messzemenően támogatta. E nézőpontot nem osztotta a katolikus világ egésze. A pápa teljes erőbevetéssel – egy szovjetellenes (katolikus) blokk szervezési kísérlete és az első olasz és francia választások körüli (1946. június) „nyílt” agitáció által –, de elvakultság nélkül munkálkodott a kommunista befolyás minimalizálásán. „Európa stabilitása és békés fejlődése önmagában vett cél és nem eszköz a modern Oroszország hatalmának korlátozására” (XII. Pius levele Truman elnöknek, 1948). A „nagy, keletről jövő veszély” elhárítása ellenben kizárta a felekezeti közeli közeledést (Réarmement moral, Egyházak Világtanácsa, felekezeti fölötti párok elutasítása). A moszkvai pátriarkátust a szovjet kormány expanziós kelléknek tartották.

Chenaux feltárja a dogmatikai megkeményedés politikatörténeti okait. A békemozgalom ideológiai szempontokkal átítatott többoldalú értelmezése és áramlatainak jellemzése külön téma, csakúgy mint a kereszténydemokrácia születése és aranykora. Mivel a demokratikus berendezkedést frissen elfogadó Vatikán (Karácsonyi beszéd, 1944) érdekelt volt e pártok eredményes szereplésében, az alakzatok genezise mellett különbségeik (olasz kontra francia és német mintájú szerveződés), nemzeti és összeurópai viszonylatban folytatott politikájuk nyomatékai szerepel. Az Európa-gondolat és a különféle spektrumú föderációs tervek után új alfejezetként a „marxizmus saját inventív erejének továbbfejlesztésén” munkálkodó progresszisták és a munkáspapi mozgalom „kényes” ügyének, egyházi megfigyelésének eseménysorát olvassuk, mely tükre a katolikus és a baloldali értelmiség kapcsolatának.

Zárásul a köztes-európai népi demokráciák katolikus egyházai üldözésének folyamata bontakozik ki a blokkok közti interkontinentális küzdelem hátterén, illetve országonként, nem felejtve a lokális egyház történelmi múltját, helyzetét, társadalomszervező szerepét. Chenaux figyelmet szentel Josef Beran, Mindszenty József, Stefan Wyszyński bíborosok eltérő karakterének és küzdőstratégiájának.

Az olvadástól a rendszer bukásáig (1959–1989) címet viselő harmadik rész a hajlíthatatlan piusi politikával szakító, alapjaiban új vatikáni stratégia időszakát dolgozza fel. XXIII. János (Giuseppe Roncalli) inkább egyéniségét és hosszú diplomata múltjának tapasztalatait követve képviselte a hagyományos alapelveket. A belső reform (II. Vatikáni Zsinat) mellett a béke megszilárdítása, Genf, Moszkva és Konstantinápoly irányában az ökumené kérdése, s egyáltalában a dialógus mint kulcsszó lett elsődleges (rodoszi találkozók). Szoros kutatási területén járva Chenaux taglalja a pápa személyes érdemeit a Szovjetunió irányában megmutatkozó nyitásban (1961), az 1962-es kubai válság lecsengésében, a „jóakarátú emberekkel” – a baloldaliakkal is – lehetséges kollaboráció „forradalmi” és finom megfogalmazásában (Mater et Magistra, Pacem in terris). Kiderül, hogy a közeledésben részes moszkvai utazásaikkal közvetítő kereszténydemokrata politikusok (Amintore Fanfani és Giorgio La Pira) komoly szerepet játszottak. A továbbiakban a zsinat témánkba vágó fő elvei és azok fogadtatása köt le bennünket: csemegézhetünk a szovjet és a nyugat-európai (francia és olasz) kommunista pártok kommentárjaiból és az aggiornamento hatástörténetéből (Togliatti: Jaltai emlékirat, 1964).

A keleti politika, az „Ostpolitik” – animátora, Casaroli bíboros hosszú, 1990-ig tartó működése folytán – a következő pápák alatt is a kompromisszumok és a megegyezés nehéz ösvényét jelentette. Chenaux részletesen tárgyalja mibenlétét, a keleti politika körüli akkori és mai vitákat. Az egész kötet egyik legérdekesebb fejezete az intellektuális síkon zajló párbeszédet elemzi. A zsinatot követően szervezett találkozók (Salzburg, Herrenchiemsee, Marienbad), az évtized katolikus értelmiségére jellemző marxista befolyás valósága („marxista keresztények” és a radikálisabb „kritikai keresztények”), VI. Pál apostoli levelének (Octogesima adveniens 50. pont) „fél(re)értelmezése” (Francia Püspöki Kar), majd az 1970-es évek ellentétes iránya (Georges Marchais és Enrico Berlinguer kezdeményezései) az útkeresés megannyi (kétes) változatát hozták. Az utolsó rész kiemelkedő szerepet tulajdonít II. János Pál elgondolásainak, művének, megnyilvánulásainak a kommunista rendszer összeomlásában.

A rengeteg – dokumentált – információt adó, a történelmi előzményeket bőven taglaló, több csapásirányú história követése nem egyszerű, de maga a munka lenyűgöző.

Hantos-Varga Márta

Julia E. Sweig
Cuba: What Everyone Needs to Know

Amit mindenkinek tudnia kell Kubáról
Oxford, New York, Oxford University Press, 2009. 304 p.

A szerző az Egyesült Államok egyik vezető Kuba- és Latin-Amerika szakértője, a Nemzetközi Kapcsolatok Tanácsának (Council on Foreign Relations) vezető munkatársa, a Latin-Amerika Tanulmányok Központjának igazgatója. A magyar olvasók Julia E. Sweig nevét elsősorban a magyar médiában is szenzációként kezelt Fidel Castró-i „bejelentés” kapcsán ismerhetik („A kubai modell már nálunk sem működik”).

2010 szeptemberében Fidel Castro magánjellegű meghívására szerzőnk, Julia E. Sweig Jeffrey Goldberg amerikai újságíró, a *The Atlantic* magazin nemzetközi tudósítója társaságában Kubába látogatott. A Castróval készült interjúbán elsősorban külpolitikai kérdéseket feszegettek, különös tekintettel Irán szerepére egy esetleges atomháború kapcsán. Castro élesen bírálta Ahmadinezsád iráni elnököt, de számos ponton kritizálta Izrael politikáját is. A beszélgetésben Jeffrey Goldberg kérdésére, vajon forradalmárként ma is hisz-e a kubai modell exportálhatóságában, valóban a fent idézett mondat hangzott el. Másnap a havannai egyetemen Fidel Castro kifejtette hallgatóságának, hogy a mondat valóban elhangzott, de annak szándéka szerinti jelentése szöges ellentétben áll az amerikai média által közöltekkel. Felvetette, hogy „hite és legjobb tudása szerint, ha a kapitalista rendszer működésképtelenné vált az Egyesült Államokban és az egész világon, akkor vajon hogyan működhetne egy olyan szocialista országban, mint Kuba?”.

Sweig az első pillanattól kezdve nyilvánosan próbálta értelmezni a fenti mondatot, igyekezett összefüggéseiben bemutatni annak jelentéstartalmát, azonban erre részleteiben már sem az amerikai, sem a magyar média nem volt kíváncsi. Mindez azért is fontos a könyv szempontjából, hogy jobban megismerhessük a tudós szerző karakterét a recenzeált mű esetében.

Az Oxford University Press 2002-ben könyvsorozatot indított *Amit mindenkinek tudnia kell* címmel, hogy olyan széles társadalmi érdeklődést kiváltó témákról értekezzen, mint többek közt: az iszlám, a drogpolitika, Törökország, az amerikai politika és az egészségügyi reformok, Koszovó, a ciprusi probléma, a világ élelmezési helyzete. A sorozat szerkesztőinek szándéka az volt, hogy a témák világhírű szakértőit felkérve tudományos igényű, ámde tömören, közérthetően megfogalmazott ismeretterjesztő könyveket adjanak az olvasók kezébe. Ebbe a sorozatba illeszkedik a Kubáról írott kötet is. A több mint 120 kérdést egyenként átlagosan két oldalban megválaszoló Sweig bizonyosságot ad tehetségéről, mivel képes tömör, tiszta, logikus okfejtésekből következő feleleteket adni. Már a kérdésfeltevések is izgalmasak, és feltételezik az író mély jártasságát kubai ügyekben.

A könyv négy fejezetben, kérdés-felelet formában, kronológiai sorrendben dolgozza fel a kubai történelem legfontosabb eseményeit, a függetlenségi mozgalmak kezdetétől napjainkig.

A négy fejezet (*Kuba 1959 előtt; A kubai forradalom és a hidegháború 1959–1991; A kubai forradalom a hidegháború után 1991–2006; Fidel után, Raul alatt*) tematikus alfeje-

zetekre tagolódik. Ezekben külön tárgyalja a kubai belpolitikát, az Egyesült Államok és Kuba kapcsolatait, illetve Kubának a világpolitikában betöltött szerepét.

Leszámítva az Egyesült Államok hivatalos és a miami emigráns közösség több évtizedes tüzes retorikáját, a legtöbb amerikai nem igazán foglalkozik Kubával. Az elmúlt 50 év drámái ugyan időlegesen ráirányították a figyelmet a Florida partjaitól 90 mérföldre fekvő szigetre, az érdeklődés azonban többnyire a szenzációkra korlátozódott, a hírek pedig általában az Egyesült Államok hivatalos Kuba-politikájának igazolására szolgáltak. Nem így van ez Kubában. Történelmi fordulópontjainak minden pillanatát meghatározta az országnak az Egyesült Államokhoz való viszonya, sőt az elmúlt 50 évben szuverenitásának és nemzeti identitásának éppen hogy gyújtópontja a szuperhatalommal való szembenállás. Ezt a megállapítást támasztja alá Sweig, aki nem kevesebbre vállalkozik, mint hogy ezt a viszonyt elfogulatlan szemlélőként megértse és elemezze. Alapvetően újat nyújt ezzel a szerző, hiszen az eddigi, a kormány vagy a CIA által támogatott legtöbb kutatás és publikáció a „hivatalos álláspontot” erősítette Kubáról és Latin-Amerikáról egyaránt. Az éppen hivatalban levő amerikai elnöknek folyvást figyelembe kellett vennie a Miami-ban élő „kubai-amerikaiak” érzékenységét, akik jelentős gazdasági befolyásuk mellett az elmúlt évtizedekben komoly politikai érdekérvényesítő szerepre is szert tettek.

Julia E. Sweig abból a tényből indult ki, hogy a kubai forradalom, bármennyire is „üttört-kopott”, túlélte a hidegháborút, az 50 éve tartó amerikai gazdasági embargót, kilenc amerikai elnököt, a Szovjetunió és az európai szocialista országok összeomlását, sőt magának Fidel Castrónak a közvetlen irányítását is. Bevezetőjében a szerző a legfontosabb célkitűzésének azt jelöli meg, hogy választ találjon a „forradalom túlélésének” okaira. Ezt azonban a formai és a terjedelmi kötöttségek miatt könyvében nem sikerült teljes körűen megadnia, hiszen ehhez a szerzőnek – akár az aktuális politikai kérdések tárgyalásának rovására – nagyobb hangsúlyt kellett volna helyeznie a legújabb korszakra, Latin-Amerika speciális történelmi és szociológiai viszonyainak elemzésére. Persze az aktualizálás, az erős koncentráció a legújabb eseményekre nem feltétlenül baj, hiszen az olvasót könnyebben elcsábíthatják a jelenkor friss kubai történései, jobban izgatja az utódlás kérdése, a gazdasági és politikai modell korrekciója (ami a szocialista Kuba történelmében egyáltalán nem egyedülálló), Fidel és Raul Castro hatalomgyakorlása, az Obama-adminisztráció Kuba-politikájának finomhangolása, mintsem a mélyebb analízis.

Az író nő szerint a kubai nemzeti identitás legfontosabb eleme a Dávid és Góliát harcának már José Martí által megfogalmazott analógiája (Kuba versus USA), melyet Castro ideológiailag ügyesen kombinált egyfajta antiimperializmuson alapuló „karibi szocializmussal”. Ez a fidelizmus eszmei alapja a szigeten. A spanyolok ellen vívott 1898-as függetlenségi háború utolsó szakaszába az Egyesült Államok megalázó módon avatkozott be, majd hegemoniáját az 1901-ben a kubai alkotmányhoz csatolt Platt-kiegészítéssel rögzítette, mely jelentősen korlátozta Kuba szuverenitását. A beavatkozás okaként Sweig – többek között – az amerikai gazdasági és politikai befolyási övezet kiterjesztésének akkori igényét említi. Elemezi a guantanamói amerikai katonai támaszpont történetét a Platt-kiegészítés 7. cikkelyének rendelkezésétől (Kuba a függetlenségének biztosítása érdekében katonai-tengerészeti területeket ad bérbe az Egyesült Államoknak) a katonai támaszponton lévő hírhedt börtön bezárásáig.

Sweig hangsúlyt helyez arra, hogy részletesen bemutassa a mai rendszer előtti időszakot. Fulgencio Batista színpalak mögötti, majd színpalak előtti hatalomgyakorlásának kezdetben nemzeti demokratikus, majd nyíltan diktatórikus, de egyben USA-barát kormányainak ellenzékeként, az 1947-ben létrejövő Ortodox Párt (Kubai Néppárt) soraiban már feltűnt egy fiatal ügyvéd, Fidel Castro. Ebben az időben az Egyesült Államok a kubai ipar

23%-át, ezen belül a cukoripar 40%-át, a telefon- és hírközlési szolgáltatások 90%-át, a vasúti szolgáltatások 50%-át ellenőrizte. Az amerikai maffia által irányított „szex- és szerencsejáték-ipar”, a pénzmosás és a kábítószer-kereskedelem virágzása az országot teljes kiszolgáltatottságba és megaláztatásba sodorta.

A Moncada laktanya elleni 1953. július 26-i, Fidel Castro által vezetett felkelés ugyan elbukott, de a Július 26-a Mozgalom és maga Fidel Castro országos ismertségre tett szert, a *Bohemia* magazin az 1953-as év 12 legfontosabb személyisége közé sorolta. A felkelés Batista általi brutális megtorlása széles körű és élesen kritikus társadalmi visszhangot szült; Castro védőbeszéde vádbeszéddé alakult át, és híres mondata – „Ítéljenek el, nem számít, a történelem fel fog menteni” – az ellenállás egyik védjegyévé vált.

Az általános amnesztiát követően a Július 26-a Mozgalom magja mexikói emigrációban kezdi meg a felkészülést a tervezett gerillaháborúra. Itt válik a mozgalom tagjává a fiatal argentin orvos, Ernesto Guevara de la Serna. A coloradosi partraszállás leírását követően a szerző részletesen ismerteti a forradalom 22 hónapjának eseményeit. Sweig, a felkelésnek induló, de valódi nemzeti forradalomként kiteljesedő korszak adataiban néhol feltűnő, ámde nem zavaró, számszaki pontatlanságokat közöl. Felteszi a kérdést, vajon ebben az időszakban Fidel Castro valóban kommunista volt-e? Válasza helytálló, miszerint ekkor erről még nem beszélhetünk, sőt ez egyenesen kizártnak mondható – még annak a tudatában is, hogy Castro ekkor már a marxista filozófia és történetírás számos művét olvasta és rokonszenvét fejezte ki azok iránt.

Két dolog különösen figyelemreméltó: Sweig pontos számadatokkal mutatja be az amerikaiak szerepét a forradalmi harcokban, utal ezek amerikai pénzügyi támogatására, illetve górcső alá veszi Frank Fiornini (García) – aki nem más, mint Frank Sturgis – tevékenységét a forradalomtól és a disznó-öböli inváziótól a Watergate-botrányig.

A másik, érdeklődésre számot tartó rész a nők szerepét mutatja be a kubai forradalomban. Sweig szerint érdekes jelenség, és nehezen lehetett volna feltételezni, hogy a jellegzetesen maszkulin karakterű latin-amerikai forradalmakban olyan kiemelkedő szerep jusson a nőknek, mint a kubai forradalom idején. Többségük fehér, közép- vagy felsőosztálybeli származású, jellemzően magasan iskolázott, egy részük már a Moncada laktanya elleni támadásnál is szerepet játszott. Feladatuk elsősorban a fegyverszállítások megszervezése, a „pénzügyi akciók” lefolytatása, a kikényszerített adók beszédése, a kötvények adásvétele, a politikai-gazdasági támogatások megszerzése, a sajtókapcsolatok, az interjúk lebonyolítása és más adminisztratív teendők ellátása volt. Sweig jól látja, hogy ezek a „munkakörök” a forradalom korai időszakában kulcspozíciók voltak, amelyekben a nők fontos feladatot kaptak. A nők – bár ha szükséges volt, a harcokban is bátran részt vettek – elsősorban a hadi-pénzügyi utánpótlás és mindenekelőtt a dohány- és szivarellátás megszervezéséért voltak felelősek. A szerző röviden bemutatja a legendás Celia Sánchez, Haydée Santamaría és Vilma Espín életét, ugyanakkor felhívja a figyelmet, hogy bár a kubai forradalom mindig kiemelt szerepet szánt a nőknek, a Kubai Kommunista Párt Politikai Bizottságába csak a forradalom győzelme után 15 évvel került be az első nő.

Véleményem szerint a szerző helyesen érvel, amikor azonos súlyúnak tekinti a két legfőbb okot, amiért a forradalom győzelme után Kuba a Szovjetunió vonzáskörébe került. Egyfelől azok a közös ideológiai alapok játszottak ebben szerepet, amelyeket a forradalom kibontakozása során elsősorban Raul és Che képviseltek; ezek radikális gondolatok voltak, de elsősorban a „jenki ellenességképből” és a marxi, baloldali forradalmi eszmékből táplálkoztak, s nem kifejezetten a Szovjetunió politikájához csatlakoztak. Másfelől a gazdasági és társadalmi javak újraelosztásának stratégiája, amelyet a forradalom alapelveként fogalmazott meg, közvetlenül sértette az amerikai gazdasági, politikai érdekeket, s ennek követ-

keztében a két ország viszonya rövid idő alatt fagyossá vált. *„A forradalom elsődleges célja a nemzeti függetlenség kivívása volt, de végeredményben Kuba az egyik nagyhatalmat lecserélte egy másikra”* – írja Sweig.

Az 1960-as évek elején folyamatosan kiépült centralizált állami irányítási rendszer kiterjedt a gazdaság és a mindennapi élet legtöbb szegmensére. Mégis a kubai társadalom nagy többsége akkor még a rendszer közvetlen támogatója volt. Hitükben szerepet játszott az Egyesült Államok és a kapitalizmus általi kiszolgáltatottság elutasítása, valamint a sziget ellen irányuló folyamatos terrorcselekmények mellett az USA által támogatott 1961-es disznó-öböli sikertelen intervenció is. Véleményem szerint a szerző nagyobb hangsúlyt fektethetett volna a forradalom széles körű – és Latin-Amerikában szinte példa nélküli – szociális és oktatási intézkedéseinek bemutatására, ami a rendszer iránti lojalitás egyik kulcspontja volt. Az Egyesült Államok és Kuba kapcsolatának mélypontját az 1962-es rakétaválság jelentette. A válság és megoldása a nagyhatalmi játszmák szabályai szerint folyt le, a szigetországnak beleszólási lehetősége nem volt. Ez jelentősen sértette az ország Castro által definiált, saját önrendelkezéséről alkotott képét.

A szerző találóan fogalmaz: *„Kuba Castro alatt egy kis sziget volt, nagy ambíciókkal.”* Sweig állítása szerint az, hogy Kuba modern kori történelme alatt számos külföldi forradalmi és felszabadítási mozgalmat támogatott Afrikától Közép-Amerikáig, nem elsősorban a Szovjetunió nagyhatalmi törekvéseire, hanem a kubai vezetés sajátos ideológiájára, nem utolsósorban Fidel Castro *egoizmusára* vezethető vissza. Sweig hibásnak ítéli meg azoknak a Kubával foglalkozó amerikai szakértőknek és stratégiáknak a hosszú időn át hangoztatott véleményét, miszerint Havanna nem volt képes saját, független külpolitikai döntéseket hozni. Ez nagyon is független külpolitika volt, ami számos alkalommal valóban „kapóra jött” a Szovjetunióknak, de egyben sok diplomáciai kellemetlenséget is okozott neki.

A Szovjetunió összeomlása utáni helyzetet, amelyben a kubai forradalom történetének legkritikusabb időszakát élte át, Sweig ugyancsak eredeti módon értelmezi. A támogatások megszűnése az úgynevezett „speciális periódus bevezetését” hozta magával, ami az élelmiszer-fejadagok drasztikus csökkentésével, az üzemanyag és a villamos áram hiányával, a közbiztonság megrendülésével és az élet minden területére kiterjedő általános válsággal járt. A kubai vezetés a forradalom alaperedményeinek (oktatás, egészségügy, nemzeti függetlenség) újbóli deklarálásával egyidejűleg 1990 után jelentős gazdasági és ideológiai kiigazítást is végrehajtott. Az, hogy minden előrejelzés ellenére a kubai rezsim mégis túlélte ezt az időszakot, vélhetően annak is köszönhető, hogy több tízezer kubai „szabadon” elhagyhatta a szigetet, és ezzel az ellenzék jelentős részét sikerült „elküldeni” az országból. Sweig szerint azonban azt sem szabad elfelejteni, hogy *„a kubaiak többsége ugyan szkeptikus és frusztrált volt, de magáénak érezte a forradalom tulajdonjogát, amit évtizedeken keresztül maga épített fel, és erről nem kívánt lemondani”*.

Az elmúlt 20 évben számtalan nyitási kísérletnek és *ügyes praktikának* köszönhetően a kubai gazdaság túlélte a kritikus időszakot, sőt szerény növekedésre is képes volt. Egyézersmind Sweig szerint Fidel Castro hatékonyan ellenállt a nemzetközi piaci nyomásnak, *„és soha nem engedte elfelejteni, hogy mennyire »irtózik« a profittól, a tőkefelhalmozástól és azoktól a társadalmi egyenlőtlenségektől, amelyeket a piacgazdaság hordoz magában”*.

Sweig a könyv utolsó fejezetében a Fidel és Raul Castro közötti „kényszerű” hatalomátadási folyamatot és az ezt követő időszakot mutatja be rendkívül sokrétűen, a politikai változásoktól kezdve a gazdasági nyitáson keresztül a kultúráig. Talán ez a fejezet a könyv legérzékenyebb része, hiszen a konkrét tények jelen korunk ellenőrizhető nyilvánosságába tartoznak. Hosszú távú következtetéseket, jóslatokat azonban nem kíván előrevetíteni a szerző, ami bölcsességre vall. Napjainkban, amikor a tényleges hatalmat ugyan

Raul Castro gyakorolja, de Fidel Castrónak az öccsére gyakorolt politikai hatása vélhetőleg továbbra is jelentős, nem várhatók radikális változások az országban. *„Bármilyen következik is be a reformok kapcsán, rövid távon nem várható, hogy Kubából többpárti politikai demokrácia lesz a liberális nyugati világban”* – írja a szerző.

A könyv informativitását gazdagítja a mű végén található név- és tárgymutató. Továbbá a szerző fontosnak tartotta egy, az olvasó számára ajánlott irodalomjegyzék összeállítását az angol nyelven megjelent művekről, mely a klasszikus kubai irodalomtól a friss, napjainkban íródott átfogó politikai tanulmányokig terjed.

Julia E. Sweig elsősorban amerikaiaknak szóló, tudományos igényű ismeretterjesztő Kuba-könyvet írt. Pártatlanságával, szakszerűségével és intuitív képességével kitűnik az Egyesült Államokban megjelenő Kubával foglalkozó mainstream, jórészt propagandisztikus és zsurnaliszta karakterű irodalomból.

Udvardi Péter

Gojko Malović
Seoba u Maticu. Knj. 1–2.

Visszatérés az anyaországba. I–II. köt.
Novi Sad, Matica srpska – Budimpešta, Samouprava Srba u Mađarskoj,
2010. 708, 528 p.

Az I. világháború területi, jogi, gazdasági következményei történetének feltárására koncentráló történeti irodalom az optálás kérdésével mostohagyermekként bánt. Alig akad olyan munka, amely ezzel a nagyon is életszerű, a korban tízezrek és leszármazottaik életét meghatározó kérdéssel érdemben foglalkozott volna, s ha elvétve találkozunk is e problémát tárgyaló írásokkal – jellemzően helytörténeti munkákkal –, azok figyelme is csak egy-egy részletére terjed ki.

A Jugoszlávia határain kívül eső területeken élő délszlávok állampolgárságának kérdését egyfelől a legyőzött államokkal kötött békeszerződések (a trianoni békeszerződés 61–66. cikkelyei és a saint-germaini és a neuillyi békeszerződés vonatkozó cikkelyei), másfelől kétoldalú államközi szerződések (Románia és Olaszország esetében) szabályozták. Bulgária tekintetében az optánkérdés szinte teljesen jelentéktelen volt, mivel Bulgáriában, mint ahogy Jugoszláviában is alig voltak olyan személyek, akik a másik ország állampolgárai kívántak lenni. A Görögországból optálni kívánó délszlávok többsége Bulgáriát választotta hazájául. Románia esetében szintén alig akadtak olyanok, akik Jugoszlávia javára kívántak optálni, főleg hogy Románia ebben nem kívánt a délszláv állam partnere lenni. Olaszországban pedig jórészt a horvátokat érintette az optálási lehetőség, de közülük sem sokan éltek vele.

Mindezek az esetek relatíve csekély számú személyt érintettek. Ezzel szemben a Magyarországról Jugoszlávia javára optáló szerbek esetében tömeges jelenségről lehet beszélni, mivel az 1920–1931 közötti időszakban több mint 14 000-en döntöttek úgy, hogy a délszláv államot választják hazájuknak.

Gojko Malović, a belgrádi Arhiv Jugoslavije főlevéltárosa ennek a kérdéskörnek szentelt két vaskos kötetet (Knj. 1. Optiranje Srba u Mađarskoj 1920–1931., Knj. 2. Spiskovi srpskih optanta u Mađarskoj 1920–1931. I. köt. A magyarországi szerbek optálása, 1920–1931., II. köt. A magyarországi szerb optánsok iratai, 1920–1931.). Ezekben több mint egy évtizedes kutatásai eredményeit összegezve feldolgozta a magyarországi szerbek optálásának történetét az opció bejelentésétől az utolsó optáló szerb távozásáig az országból. Munkája során hihetetlenül kiterjedt forrásbázisra támaszkodott. Elsősorban természetesen a saját levéltára állagait, fondjait használta fel: diplomáciai és konzuli iratokat (a budapesti jugoszláv követség és a pécsi konzulátus), különböző minisztériumi iratokat (földreformot felügyelő minisztérium, pénzügyminisztérium, külügyminisztérium). A Hadtörténeti Intézet Levéltára, a Szerb Tudományos Akadémia Levéltára, a vajdasági levéltárak iratanyagait (Újvidéki Tartományi Levéltár, zrenjanini levéltár, Matica Srpska Levéltára) ugyancsak beépítette munkájába, de használt, mégpedig imponáló mennyiségben magyarországi levéltári forrásokat is: a Magyar Országos Levéltár, a Csongrád Megyei Levéltár, a Baranya Megyei Levéltár és mind közül a legrelevánsabb, a magyarországi Szerb Pravosláv Egyház Levéltára iratait.

A nagy gonddal összegyűjtött forrásokat biztos kézzel gyúrta egyggyé. A mű ugyan kronologikus rendben dolgozza fel a hatalmas adat- és iratmennyiséget, mégsem pusztán elbeszélése azoknak. Nem az optáltak krónikáját írta meg, hanem mindazt értelmezte és behelyezte a jugoszláv–magyar kapcsolatok szövevényes rendszerébe. Aprólékosan kidolgozott olyan részleteket is, nagyon helyesen, amelyek túlmutatnak a magyarországi szerb optánsok témáján: fejezetet szentel a Magyarországról 1921–1922-ben Jugoszláviába menekült szerbek kérdésének, a magyarországi szerbek helyzetének a világháború előtt és után, a jugoszláviai telepítési politikának és agrárreformnak.

Miközben az első kötet 708 oldalban tárgyalja a magyarországi szerbek többségét érintő optálás bő egy évtizedes történetét, a második kötet (528 oldal) községenkénti bontásban közli az optálók névsorát: honnan, hová települtek, a családtagok számát stb., és egyúttal kitekintést is nyújt arról, hogy mi történt a Jugoszláviába optáltakkal a II. világháború alatt és után. (Többségüket a magyar államhatalom megbízhatatlan és hazaáruló elemnek tekintette, és családotól internálták őket, többek között Sárvárra.)

A mű részletesen foglalkozik az optálók vélt vagy valós indítékaival, amelyek a jugoszláv állampolgárság megszerzésére és a délszláv államba való kitelepedésre bírták a magyarországi szerbek jelentős részét. Az optálásban szerepet játszottak szociális és nemzeti tényezők, de nem volt elhanyagolható a jugoszláv diplomáciai-konzuláris kirendeltségeknek és a szerb pravoszláv egyházi vezetésnek a szerbek körében végzett agitációja sem. A több lépcsőben zajló folyamat első szakaszát a baranyai szerb kivonulás alkalmával Jugoszláviába távozó mintegy 2500 szerb „menekült” megjelenése jelentette. Az ezt követő második szakaszban, az 1924-ig tartó időszakban szinte euforikus hangulatban tömegével jelentették be a magyarországi szerbek igényüket a magyar és a jugoszláv hatóságoknál, hogy Jugoszláviába kívánnak távozni. Tekintve hogy a trianoni békeszerződésben előírt határidő nagyon közeli volt, s a jugoszláv hatóságok szerettek volna minél több szerbet optálásra bírni, remélve, hogy a jugoszláviai magyarok körében is hasonló kitelepülési kedv nyilvánul meg, több alkalommal meg kellett hosszabbítani az optálási határidőt. A jugoszláv hatóságoknak várakozásaikban azonban csalódnuk kellett, mivel a Jugoszláviából Magyarország javára optálók száma mindössze 2000 főre tehető.

A kitelepülések eredményeiről, illetve eredménytelenségeiről befutó mind számosabb hír következtében jelentősen megcsappant az optálási kedv, még azok körében is, akik már bejelentették szándékukat. (A macedóniai Ovče polje-i Újbattonya település létrehozása és a magyarországi battonyai szerbek idetelepítése is teljes kudarcba fulladt.) Ráadásul 1924-re kimerültek a földreform végrehajtásához rendelt földtartalékok is, így 1924-től kezdődően túlnyomórészt egyéni kezdeményezések formájában folytatódott az optálás, meglehetősen sporadikusan. 1931. április 1-jén végleg lezárult az optálás határideje, addig az optálásra jelentkezőknek el kellett hagyniuk – sokszor akarattuk ellenére – Magyarországot.

Jugoszláviában az optálás kérdését állami szinten kezelték, így pártpolitikai kérdésként elvéve merült fel. A parlamenti jegyzőkönyvek szisztematikus átnézése után a szerző megalapozottan jelentheti ki, hogy interpellációk és felszólalások ugyan elhangzottak a belgrádi szkupstinában, de mégsem tekintették olyan jelentőségű kérdésnek, hogy a parlamentben akár egyetlen alkalommal is napirendi pontként tárgyalják (I. kötet 592. p.).

A kitelepült több mint 14 000 szerb döntő részben a mai Vajdaság területén települt le. Ez a szám egyfelől tekintélyes, főleg ha a Magyarországon maradtakéval vetjük egybe (az 1931-es összeírás szerint 7136 fő), de mégis csekély, ha az etnikai viszonyok erőteljesebb megváltoztatására irányuló kísérletként tekintünk rá (aminek eredetileg szánták). Mindazonáltal több mint 5%-át tették ki az I. világháború után a Vajdaságba betelepített

közel 260 000 főnek. Döntően szerb nemzetiségűek voltak a betelepülők, s ha a terület etnikai összetételének szempontjából vizsgáljuk, akkor számuk mégsem tekinthető elhanyagolhatónak.

A szerző nagyfokú empátiával vizsgálja a kutatásai tárgyát képező optánsok motívumait, hányattatásait, igyekszik megőrizni a távolságot, többnyire sikerrel, ám helyenként mégis kissé patetikusra sikeredik a hangneme.

A két vaskos kötet, amit Gojko Malović letett az asztalra, szinte a teljesség igényével dolgozta fel a magyarországi szerbek optálásának történetét. Az olvasónak az az érzése támad, hogy olyan mennyiségű anyag lett bele- és feldolgozva, hogy ami nincs benne, az nem is történt meg. A kötet végén gazdag irodalomjegyzék található, s időnként a magyar kutatók is meglepetten kaphatják fel a fejüket egyik-másik ismeretlen, két háború közötti magyar munka láttán. Az óriási anyagban való tájékozódást segíti a rövid annotációt is tartalmazó névmutató, valamint a tárgymutató és földrajzi helynévmutató.

Hiánypótló mű, a történészszakma fogásaival tisztában lévő szakember megbízható munkája, amit csakis olyan személy végezhetett el, akinek volt módja éveket tölteni a források fellelésével, ilyen személyek pedig napjainkban sajnos már csak a levéltárosok. A kétkötetes mű nem csupán a történeti irodalmat gazdagítja jelentősen, hanem haszonnal forgathatják az egykori Délvidékkel, a mai Vajdasággal foglalkozó néprajztudósok, demográfusok és szociológusok is.

Hornyák Árpád

Szerzőink

Baráth Magdolna PhD, habilitált c. egyetemi docens,
osztályvezető, Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára

Demmel József PhD-hallgató, tudományos munkatárs,
Magyarországi Szlovákok Kutatóintézete, Békéscsaba

Fiziker Róbert PhD, tudományos munkatárs, MTA Történettudományi Intézet

Hahner Péter PhD, tanszékvezető, habilitált egyetemi docens,
PTE BTK, Újkortörténeti Tanszék

Hantos-Varga Márta PhD-hallgató, PTE BTK

Hornyák Árpád PhD, habilitált egyetemi docens, PTE BTK Modernkori Történeti Tanszék

Jancsó Katalin PhD, egyetemi adjunktus, SZTE BTK Hispanisztikai Tanszék

Juhász József PhD, habilitált egyetemi docens, ELTE BTK Történeti Intézete

Katona Eszter PhD, egyetemi adjunktus, SZTE BTK, Hispanisztikai Tanszék

Kolontári Attila PhD, egyetemi docens, Kaposvári Egyetem Pedagógiai Kar

Tari Adrienn PhD, középiskolai tanár, Tömörkény István Gimnázium
és Művészeti Szakközépiskola, Szeged

Udvardi Péter PhD-hallgató, PTE BTK

Vukman Péter PhD, tudományos munkatárs, SZTE BTK,
Újkori Egyetemes Történeti és Mediterrán Tanulmányok Tanszék

ELTE = Eötvös Loránd Tudományegyetem, PTE = Pécsi Tudományegyetem,
SZTE = Szegedi Tudományegyetem, BTK = Bölcsészettudományi Kar

HU ISSN 0083-6265

Kiadja az MTA Történettudományi Intézete
A kiadásért felel Glatz Ferenc igazgató
A szerkesztési munkálatokat
az MTA Történettudományi Intézete kiadványcsoportja végezte
Vezető: Kovács Éva
Tördelőszerkesztő: Palovicsné Tihanyi Éva
Nyomdai munkák: Krónikás Bt., Biatorbágy
F. v.: Horváthné Nagy Erzsébet

Ára: 600 Ft
Előfizetőknek: 500 Ft

TERJESZTI A MAGYAR POSTA

Előfizethető bármely hírlapkézbesítő
postahivatalnál, a Hírlap Előfizetési Irodánál (HELIR)
1089 Budapest VIII., Orczy tér 1–3.
Átutalással Magyar Posta Zrt. Helir 11991102–02102799
(megjegyzés rovatban feltüntetendő:
Világtörténet előfizetés).
Példányonként megvásárolható
az MTA Történettudományi Intézetében
(1014 Budapest, Úri u. 53., telefon: 224-6700).

A Világtörténet 2011-es évfolyamának megjelentetését
a Magyar Tudományos Akadémia támogatja

